

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata
I. évfolyam 2. szám 2008/2.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Ormos Mária akadémikus, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Botos Katalin DSc, Szegedi Tudományegyetem
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Horváth Gyula DSc, főigazgató – MTA Regionális Kutatások Központja
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Szávai Ferenc DSc – Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Nagy Mariann – Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Rédei Mária – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Szónoky Ancsin Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt.

Felelős kiadó:

Dr. Gulyás László
6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339
HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Juhász Nyomda

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
NAPJAINK KÖZÉP-EURÓPÁJA	
Botos Katalin: Kihívások a Kárpát-medencében a XXI. század elején.....	7
Bertalan Péter–Pintér Attila: A transznacionalizmustól a globalizációig. A közép-kelet-európai kisnépek dilemmái a történelmi tanulságok alapján.....	17
Hajdú Zoltán: A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy beolvadás az euro-atlanti nagyterségi rendszerekbe?.....	28
Maruzsa Zoltán: Atomfegyvermentes Közép-Európa?.....	35
Szónoky Ancsin Gabriella: Demográfiai öregedés Csongrád megye határán	49
A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE	
Gulyás László: Centrifugálisból centripetális? Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére	57
Szávai Ferenc: A délszláv állam felbomlásának folyamata, az átalakulás aktuális kérdései	65
Gábrity Molnár Irén: Vajdaság népességmozgása az utóbbi fél évszázadban.....	75
REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK	
Rédei Mária: Magyar diákok a külföldi tanulásról – Empirikus vizsgálatok megállapításai.....	87
Veres Lajos: Kihívások Kelet-Közép-Európa logisztikai versenyében	94
ESEMÉNYEK ÉS KONFERENCIÁK	
Beszámoló az MTA Regionális Tudományos Bizottság tisztújító üléséről	111
Beszámoló a Magyarok a Kárpát-medencében Nemzetközi Földrajzi Konferenciáról	112
RECENZÍÓK	
Andrew C. János: Haladás, hanyatlás, hegemonia Közép-Kelet Európában Helikon Kiadó, Budapest 2003. Ismerteti: <i>Miklós Péter</i>	116
Gulyás László: Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő 2008. Ismerteti: <i>Sarnyai Csaba Máté</i>	119
Komarek Levente: A Dél-Alföld agrárszerkezetének sajátosságai. Szeged, 2008. Ismerteti: <i>Gulyás László</i>	122
Maruzsa Zoltán: Az osztrák külpolitika a szövetséges megszállástól az európai integrációig Ismerteti: <i>Szatmári Péter</i>	124
Rédei Mária: Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2007. Ismerteti: <i>Szónoky Ancsin Gabriella</i>	125
Tóth Imre: A Nyugat-Magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két világháború között Dissertationes Sopronienses 2., Sopron 2006. Ismerteti: <i>Szávai Ferenc</i>	126

Előszó

Szeged, 2008. október

Gulyás László
főszerkesztő

DR. BOTOS KATALIN: Kihívások a Kárpát-medencében a XXI. század elején

Közös múlt: hasonlóságok és különbségek

A kárpát-medencei országokra jellemző, hogy valamennyien átértékelték a *kettős átmenetet*: egyszer a szocialista tervezdélkodásba, egyszer meg vissza a piacgazdaságba. Ebben az értelemben komországok voltunk mindahányan. 1945 után kísérleti tereppé váltunk a nagy szocialista forradalmi átalakulás számára. Ütközöterület volt a térség a szovjet és a nyugati katonai-politikai hatalom között. Csak árnyalja a képet, hogy a Jugoszláviává alakult szerb–horvát térség váltakozó viszonyban volt a kommunista nagyhatalommal. A magyar, csehszlovák, román gazdaság mindenesetre radikális külkereskedelmi orientációváltást hajtott végre. Korábban, 1945 előtt a Német Birodalom terjesztette ki csápjait a térség felé, majd a fő külgazdasági partner a Szovjetunió lett. A szovjet gazdasági érdekszférába kerültünk mindannyian, tagjai lettünk a KGST-nek. A kapcsolat szorosságát az energiafüggőség mértéke differenciálta némileg. Románia többet megengedett magának, jelentős olajkészleteire alapozva.

Trianon következményei mindannyiunkra hatottak, így vagy úgy. A gazdasági autarkia ebből fakadó törekvéseit nem igazán oldotta a KGST létrejötte. Maradt a csillag alakú integráció, mindenki alapvetően a szovjet piacra fűződött fel. Egymással nem kereskedtek, nem fogtak össze ezek az országok, bármennyire is ésszerű gazdasági érvek szóltak is mellett. A kereskedelem intenzitása köztük relatíve alacsony maradt. De nem is állt ez érdekében a szovjet hatalomnak, allergiás volt a kis KGST gondolatára még a nyolcvanas években is. (Akkori munkatársamat, Patai Mihályt éppúgy személyre szóló figyelmeztetésben részesítette a kis-KGST-ről írott tanulmányáért a pénzügyminiszteren keresztül Andropov, mint jómagamat a KGST-pénz bírálatáért.)

Magyarország helyzete mindenképpen sajátos volt e közösségben. Hazánk rossz oldalon ragadt a II. világháború befejezésekor, rajta maradt a „bűnös nemzet” bélyege, itt tilos lett mindenféle patriotizmus (nacionalizmus...). Romániában például nem volt tiltott az erőteljes nemzeti politizálás, sőt. A magyar kártya kijátszása volt a levezető szelep mindig, még a rendszerváltás hajnalán is, amikor a romániai politikai hatalom el akarta terelni a figyelmet más problémákról. (Lásd a marosvásárhelyi eseményeket 1990-ben.) Gyakorlatilag nincs egyetlen kárpát-medencei ország sem, de Lengyelországot is idesorolhatjuk, ahol annyira nemzetietlen kormány lett volna 1945 után, mint nálunk. (A bolgár vezetés orosz-szimpatiája, az NDK szolgai igazodása természetesen ismert.)

1956 traumája után a Kádár-kormányzat megpróbálta a nemzeti irányultságú és nemzetközi, azaz Moszkva-centrikus politikai erők küzdelmét összehangolni. A „magyar érdek” képviselője azonban a kádári politikában elsősorban azt jelentette, hogy a proletár hasa ne legyen üres. Ennek érdekében a mezőgazdaság hazánkban nagyobb támogatást kapott, mint a többi Kárpát-medencei országban, s általában a KGST-ben. Az életszínvonal-emelés érdekében még a mechanizmus-reformnak is utat engedett, bár a szovjet rosszallásra azt 1972-ben hamar „lefagyasztotta.” Igaz, a proletár-életszínvonalra továbbra is vigyázott. Nem kis áron: a nemzetközi eladósodás magja ennek volt köszönhető. Az azonban biztos, hogy az élelmiszer-ellátás javítása Magyarországon és a mezőgazdasági export-többlet annak volt tulajdonítható, hogy sikerült a kis- és nagyüzemi mezőgazdálkodás olyan szimbiózisát kialakítani, amelyben az ideológiai elvek komolyabban nem sérültek.

Konkrét gazdasági stratégia azonban a nemzeti érdek érvényesítésére nem volt. Amit a magyar „új gazdasági mechanizmus” generált, ti. hogy harcoljunk a jobb árakért a KGST-ben, mert ez kétségtelenül nemzeti érdek, azt a Moszkva-barát minisztériumi és pártbüro-

rácia könnyedén „eladta.” Lásd pl. a hetvenes évek közepén a szovjet ártárgyalásokat, ahol a tárgyalás vezetője arra hivatkozott, hogy már hosszas volt a kinn tartózkodás, elfogadta tehát a szovjet ajánlatokat további vita nélkül. (Ezt a megállapítást a szerző személyes tapasztalatára alapozza).

Ami a szovjet gazdasági függés lazítását illeti, ez leginkább Romániának sikerült, kőolajkincsére alapozva. Magyarországon is volt egy gyöngye kísérlet az Adria-kőolajvezeték kiépítésével a hatvanas évek végén az energiaforrások diverzifikálására, a több lábon állásra, és így a függőség csökkentésére, de mire megépült, éppen beköszöntött az olajárrobbanás, és túl drága lett az arab olaj. Maradtunk a viszonylag olcsóbb szovjet beszerzési forrásnál, és ezáltal az egyértelmű szovjet függésnél. Az olajat viszont ellentételezni kellett, a partner számára fontos, a világpiacon konvertibilis devizáért is eladható ún. „kemény termékekkel”. Ez a mezőgazdaságból származott döntően. Még a 80-as években is megdöntetlen ténynek látszott, hogy a szovjet gazdaság élelmiszerhiánya hosszú ideig nem lesz enyhíthető, s így a mezőgazdasági kivitel, különösen a gabona-hús „kemény termék” lesz továbbra is. Ez a határozott mezőgazdasági orientáció volt a különbség a többi Kárpát-medencei országhoz képest. Már korábban nettó agrárexportőrökké váltunk, noha Bácska, Bánát, tehát a legjobb mezőgazdasági területeink más országokhoz kerültek Trianon és Párizs után. Mégis, a többi KGST-országban – a Kárpát-medencén belül főképp Romániában – folyamatos élelmiszer hiány volt tapasztalható. A rendszerváltozás előtt – hazánkkal ellentétben – élelmiszerimportra szorult valamennyi KGST-ország.

Más területen azonban meglehetősen gyenge volt nemzeti érdekérvényesítési képességünk. Nem tudtunk – szemben a románokkal, akik saját olajkincseikre támaszkodhattak – kimaradni a gázvezeték-építések ún. beruházási hozzájárulásaiból. Ezek pedig igen gazdaságtalan kivitelezéssel valósultak meg, számunkra nagyon sokba kerültek, s amelyekkel kapcsolatban a konstrukció egészét nézve, csak nagyon rövidlátó szemlélettel lehetett gazdaságosságról beszélni. (Jegyezzük itt azonban meg, hogy a konstrukció olyan ésszerűtlenségeket tartalmazott, ami valószínűleg a többi résztvevő ország helyzetét is hasonlóan érintette. Itt azonban elsősorban a közlőről látott magyar tényekre utalok.) Kétségtelen, hogy e megállapodások bőségesen biztosították a fosszilis energiát hazánknak, de a hozzájárulás e céljából szükségessé váló külső forrásbevonás – hiszen saját erőforrásokból nem tudtuk e hatalmas kiadást finanszírozni –, közvetlenül és közvetve is mindenképpen súlyos külső adóssághoz vezetett. A „beruházási hozzájárulás” a mai napig tartó nemzetközi eladósodottságunk egyik faktorává lett. Bár a szovjet fél gázzal törlesztette a neki nyújtott hitelt, a konvertibilis forrásbevonás visszafizetéséhez ezzel nem járult hozzá. Működött az ipar, de nem nőtt számottevően az ipari termékek konvertibilis exportja. Könnyebben, jobban élt a lakosság is – nem kellett keservesen hamuzni és szemet behordani –, de „elfüstöltük”, feléltük a befektetett pénzt. A konvertibilis adósság viszont fennmaradt. A nemzeti érdek azt diktálta volna, hogy a felvett konvertibilis devizahitelekkel olyan konvertibilis árualapok előállítására képes üzemeket valósítsunk meg, amelyek a mi tulajdonunkban maradvá, elvileg „ad graecas calendas”, azaz az idők végezetéig biztosíthatnak volna nyereséget és az exportbevételt a gazdaság növekedése, az import finanszírozása számára. Természetesen, ha... Ha a termékek valóban konvertibilis minőségűek lettek volna. Ha a megvett technológiát folyamatosan korszerűsítettük volna, mint azt a Japánok tették a háború után. Ez esetben a szocialista partnerek is megvették volna gyártmányainkat, de nem kizárólag ők. Így devizafedezet teremthetett volna a készpénzes gázvásárlásra a szovjetektől, a feltétlenül szükséges mértékig, de nem kellett volna annál többet importálni. (Mert a beruházási hozzájárulások törlesztéseket rendeltetésünkre álló gázmenyiség bizonyos értelemben fölös mennyiségű volt. Olyan területeken is átálltunk a gázra, ahol még a hagyományos fűtőanyagok felhasználása is lehetséges lett volna, de mivel bővében volt a gáz, bevezettük.) Mindenképpen takarékosabb,

hatékonyabb lett volna a gazdálkodás, s hosszabb távra jelentette volna a beruházás a magyar érdekek szolgálatát. Az apparatcsikok azonban féltették állásaikat. Nem mertek hangot adni ellentétes véleményüknek, a pártvezetés meg nem óhajtott konfrontációt felvállalni a szovjet féllel, s nem állt ellen a hitelnyújtásra irányuló követeléseknek.¹

Lehet természetesen azt mondani, hogy a mi helyzetünk nem volt hasonlítható a japánokéhoz, akik a külföldön megvett technikát továbbfejlesztve, valóban világszínvonalú termelést hoztak létre, s a nyugati piacon eladható termékekkel jelentős devizaösszegekre, exporttöbbletekre tettek szert. Minket sújtott a COCOM-lista. Azt is lehet mondani, hogy nagy volt a politikai nyomás, és éppen a mi reformokkal kísérletező rezsimünk nem merte kockáztatni a szovjetek retorzióját, legfőképpen azért, mert a moszkovita belső ellenzék nyomban fogást talált volna a pártvezetésen. De meg kell állapítanunk, hogy a részemről akkor kifejtett érvek mégis jogosak voltak, hiszen az 1990-es rendszerváltozás után bulldózerekkel takarították el a korábbi szocialista technikát megtestesítő nehézipari létesítményeinket, és a könnyűiparunk is teljességgel versenyképtelenné vált az ázsiai kihívókkal szemben. A beruházási hozzájárulás, mint befektetés, csak nagyon rövid időre tudott tehát viszonylagos hasznot hozni az országnak. A hosszú távú magyar érdeket igazából nem szolgálta, mert az alternatív, minőségjavító, struktúraváltó feldolgozóipari fejlesztések elmaradtak. Ami fejlesztés a hetvenes években megvalósult, az is az extenzív, energiaigényes struktúrát konzerválta. Találhatunk mentséget a döntéshozók akkori magatartására, de nem állítható, hogy nem tudtak a probléma létezéséről. Volt ugyanis, aki a káros következményekre figyelmeztetett, többek között a szerző.² Az akkori hivatalnokréteg és a politikai vezetés azonban nem tudta, vagy nem akarta felfogni ezen érvek értelmét.

2004 után – egy kis meglepetés

Az EU-csatlakozástól sokan a kereskedelmi kapcsolatok további élénkülését várták. Azon nincs mit meglepődni, hogy nem nőtt a kereskedelmi részarány tovább. Már a majd másfél évtized alatt éppen eléggé megemelkedett, figyelembe véve, hogy az előcsatlakozási fázisban egyoldalúan megnyitották a piacot az EU részéről. Természetesen az import növekedésével azért lehetett számolni.

Viszont a rendszerváltozást követően is csak lassan oldódott a régi keletű feszültség a Kárpát-medence országai között. Bonyolította a helyzetet Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlása, s a déli térségben kialakult háborús helyzet is. A közép-európai országok külgazdasági stratégiája ugyan egy irányban változott, de ez nem jelentette az egymással összehangolt érdemi lépések gazdaságpolitikáját. Természetesen abban egység volt, hogy valamennyi volt szocialista közép-kelet-európai ország mielőbb szeretett volna az EU tagjává válni (még ha voltak is az országokon belül ezzel ellentétes vélemények.) Valamennyien nagy lendülettel változtatták a külkereskedelem irányát a korábbi Moszkva-centrum helyett az Unió országai felé. (Ahogy Gordos Árpád fogalmazott: ez volt a magyar jo-jo. De mint láthatjuk, valójában a közép-európai hinta lengett ki.) Ugyanakkor, ki-ki egyénileg tárgyalt a csatlakozásról, Brüsszel egyáltalán nem kívánta az egységes fellépést. A visegrádi országok összefogására irányuló kezdeményezés sem vált – különösképpen Antall József halálát követően – komoly gazdaságpolitikai egyeztető fórummá. Az országok az átalakulás nehézségeivel küzdöttek: privatizáció, bankkonszolidáció, a kétszintű modern bankrendszer kiépítése és felügyeletének megszervezése, liberalizáció, az aquis communautaire átvétele. Mondhatjuk, el voltak foglalva magukkal. De igazság szerint a 2004-es csatlakozásig az Unió sem foglalkozott túl sokat velük. 2002 után viszont rádöbrent, hogy a belső együtt-

működés erősítése nem ad a 15-öknek elég növekedési ösztönzést, és ezért *paradigmát váltott*: a mélyítés helyett a bővítés mielőbbi és minél szélesebb megvalósítását vette célba.

A 9 közép-európai volt szocialista ország több kisebb csoportra bomlik. Az egyikbe a visegrádi négyek tartoznak, a balti országok alkotják a másik csoportot – e kettő a 2004-es „paradigma-váltáskor” az Unió tagja lesz –, végül Románia és Bulgária, a későbbben csatlakozók képezik a harmadikat. 1999 és 2006 között mind a 9 ország számára a fő kereskedelmi partnerek az ún. „rég” EU-s tagországok voltak. 1999–2006 között az EU-15-ökbe irányuló export tette ki a 9 ország összes kivitelének 60%-át, az EU-27-ekbe pedig a kivitel 80%-a irányult. *Meglepetés*, hogy a csatlakozást követően a 15-ök részaránya *nem nőtt, hanem inkább határozottan csökkent*. 2003-ban még 67,7%-ot tett ki a részesedésük, de 2006-ra már 60,5%-ra mérséklődött. Ezzel egyidejűleg megfigyelhető volt a 9-ek egymás közti forgalmának élénkülése: 13,7%-ról 17,9%-ra nőtt a „belső” forgalom részaránya. Igaz, a balti országoknál 2003–2006 között sokkal dinamikusabban nőtt az egymás közti forgalom, mint a visegrádi négyeknél, de azért itt is számottevő a növekedés (23,4%, ill. 11,2%). Hiszen boldogan sóhajthatnánk fel: végre véget ér a Trianon-trauma! Azt hiszem azonban, korai lenne arra gondolni, hogy a nemzeti ellenérzések végleg eltűntek, s a kölcsönös sérelmek begyógyultak a Kárpát-medencében. Erre annál kevésbé lehet számítani, mert a napi politika szintjén még gyakran előkerül a magyarellenes propaganda egyes környező országokban. A gazdasági racionalitásnak azért – úgy tűnik – mégis sikerül áttörnie a nacionalista politikai erők ellenérzését, mert hiszen minden volt KGST-országban nagy arányúvá vált a multinacionális tőke részesedése. A multiknak pedig a piac az piac. A multik gazdasági kalkulációját nem terheli előítélet vagy ellenérzés. Kihasznlják tehát a geográfiai rádiusz kínálta előnyöket, s ha sikerül betörni egymás piacára, hát megteszik azt. Egyébként azt is megállapíthatjuk, hogy a keleti szomszédok – Oroszország, Ukrajna – is felértékelődtek. 2003–2006 között 3,4%-ról 5,3%-ra emelkedett a 9 ország külkereskedelméből a részesedésük, vagyis az EU-15-ök felé való erőteljes odafordulás kissé mindenképpen mérséklődött. Az ázsiai országok felé is nőtt csekély mértékben az export, amit valószínűleg az onnan eredő erőteljes import váltott ki.

Magyarország egy kicsit más

Ha kigyűjtjük az OECD legfrissebb előrejelzéséből a visegrádi országok adatait, világosan elénk tárul a kép: Magyarország más pályán van, mint a többiek. Korábbi tanulmányomban² elemeztem annak okait, hogy miért volt hazánk a rendszerváltás után sikeres, és miként vált az ezredforduló után sereghajtóvá. Most nézzük meg, mit mutatnak az EU-csatlakozás utáni évek statisztikái a visegrádi országok összehasonlításában! Az OECD adatai egy kicsit előre is tekintenek; ezeket Magyarország esetében talán nem kell teljesen komolyan venni. A hivatalos adatokból dolgozó OECD természetesen a hivatalos prognózisokra épít. Az elmúlt évek szomorú tapasztalata volt viszont, hogy a magyar adatok majd minden esetben kincstári optimizmust tükröztek. Éppen ez volt hitelesség-csökkenésünknek egyik legfontosabb oka.

Ha abból indulunk ki, hogy elsősorban a GDP alakulása, vagy még inkább a magánfogyasztás tendenciái azok, amelyek alapvetően érdeklik az embereket, minden más csak a hozzá vezető út szempontjából fontos, akkor először is ezeket a reáladatokat nézzük meg.

A 2000-es piaci árakon számba vett GDP a cseheknél 6,5–6,0 között volt a csatlakozás utáni három évben, s csak 2008-ban esett vissza bő egy százalékkal. A lengyelek 3,6%-kal kezdtek, majd 6,2–6,5% közötti értéket értek el. 2008-ra 6,6-ot prognosztizálnak. Szlovákia 6,0%-ról indult, és 8,3–9,1%-ot ért el a következő két évben, majd 2008-ra 7,3%-ra

mérséklődik várhatóan az ütem. Ehhez képest hazánk a 2005-ben elért 4% körüli értékről 2007-re „küzdötte le” magát 1,8%-ra. Innen próbál 2–5% fölé kerekedni 2008-ban. A magánfogyasztás volumenváltozása – 2000-es árakon – még lehangolóbb képet mutat. Igaz, 2005-ben még a másodikak voltunk a szlovákok után 3,4%-kal a magánfogyasztás ütem-növekedésében (a szlovákok a mi értékünk közel több mint kétszeresét érték egyébként el), de azt követően a százalékszámok egyre csökkentek. 2007-ben már egyenesen mínuszba *mennek* át az adatok, azaz abszolút értelemben *visszaesik a magánfogyasztás*. Míg tehát a szlovák gazdaság polgárai fogyasztásukat stabilan 6 százalék fölött tudták tartani, és míg a többi visegrádi ország, a csehek, a lengyelek évről évre növelték a magánfogyasztás százalékos arányát, addig a magyar társadalom kénytelen volt beérni egyre csökkenő ütemű növekedéssel, sőt 2007-ben még meg is kellett szorítania a nadrágszíjat. Ezzel párhuzamosan a közösségi fogyasztásban is radikális csökkentésre kényszerült. Nem állítjuk, hogy a többi közép-európai gazdaság nem lépett a közfogyasztás mérsékelt ütemű növelésének pályájára, *de olyan radikális csökkentésekre, mint amilyenre hazánk kellett, hogy ráálljon, senki más nem szorult*. 2005-ben még szerény 2,5%-os közfogyasztás-emelkedés volt, ami 2006-ra 4,7-re javult (vajon a választás évében miért?!), hogy aztán e szép számot *negatív értékek* (–4,5, illetve –3,3%) kövessék.

A bruttó tőkeberuházásban is rendre a többi visegrádi ország alatt maradtunk, ami semmi jót nem ígér a munkahely-teremtés vonatkozásában sem. S valóban: nem mozdul el – az egyébként a többiekhez képest alacsony – 7% körüli munkanélküliségi ráta sem az 2005-ös értéktől. (A munkanélküliségi ráta tekintetében Magyarország mindig látszatra jó képet mutat, mert nálunk alacsonyabb a munkanélküliség, mint az EU-ban, vagy az EU friss csatlakozóinál, a második körbe tartozó EU-tagoknál. Ennek magyarázata nagy valószínűséggel a magas *kényszerű önfoglalkoztatásban* rejlik. Amit most nem győznek ostorozni a közteher-kikerülés miatt. Viszont ha ez a kampány sikeres lesz, nagy valószínűséggel megemeli majd a munkanélküliségi mutatónk értékét.)

Van még egy adatsorunk, amelyben nem a legrosszabbak vagyunk, „csak” a második helyre szorultunk a csehek mögött, és ez a *folyó fizetési mérleg* hiánya. Itt a GDP %-ában mért adatok lassan csökkennek a meglehetősen magas 7% közeli értékről. Látszatra tehát konszolidálódó helyzetben vagyunk. Ha szélesebben tekintünk ki, láthatjuk, hogy hasonlóan a szlovákok magas fizetésimérleg-hiányához, a balti országoknál is erősen negatív a mérleg. Éppen csak egy kis probléma van. Az, hogy tartalmát tekintve a magyar mérleg negatívuma a *jövedelemáramlásokból származik*. Pontosabban: főképpen a jövedelem-kiráramlásokból... Mert a kereskedelmi mérleg is negatív, mint a többi passzív országnál. Azonban ezt a hiányt igen nagymértékben megfejeleli a jövedelem be- és kiáramlások egyenlege. S ez a döntő tétel, ami alapvetően megkülönbözteti a többi ország fizetési mérleg deficitjétől a magyar adatot.

S itt meg kell állnunk néhány gondolat erejéig.

Először is azt kell látnunk, hogy a többi ország esetében a fizetésimérleg-egyenleg alakulásában – itt a folyó fizetési mérlegre gondolunk természetesen – alapvető a *kereskedelmi mérleg hiánya*. Ez azt jelenti, hogy áru áramlik be az országba, ami értelemszerűen fizetési kötelezettséget keletkeztet. Ha az importot nem fedezi a kivitel értéke, akkor nyilván más forrásokból kellett a hiányt fedezni, ez lehet szolgáltatási többlet, kapott egyoldalú transzfertöbblet, vagy a tartalékok csökkenése, vagy a tőkemérlegben megvalósuló tőkeimport-többlet. Utóbbi lehet adóssággeneráló vagy adósságot nem generáló finanszírozás. A hiteleket kamatostul vissza kell majd fizetni, a részvénytőke-vásárlás, direkt beruházás osztalék-átutalási kötelezettséggel járhat. (Hacsak újrabefektetésre nem kerül a működő tőke hozama.) Az áruimport többlete szolgálhat fogyasztási és beruházási célt; az utóbbi esetben akár még a jövőbeni exporttöbblet megalapozója is lehet. Mindenesetre átmeneti-

leg az adott ország polgárai nem érzékelik a fizetési mérlegromlás pillanatnyi hátrányait, ellenkezőleg, előnyeit érzékelik, adott esetben a többletfogyasztást. Nekik – úgy érzékelhetik – hozott valamit a rendszerváltozás. A jövedelem mínusz egyenlege nálunk a *profitrepatriálások* és az újrabefektetések, nyereség-visszaforgatások miatt alakul a fenti módon. Mi azt érzékeljük, hogy a tőke hozadéka kimegy (és ha visszaforgatják, akkor gyakran csak a korábbi alultőkésítést hozzák helyre. Sokszor nagyon alacsony jegyzett tőkével működtek a külföldi cégek a privatizált magyar vállalatokat, és hitelfinanszírozással biztosították a szükséges forgótőkét, nem egyszer magától az anyacégtől. A megtermelt profit egy részének visszaforgatása szolgálhatja a saját tőkepozíció erősítését.). Ebből áru- vagy szolgáltatástöbbletet nem látunk! Mondhatnám némi cinizmussal, *azt már korábban megkaptuk*. (Igaz, elég keveset, hiszen a valós jóléti többletet eredményező, importok finanszírozására felvett hitelek igencsak felkamatozódtak a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján. Régi adósságainkat lényegében kifizettük nemzeti vagyonunkból. Így nem is adódott számkra az a lehetőség, hogy az értékesített vagyon ellenértékből segítsük a gazdaság, a bankrendszer konszolidálását, a többi termelővagyon korszerűsítését, netán a társadalombiztosítás és az egészségügy súlyos, rejtett hiányainak pótlását. Ezek mind-mind további hitelszükségletet generáltak.) Az egyetlen lehetőség a modernizálásra és a gazdaság újraindítására a tőkeimport maradt, a tőke pedig azért jön, hogy diszponálható, adott esetben visszautalható profitot termeljen. A társas tulajdonú vállalkozások jegyzett tőkéjének a fele már külföldi vállalkozás volt az ezredfordulón.

A magyar fizetési mérleg hiánya ezért napjainkban – a lakosság szempontjából – *szinte a semmiért nő*. Itt azért némiképp túlzóan fogalmaztam, mert külföldi adósságaink növekedésében nem kis szerepe van a magyar magánszféra – így a lakosság – jelentős külföldi hitelfelvételének is. Ebből azért lakás, ingatlan lesz, igaz hosszú évekre terhelve a háztartásokat és a fizetési mérleget is. Ráadásul az árfolyam-kockázatok miatt – hiszen sokan devizaalapon veszik fel a kölcsönt – még a jelzálog alá eső ingatlan elvesztését is kockáztatják. Nem teremthetik meg tehát a devizatartozás fokozatos megszüntetésének a halvány lehetősége sem, ami akkor következhetne be, ha ésszerű beruházási javak importja lenne a deficit oka. A hiány további finanszírozási igényt generál. Függésünk a külső finanszírozóktól ily módon tehát továbbra is nő.

Magyar euróérettség és közpénzügyek

Az MNB egyik legfrissebb tanulmánya⁴ áttekintette a bank egy korábbi (2002-ben készített) elemzését, amelyben az euróhoz való csatlakozás előnyeit és hátrányait számszerűsítette. Ez annál inkább indokoltnak tűnik, mert északi szomszédunk, Szlovákia rövidesen bevezetheti a közös valutát, míg nálunk még a céldátum sem került megfogalmazásra; egyre messzebbre és messzebbre tolódik. Szlovákia sikeres adóreformja, magas növekedési üteme és inflációmérséklési eredményei irigység tárgyát képezik a régióban. A deficit és az adósságállomány is kordában tartott. Igaz, a munkanélküliség és a fizetési mérleghiány magas, de ezek nem képezik részét a maastrichti kritériumoknak.

A fél évtized után megismételt MNB-elemzés is azt hozta ki, hogy a közös valuta előnyei Magyarország számára most is jelentősek lennének, így továbbra is célszerű törekedni az övezethez való mielőbbi csatlakozásra. Igaz, a közös valutára való áttérés külkereskedelem-bővítő hatása a számítások szerint elmaradt a várt értéktől, s várhatóan számunkra sem hozná az eredetileg tervezett többleteket, de azért várható tőle bizonyos pozitívum. Számos szempontból megfelelünk az optimális valutaövezet kritériumainak, így integráltságunk a

regióba erős és az üzleti ciklus együttmozgása is adott. Ámbár ez utóbbiban inkább még az ezredforduló előtti fejleményeket tükrözik; azóta ez a szinkronitás némileg gyengült.

Magyarország külkereskedelmi nyitottság szempontjából az európai rangsor szerint a harmadik helyen áll. A már említett tény, hogy jobban nőtt a szomszédainkkal folytatott kereskedelem üteme, mint a korábbi EU-tagországokkal, nem jelentette azt, hogy az euróországekhoz fűződő kereskedelmi kapcsolatok csökkentek volna. Az integráltság szoros, az ágazaton belüli kereskedelem meghaladta mind az euróövezeti átlagot, mind az új tagországok indexeit. A magyar exportszektor a rendszerváltozás után a fejlett és közepes technológiai színvonal felé tolódott el, e területek aránya az euróövezeti átlaghoz és a csatlakozott tagországok átlagához képest is magas. A nemzetközi összehasonlítás azonban azt is kihozta, hogy az elmúlt években, noha folytatódott az exportpiaci térnyerés, ez csökkenő relatív exportárak mellett következett be. Ez nyilván szerepet játszott a magyar cserearányok romlásában. S az is tény, hogy inkább a közepes szint aránya növekedett az utóbbi években a magas technológia rovására az exportban. Tegyük mindehhez még hozzá, hogy a magyar export meglehetősen koncentrált, európai összehasonlításban is az egyik legmagasabb értéket éri el. Ez lényegesen kiszolgáltatottabbá teszi hazánkat, más országokhoz képest. A külső sokkok ezért érzékenyen érinthetnek, akár a csatlakozás után is.

A magyar gazdaság szerkezete ugyan legalább annyira hasonlít az euróövezet átlagához, mint a már bent lévő fejlett országoké. 16 ágazatra bontva, a magyar gazdaság aszimmetriája a legkisebb az euróövezeten kívüli országok közül. Ez azonban nem jelenti, hogy az euróövezet országai is ne lennének a fenti szempontból érzékenyek. Rájuk azonban már most is igaz, hogy más eszköz, mint a fiskális politika, nem áll rendelkezésükre az esetleges sokkhatások elsimítására.

A magyar feldolgozóiparban a létszám és hozzáadott értékek alapján mért arányok elentélesen mozognak. Ez arra mutat, hogy a korszerű, többnyire külföldi tulajdonban lévő vállalatainknál a termelékenység emelésével törekszenek a profitok javítására, s a foglalkoztatás gondja a többi területre marad. Egyes munkaintenzív szolgáltató ágazatok bővüléséhez némiképp hozzájárulhatott a fiskális expanzió keresletteremtő hatása is.

Vagyis, ahogy vesszük: erősen kötődünk az euróövezethez, a reálkapcsolatok részéről alkalmasak lennénk a közös valuta bevezetésére, de egyben erősen sebezhetőek is vagyunk. Külpiaci változások, energiadrágulás, piaci kilátások lényeges változása mind-mind komolyan visszahat az exportképességre, s mivel ez a húzóágazatunk, a gazdaság egészére is.

Ugyanakkor a közös valuta bevezetése után a külső sokkokkal szemben már nincs, azaz, nem lesz mód a monetáris politika eszközeivel élni, csak a fiskális politika maradna lehetőségként.

Ezért szerette volna a kormányzat – legalábbis a deklarált szándékok szintjén – 0,5%-ra leszorítani a hiánymutatót a konvergencia-programok kidolgozásakor. Mondani se kell, hogy ettől fényévnyi távolságra vagyunk. Így azt a szükséges fiskális mozgásteret, ami az eurócsatlakozás utáni időszak sokkjainak kezeléséhez kellene, *nem sikerült kialakítani*.

S ami szintén kedvezőtlen: a cél eléréséhez olyan eszközöket választott a kormányzat a konvergencia-program kidolgozásakor, amelyek éppenséggel kedvezőtlenek a magas hozzáadott értéktermelés szempontjából. Amit pedig eddig előnyként értékelt a központi bank elemző csapata a csatlakozás utáni sebezhetőség szempontjából. Az MNB elemzése ugyanis világosan utal rá, hogy bár a kiadások csökkentése kívánatos, az oktatási, egészségügyi előirányzatok megnyirbálása a kiadási oldalon ellentétes a humántőke-fejlesztés szempontjaival.

Felvetődött az aggály, hogy az erőteljes lakossági eladósodás jelenthet-e veszélyt az eurócsatlakozás szempontjából. Az MNB elemzése szerint ez a jelenség komolyabb probléma a többi euróbevezetésre váró ország számára, ahol a hitelboom az ingatlanárak felfúvódásához vezetett. Nálunk a hitel/GDP arány még ésszerű tartományon belül van. Az

euró bevezetése valószínűleg egyszerre csökkentené a hitelboom kockázatát és szűkítené a gazdaságpolitika mozgásterét. Az árfolyamkockázatot ugyan nem zárna ki, mert jelentős a svájci frank alapú hitelezés, de a két valuta közötti jelentős árfolyam-eltérés nem volt a korábbiakban jellemző.

Összegzés

Az ezredforduló utáni magyar gazdaság a többi közép-európai országhoz viszonyítva eltérő pályára állt. Leszakadt a növekedésben, a hazai vállalkozások többsége számára perspektívát nem kínáló gazdaságpolitikája és a kényszerű, fűnyírójelleggel megvalósított megszorítások általános társadalmi elégedetlenséget szülnek. A korábbi külföldi beruházások profitja a fizetési mérleget terhelő felhasználásra kerül, az ország külső eladósodása nő. A költségvetési politika a súlyos adóterhek és a kiadási oldal átgondolatlan rögtönzés-szerű változtatgatása miatt folyamatosan súlyos deficittel küzd, *s nem tudja azt a manőverezési lehetőséget biztosítani gazdaságunknak, amit az euróövezethez való csatlakozás után a külső sokkok elleni védekezés megkívánna.* Nem, mintha már a feltételek teljesítéséhez közel állnánk.

A rendszerváltozás előtti legvidámabb barakkból a rendszerváltozás utáni legkedvetlenebb köztársaság helyzetébe kerültünk. Hatalmas kérdőjel, hogyan tudjuk megállítani a magyar gazdaság leszakadását a többi közép-európai ország fejlődési trendjétől.

Táblázatok

Folyó fizetési mérleg
(a GDP %-ban)

	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	-1,6	-3,1	-2,9	-1,5	-0,6
Lengyelország	-	-3,2	-4,9	-5,7	-6,2
Szlovák Köztársaság	-8,7	-8,3	-4,1	-3,0	-1,8
Magyarország	-6,8	-6,5	-4,6	-3,8	-3,5

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

GDP (piaci áron) volumen változás az előző évhez képest %-ban
(2000. évi áron)

	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	6,5	6,4	6,1	4,6	4,9
Lengyelország	3,6	6,2	6,5	5,6	5,2
Szlovák Köztársaság	6,0	8,3	9,3	7,3	6,9
Magyarország	4,1	3,9	1,8	2,6	3,8

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Magánfogyasztás % volumen változás
(2000. évi árak)

	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	2,5	4,4	6,7	4,0	4,1
Lengyelország	2,0	4,8	6,1	6,2	6,1
Szlovák Köztársaság	7,0	6,1	6,7	6,1	6,1
Magyarország	3,4	1,8	-0,5	1,4	2,7

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Közösségi fogyasztás volumen vált. %
(2000. évi árak)

Cseh Köztársaság	2,5	4,4	6,7	4,0	4,1
Lengyelország	5,2	5,8	1,5	1,9	2,0
Szlovák Köztársaság	-0,6	4,1	2,8	2,2	2,0
Magyarország	2,5	4,7	-4,5	-3,3	0,2

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Nettó export többlet/hiány hozzájárulása a reál GDP változásához

Cseh Köztársaság	4,8	1,1	-0,1	0,7	1,0
Lengyelország	1,2	-1,1	-2,0	-2,0	-1,6
Szlovák Köztársaság	-2,8	1,7	3,6	2,2	1,2
Magyarország	2,8	2,8	2,0	1,7	0,9

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Költségvetési hiány GDP %-ban
(Ny. alapok nélkül)

	1995	1996	1997	1998	1999
Cseh Köztársaság	-3,5	-2,9	-3,7	-3,1	-2,5
Lengyelország	-4,3	-3,8	-2,8	-3,2	-3,0
Szlovák Köztársaság	-2,8	-3,7	-2,6	-2,3	-1,8
Magyarország	-6,8	-6,5	-4,6	-3,8	-3,5

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Munkanélküli ráta

	2005	2006	2007	2008	2009
Cseh Köztársaság	8,0	7,2	5,4	5,0	4,7
Lengyelország	17,7	13,8	9,7	8,4	7,7
Szlovák Köztársaság	16,2	13,3	11,0	10,1	9,4
Magyarország	7,3	7,5	7,3	7,2	7,1

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Bruttó tőke beruházás (volumen vált.)
(%-os vált. 2000. évi árak)

Cseh Köztársaság	2,9	7,6	4,2	7,8	7,7
Lengyelország	6,5	15,6	21,5	15,5	11,6
Szlovák Köztársaság	17,5	7,3	7,4	7,4	7,8
Magyarország	5,3	-2,1	1,1	4,1	6,8

Forrás: OECD Economic Outlook preliminary edition alapján saját összeállítás

Lábjegyzetek

¹ Mielőtt bárki utólagos bölcsességgel vádolná a szerzőt, aki az adott időben a gazdaságpolitika végrehajtó apparátusában, a Pénzügyminisztériumban dolgozott, megjegyzem, hogy e tárgyban született disszertációm titkosították, e tárgyban írt tanulmányom publikálását letiltották, és 1981-ben a GPU vezetője, Andropov budapesti látogatásakor személyesen(!) kérte a magyar pártvezetést, hogy gyakoroljon ellenőrzést publikációs tevékenységem fölött. Ez a tényközlés néhai főnökömtől és tanártársamtól, Hagelmayer Istvántól származott, aki további KGST-témájú publikációimat – miniszteri utasításra – csak miniszterhelyettesi jóváhagyás esetén engedélyezte... Azt meg – amíg élt a főtítkárs – nem kaptam meg a közlésekhez. Így kritikus írásaim csak a főtítkárs halála után jelenhettek meg újra.

² Nem minden kockázat vállalása nélkül tettem. A 80-as években a belügyminisztériumi zaklatásokkal szemben igazgatóm, Hagelmayer István védett meg, akinek bátor kiállásáért és támogatásáért mindvégig hálás leszek. Hallgatólajos külső támogatója a KGST-vel szemben kritikus megnyilatkozásaimnak a politikai vezetésből félreállított Nyers Rezső volt, aki ez idő tájt a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatójaként tevékenykedett. Sokat köszönhettem neki, hogy a pályámon a hetvenes években a KGST-ről publikálhattam. Szőnyi Péternek, a kivégzett Szőnyi Tibor testvérének ugyancsak köszönettel tartozom, hogy a NGKT-n (Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága) jóindulattal viszonyult a KGST-árak és -árfolyamok terén folyó kutatásaimhoz, hivatalos és nem hivatalos cikkektorként.

³ Közép-Európai Közlemények, 2008/1.

⁴ Elemzés a konvergencia-folyamatokról. MNB, 2008. március.

BERTALAN PÉTER*–PINTÉR ATTILA:**
A transznacionalizmustól a globalizációig.
A közép-kelet-európai kisépek dilemmái a történelmi tanulságok alapján

From Transnationalism to Globalisation
The dilemmas of Central- and Eastern European small nations on the
grounds of historical lessons

Abstract

Hungary is searching for its place not only within the European Union but also within a globalising world as well as within its smaller region, in Central- and Eastern Europe. It is not easy to find the right direction under complicated international circumstances. The press is keeping a close eye on our foreign political steps. OMV's the Austrian oil and gas company's struggle for MOL plays an important part in this. Hungary's energy supply could be improved by buying natural gas through gas pipelines starting from one of Croatia's Adriatic ports from the gas transported by liquefied natural gas tankers. This would make Hungary partly independent from Russian transports. In addition, developing traffic infrastructure could also tighten our economic relationships with Croatia, and indirectly with the whole Mediterranean region.

Hazánk nemcsak az Európai Unióban, hanem a globalizálódó világban és szűkebb régiójában Közép-Kelet-Európában is keresi a maga helyét. A bonyolult nemzetközi viszonyok között megtalálni a helyes irányt nehéz. A sajtó feszült figyelemmel követi hazánk külpolitikai lépéseit. Ebben fontos szerepet játszik az osztrák olajipari vállalat harca a MOL-ért. Hazánk energiaellátásán javíthat, ha Horvátország egyik adriai kikötőjéből induló gázvezetéken tartályhajókon szállított cseppfolyósított gázból továbbítanak földgázt. Ezzel részben függetlenné válnánk az orosz szállításoktól. A közlekedési infrastruktúra fejlesztése is szorosabbra fűzhetné Horvátországgal, közvetve a Balkán és a mediterrán térséggel gazdasági kapcsolatainkat.

A messze mutató elképzeléseket a külföldi kormányok is méltányolták – USA – a média tájékoztatása szerint. Ezek a lépések nemcsak lokális, hanem globális, transznacionális érdekeket is szolgálnak.

A magyar diplomácia a XX. században nem mozgott ilyen tág dimenziók között. A miniszterelnök és a külügyminiszter közép-ázsiai utazásai és tárgyalásai az USA diplomáciai elismerését váltották ki, ami egy olyan kis ország esetében, mint Magyarország, szokatlan lépésnek számítanak. Ahhoz, hogy megértsük a magyar külpolitika akcióradiusának ilyen hirtelen növekedését, a történelmi analógia – a múlt és a jelen lehetőségeinek, összefüggéseinek összehasonlításához – eszközehez, valamint a globalizációval járó transznacionális kapcsolatok elemzéséhez kell folyamodnunk.

A magyar külpolitika törekvéseinek irányát, tendenciáit szemléletesen mutatja a Dél-dunántúli Régió (DDR) külügyi stratégiájában priorizált területeket szemléltető térkép:

* Dr. habil. Egyetemi docens, PhD – Kaposvári Egyetem

** Főiskolai adjunktus – Kaposvári Egyetem

1. kép. Forrás: A Dél-dunántúli Régió külkapcsolatának stratégiája Pécs, 2004. febr. 3.

A térkép azt bizonyítja, hogy transznacionális és interregionális szempontból jelentős súlyt képviselnek a stratégiában a volt Jugoszlávia utódállamai. A magyar hírközlő szervek hangsúlyozzák hazánk és Horvátország sokoldalú kapcsolatrendszerének erősödését. Magyarország és Horvátország hosszú történelmi kapcsolata közismert. Ez a kapcsolat tele volt meglepő fordulatokkal, hol traumatikusan ellenséges viszonytal, hol a történelmi katalizmák által diktált szoros egymásra utaltsággal. A két véglet közötti ingadozás a közelmúltra is jellemző.

A két ország az 1848–49-es szabadságharc tragédiája után a történelem vasmarkának szorító hatására egy újjáéledő nagyhatalom, az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között kereste az egymásra találás, a kölcsönös érdekek közös nevezőjének lehetőségeit, útját.

A magyar sors formálásának egyik nagyon szép példája a horvát–magyar kiegyezés 1868-ban. A horvát–magyar kiegyezésről a szakirodalom aránylag keveset mond: „1868. jún. 25-én az országgyűlés elfogadta az 1868 : XXX. tc.-et a magyar–horvát kiegyezésről. Magyar- és Horvátország egy államközösséget képeznek, Horvátország élén a király által kinevezett bán áll. A törvény biztosította a horvát nyelv használatát a belső közigazgatásban. Horvátország és Szlovénia a bel-, igazság-, vallás- és közoktatásügy terén önkormányzati jogot kapott. Magyarországgal közös ügy volt az udvartartás költsége, az újoncmegajánlás, a véderő, az ezzel kapcsolatos pénzügyek stb. A magyar országgyűlésbe a horvát országgyűlés kezdetben 29, majd a katonai határőrvidék felosztása után 40 képviselőt küldött.”¹

Az osztrák–magyar kiegyezés mintájára született horvát–magyar kiegyezés a Monarchia felbomlásáig zavarmentesen biztosította a horvát–magyar kapcsolatokat, csupán 1868. jún. 26-án a Zágrábban tartott nagy tüntetés jelezte, hogy a horvát nemzettudat erős, mert a horvát nemzeti párt a kiegyezést nem tartotta kielégítőnek.²

A Monarchia formálódása lassú folyamat. Ebben egyik lényeges lépés, hogy 1878. jún. 13-án összeült a berlini kongresszus Francia-, Német-, Olasz-, Orosz-, Törökország, Anglia és a Monarchia részvételével. Ez a Monarchiát felhatalmazta Bosznia–Hercegovina

okkupálására. A megszállás fegyveres harcok, vérengzések között ment végbe. E területet a közös pénzügyminiszter és katonai igazgatás alá helyezték, tehát sem Magyarország-hoz, sem Ausztriához nem csatolták.

A XIX. század második felében Európában mai szakszóval kifejezve eljutunk a globalizáció küszöbére. Ez a folyamat összetett, bonyolult, nehezen áttekinthető. Ennek ellenére a fő tendenciák kitapinthatók:

1. Az új államok születésének folyamata kétarcú. Egyrészt a Monarchia mellett közepes, később nagyhatalomnak is számító államalakulatok – Németország, Olaszország – születnek meg.

2. Az Osztrák–Magyar Monarchia megszületését és befolyásának növekedését a Balkánon változások kísérték. Szerbia és Crna Gora ugyancsak 1878-ban nyerte el teljes függetlenségét és kezdte meg a kisállami létet. 1882-ben Szerbiában, 1910-ben Crna Gorában kiáltották ki a királyságot.

3. 1912. október–1913. május az első Balkán-háború, 1913. június–augusztus a második Balkán-háború időpontja.

Az események egymásmelletti és egymásutáni sága a történelem szigorú logikáját mutatja. Európa politikai helyzetét, állapotát a nagy- és a kismagyarizmusok együttélése, egymásra hatása határozza meg. A pánszlávizmus, a pángermanizmus birodalomalkotó, transznacionális eszmeisége hatással van a XIX. század elején francia hatásra öntudatra ébredő kis népekre is. A kismagyarizmusok fő jellemzője az erős érzelmi intenzitás, a hamis történelmi távlatok, hagyományok keresése, az erős államok, nagyhatalmak gyámkodásának elfogadása. A horvát illirizmus, a dákoromán elmélet, a francia, a szerb, a szlovák nacionalizmus az orosz nagyhatalom támogatását élvezi. Egyedül álló a magyar nacionalizmus nyelvi rokonság hiányában. Itt is felfedezhető a hamis történelmi távlat keresése a hun, török származás feltételezésében. A történelmi misztifikáció mellett sajátos jellemzője a kultúrfölény, az államalkotó képesség gondolata. A magyar nacionalizmus számára politikai támogatást jelent a Habsburg dinasztia, mely Európa egyik legrégibb uralkodóháza. A Habsburgok minden történelmi ellenségeskedéseinket is beszámítva törvényesen ülnek a magyar királyi székben, rokonságban állnak az Árpád-házzal. Így a Monarchia keretein belül biztosított hatalmi viszonyok a nacionalizmus eszmei támaszai. A transznacionális jellegű, helyi értékű balkáni háborúk nem hoztak megoldást. A nagyhatalmi érdekek miatt kitört az első globális háború, az I. világháború. A háborút tekinthetjük a globálissá váló politika történet első felvonásának. A második felvonást a Párizs-környéki békék jelentik, amelynek egyik epizódja a trianoni békeszerződés kapcsolódik Közép-Kelet-Európa történetéhez a Monarchia megszűnése révén.

A ténytérképek szemléletesen mutatják a végeredményt. A Monarchia a maga 676 000 km területével és 51 milliós lakosságával számos gyenge pontja ellenére európai nagyhatalomnak számított.³

A történelmi Magyarország veszteségeit alábbi táblázatunk illusztrálja:

Terület	Terület km ² -ben	Népesség (fő)	Népsűrűség km ² -enként
Csehszlovákiához	63 004	3 567 575	56,6
Romániához	102 181	5 236 305	51,2
SHS államokhoz	21 031	1 519 013	72,2
Ausztriához	4 026	292 588	72,7
Fiume	21	49 806	2371,7
Összes elveszett terület	190 263	10 665 287	56,1
Trianoni Magyarország	92 607	7 599 246	82,1
Történelmi Magyarország	282 870	18 264 533	64,6

Forrás: ⁴

A területi változások nagymértékben, máig hatóan megváltoztatták az ország gazdasági helyzetét, szociális állapotát. Az új ország iparosodottabb lett. Amíg a lakosság 41,6%-a, addig az ipari népesség 51,2%-a, a gyári munkásságnak egyenesen 57%-a maradt a trianoni Magyarországon. A történeti Magyarország 4241 gyárából 2075 (48,9%), a gyáripari löerőből több mint 50%, a gyáripar összes termelési értékéből 55,1% maradt a csökkent területen.

Feloldhatatlan ellentmondás keletkezett egyes iparágak a területcsökkenés mértékéhez képest aránytalanul nagy kapacitásának megmaradása és az elveszített nyersanyag, illetve fogyasztópiac között. A háború előtti utolsó békeév adatai szerint az ipari termelés értékének 55,9%-a maradt az új területen. Ez lényegesen meghaladta a lakosság, különösen pedig a terület csökkenésének mértékét. Az átlag mögött lényeges eltérések húzódnak meg. A sokszorosító ipar termelési értékének 89,2%-a, a gépgyártásnak 82,2%-a, ugyanakkor a faiparnak csak 22,3%-a maradt a trianoni területen. A gépgyártás egyik legfejlettebb ágának, a közlekedési eszközök gyártásának a kapacitása a történeti Magyarország, illetve részben a Monarchia igényeihez volt méretezve. A háború előtti 19 273 km-es vasúthálózatból 8364 km (42,4%) maradt meg. Ennél is nagyobb méretű a vasúti gördülőanyag mennyiségének csökkenése. A mozdonyok száma 4949-ről 2284-re (26,2%), a vasúti tehervozatké 105 837-ről 18 010-re (17%) csökkent.

A feldolgozóipar nyersanyagbázisa jórészt az elcsatolt peremvidékeken található. Emiatt minden áron exportálni kellett, hogy az ország hozzájusson a szükséges nyersanyagokhoz.

A területi változások miatt teljesen elveszett évi 2,5 millió mázsa kősz, évi 65 000 mázsa kőolaj. Megszűnt az arany (évi 3500 kg), az ezüst (évi 12 000 kg), valamint a réz (10 5000 mázsa) bányászata. Lényegesen, évi 3,9 millió mázsáról 1,2 millióra csökkent a vasérc-termelés. Aránylag nagyobb mértékben maradt az új határok közt a szén, a fekete-szénnek, pl. 72%-a, a barnaszénnek 72,1%-a.⁵

Ellentmondásosan érintette a területi változás a mezőgazdaságot.

A mezőgazdaság művelési ágak szerinti megoszlása Trianon előtt(I) és Trianon után (II), %

	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Művelés alól kivont
I	45,5	1,4	9,3	1,1	11,7	25,8	0,1	5,1
II	60,4	1,0	7,2	2,3	11,1	11,5	0,3	6,2

Forrás: ⁶

Az erdőterületek csökkenése katasztrofális mértékű volt. A tölgyerdők 32,5%-a, a bükk és más lombos erdők 13,5%-a, a fenyőerdők 2,8 %-a maradt az új határon belül. Az erdők aránya a háború előtti 28,5%-ról Trianon után 11,5%-ra zuhant. Magyarország 1920 előtt fa exportőr volt, a háború után viszont hosszú ideig az import legjelentősebb tétele a nyers és bádolt fa volt.⁷

A tények egyértelműen igazolják, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával legnagyobb kihatással járó gazdasági következménye, hogy Magyarország egyik pillanatról a másikra kikerült a világpiacra, külkereskedelemre utalt ország lett. Mai közgazdasági fogalmak szerint teljesen kiszolgáltatottja lett a globális hatásoknak. A magas külkereskedelmi ráta miatt erősen függött a világpiaci konjunktúra alakulásától. Az export zömét néhány mezőgazdasági termék tette ki, amelynek 70%-át a 20-as évek végéig négy ország piacán helyezték el. A háború előtt az ország nemzeti jövedelmének alig valamivel több mint 13%-a realizálódott a külkereskedelemben.

Az 50 milliós birodalom, a Monarchia a magyar kivitelben döntő szerepet játszó élelmi-szereknek védővámokkal biztosított, stabil felvevőpiacot jelentett. Érdekes a „külkereske-

delmi” forgalom rátáit megemlíteni. A sertéskivitel 100%-a, a bor 55%-a, a liszt 90%-a, a baromfi 75%-a a Monarchia belső piacaira került. Ugyanakkor Ausztriából származott a hazánkba importált férfi-női ruha, a fehérmű 100%-a, a gyapjúszövet és kötött áru 96%-a, a cipőtermék 85%-a.

A békeszerződést a közvélemény elsősorban az elveszett területek arányában látta és látja tragikusnak. A békeszerződés árnyalt, távlatos értékelését nyújtja **Fejtő Ferenc: A Monarchiától a globalizációig** című könyvalakban is megjelent előadássorozata. Fejtő Le Bou francia politológus értékelésével ért egyet, amely szerint be fog következni egy fordulat a nemzetközi politikában, „amikor darabokra törik az Osztrák–Magyar Monarchiát. Ausztriát is lehetetlen helyzetbe hozzák, mert ezzel megerősítik az osztrákságban a Németországhoz csatlakozás híveit. Magyarországot illetően pedig, ha teljesítik mindazokat az ígéreteket, amelyeket a cseheknek, a szlovákoknak, a szerbeknek tettek győzelem esetére, akkor Európa közepén egy olyan országot teremtenek, amelynek politikájában a revizionizmusra való törekvés lesz az egyetlen követhető törekvés. Ez is kiváló példája annak, hogy a történelemben nagy szerepet játszanak a tévedések: ma már elismerik Franciaországban a történészek, hogy nem látták előre a versailles-i és trianoni békék következményeit, amelyek pedig előre láthatóak voltak.”⁸

A Monarchia felbomlásának veszélyét a politikusok már a XIX. század végén megsejtették. A kislepi nacionalizmusok centripetális ereje egyre intenzívebben növekedett. A népek egymásra találásának transznacionális útja a konföderáció volt. Erre Kossuth Lajos Duna-konföderációs terve a legelső bizonyíték. Amikor a Monarchia felbomlásának veszélye látó távolságba került, újabb konföderációs tervként merült fel a trializmus néven ismert, a trónörökös Ferenc Ferdinánd által ápolott és támogatott elképzelés. Ettől a birodalom nemzetiségei idegenkedtek, mert nemzeti törekvéseik megtorpedózását látták benne. Ez volt Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának és az I. világháború kirobbanásának egyik oka.

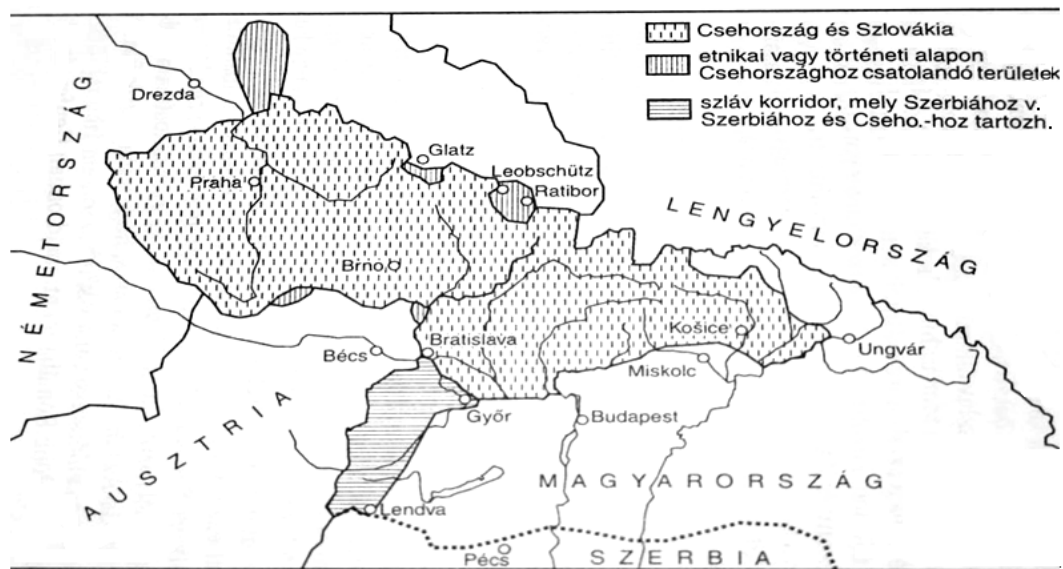
Érdekesesek azok a globális léptékű elképzelések, amelyek a pán-nacionalizmusok hatására megszülettek és a háború utáni rendezésre vonatkoztak. Amikor Németország a breszti békében óriási területeket rabolt Oroszországtól 1918-ban, teljesülni látszott Németországtól a Dnyeperig terjedő óriásbirodalom pángermán víziója.

A pánszlávizmus eszmeiségének birodalomépítő törekvéseinek megnyilatkozása a Masaryk- és Benes-féle gondolat, amelyet 1917. május 30-án deklarációjában fejt ki a két államférfi. E szerint a Monarchia összes tartományában élő szlávok egyesítése a cél. A német Drang nach Osten, a Hamburgot és Berlint Béccsel és Budapesttel összekötő nagy politikai elképzelésnek, amely túlnyúlik a Balkánon és Kis-Ázsián, majd tovább mutat Bagdad, a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán felé a Masaryk-féle pánszláv államok állták volna útját.⁹

Masaryk 1915-ös elképzelését Csehszlovákiából és az ún. szláv korridorról térkép is szemlélteti (2. kép).

A trianoni békeszerződésben meg nem valósult, de a számunkra mai politológiai szemlélettel megnevezhető, jellemezhető transznacionális globális kor volt ez. A békeszerződésben szerepet játszó nagyhatalmak az ilyen elképzelések blokkjaiból építették fel a ma ismert, kislepi sorsokat döntően meghatározó, napjainkban erősen omladozó épületet, a többfelé szakadni látszó politikai térképet.

A pánszlávizmus, a transznacionalizmus sajátos hajtásának tekinthetjük a nagy Jugoszlávia néven ismert állam megszületését. Jugoszlávia történelme sajátosan alakult. Ennek bizonyítékai az új államalakulat nevének változásai: 1918. dec. 1-jén kikiáltják a Szerb–Horvát–Szlóven Királyi Államot (1921-től királyság), 1929. okt. 3-ától az ország új Jugoszláv Királyság, 1945. nov. 29-én kiáltják ki a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságot.¹¹

2. kép. Forrás: ¹⁰

A nagyhatalmak egyetértésének hatására megszületett egy kísérletnek is tekinthető soknemzetiségű állam Európa térképén.

3. kép. Forrás: ¹²

A soknemzetiségű területből kellett egy működő képes államrezont szervezni. Ehhez a nacionalizmusnak egy új fajtájára volt szükség, amit ma jugoszlávizmusnak, a délszlávok összetartozását kifejező nemzettudatnak nevezhetünk. Ez a hibrid nacionalizmus a nagy-szerb nacionalizmus és a horvát, valamint a szlovén és más kisebb délszláv népek naciona-

lizmusának ötvözete. A kisépi nacionalizmusok centrifugális ereje a nagyszerb nemzettudat volt. Már az új államalakulat első percétől kezdve éreztette hatását a kohéziót szétfeszítő centripetális erők működése.

A II. világháború próbára tette az új államot, amelynek egységét az usztasa néven ismert horvát és a csetnik néven ismert szerb nacionalista csoportok működése fenyegette. A kis nacionalizmusok gyorsan kereszteződtek a fasizmussal, így válhattak a pángermanizmus eszközeivé. Ezt meg kellett akadályozni.

A spanyolországi polgárháború jó kísérleti terepnek bizonyult a szovjet–oroszkommunista állam számára, nemcsak katonai szempontból, hanem politikai vonatkozásban is. A proletár internacionalizmus globális szellemisége a Nyugatot elidegenítette. A fasizmus agresszivitása újabb ideológiát követelt, amelyet a vele szemben álló népek elfogadhattak, s lehetővé tette a kommunizmus térnyerését Nyugaton is. A fasizmus elleni összefogás politikai kifejezője a transznacionálisnak tekinthető népfrontgondolat, amely tetszetősen minden „haladó” erő összefogását hirdette a fasizmus ellen. Így a mérsékelt polgári oldal megnyerésére is alkalmas volt.

Jugoszláviában érzelmi síkon a jugoszlávizmus volt az a nemzeti ideológia, amellyel a tömegeket harcba lehetett hívni. Tito volt az a karizmatikus vezető, aki erre képes volt. A magát horvát nemzetiségűnek tekintő Tito a Zágráb közeli Kumrovecben született horvát–szlovén szegény paraszt családban. Az I. világháborúban a szerb–oroszkfronton harcolt, majd orosz fogságba esett. A hadifogságból már kommunistaként tért haza 1920-ban, majd bevette magát az illegális pártmunkába. 1928-ban ötévi börtönre ítélték, rövid ideig párizsi és moszkvai emigrációban élt. 1937-ben vette át a Jugoszláv Kommunista Párt vezetését, amelynek főtitkára volt.¹³ Az életút igazolja Tito személyes elhivatottságát, amellyel a soknemzetiségű Jugoszláviában létre tudta hozni a fasizmussal eredményesen szembe forduló össznépi partizán hadsereget, ez 300 000 főjével lekötötte a Balkánon harcoló fasiszta erők jelentős részét.

Magyarországhoz hasonlóan szorongatták a pánnacionalizmusok Lengyelországot is. A hosszú évszázadok óta nagyhatalmak által fölsoztott ország 1918-ban vált függetlenné. Alexander Skrzynski lengyel külügyminiszter és miniszterelnök 1923-ban nyilatkozta: „*Lengyelország határainak alig 5%-a biztos (Románia felé), 20%-a bizonytalan (Csehszlovákia és Litvánia felé), 75%-a állandóan veszélyeztetett (a Szovjetunió és a Német Birodalom irányában).*”¹⁴

A forradalmi polgárháborúba süllyedt Szovjet-Oroszország a proletár internacionalizmus, a világforradalom lenini eszméje révén újabb globális fenyegetést jelent a világra. Ebből következik, hogy Szovjet-Oroszország ellen Lengyelország is részt vesz a 14 hatalom háborújában. A harcok lezárásaként Lengyelország keleti határait két nemzetközi szerződés is garantálta, az 1921-es rigai és az 1932-es lengyel–szovjet megneemtámadási egyezmény.¹⁵

A nyugati határok bizonytalanok maradtak. Ez vezetett a lengyel tragédiához, a II. világháború kitöréséhez. A két nagyhatalom – a szovjet és a német – pánnacionalizmus képviselői megtalálták azokat a közös pontokat, amelyek alapján felosztották a nemzeti függetlenségbe alig belekóstolt Lengyelországot.

Közép-Kelet-Európában Jugoszlávia története a legtragikusabb. Egy kis népek által alkotott közép állam sorsdrámája játszódik le néhány évtized alatt. Hasonló Csehszlovákia története is, de ott a végkifejlet nem volt tragikus, megrázó. Ahhoz, hogy a történelmi sorsdráma folyamatának törvényszerűségeit megértsük, érdemes felmérni Jugoszlávia állapotát, amely természetesen nem önmagában ad elfogadható magyarázatot a végkifejletre. Jugoszlávia megszületésének pillanatától felbomlásáig sorsát meghatározó demográfiai és szociológiai változásokon esett át. A migráció, az emigráció, az öngazgatáson alapuló

szocialista állam kiépítésének kísérlete megannyi ok, magyarázat arra, hogy a megszülető állam ne hasonlítson a kialakuló államrezonra. A számszerű tényeket érdemes analogizálni és analizálni.

A délszláv köztársaságok főbb nemzetiségi arányai (1991-ben, %-ban)*

	JSZSZK	JSZK**	V	K-Sz	K	CG	Horvátország	Bosznia-Hercegovina	Szlovénia	Macedónia
szerb	36,2	62,2	56,8	87,2	9,9	9,3	12,2	31,4		
horvát	19,7		4,9				77,9	17,3	2,7	
muzulmán	10,0	3,2		3,0		14,6		43,7		
albán ³	9,3	16,5			84	6,6				21,0
szlovén	7,5								87,6	
macedón	5,8									64,6
jugoszláv	3,0	3,2	8,4					5,5		
Crna-Gora-i	2,3	5,0				61,9				
magyar	1,6	3,3	16,9							
török										4,1

* Az utódállamok esetében csak a minimum 3%-ot kitevő nemzetiségek, ill. ilyenek hiányában a legnagyobb kisebbség feltüntetésével.

** Vajdaság, Közép-Szerbia (tartományok nélküli), Koszovó, Crna Gora – Becslés.

Forrás: ¹⁶

A tagköztársaságok és tartományok fejlettségi szintje

(az 1972. évi árakon számított egy lakosra jutó GNP aránya Jugoszlávia egészéhez {=100} viszonyítva)

	Bosznia	Crna Gora	Horvátország	Macedónia	Szlovénia	Szerbia	Közép-Szerbia*	Vajdaság	Koszovó
1955	80	80	120	60	160	80	80	80	40
1988	65	71	129	65	200	88	100	118	24

* Közép- (tartományok nélküli) Szerbia

Forrás: ¹⁷

Végző konklúzióként azt lehet megállapítani, hogy a fiatal állam felbomlásának belső okai közül két tényezőt kell kiemelni:

1. A kiegyensúlyozatlan nemzetiségi arányok kedvezőtlen változását.
2. A gazdasági fejlettség aránytalanságait, torzulásait és a belőlük származó szociális feszültségeket.

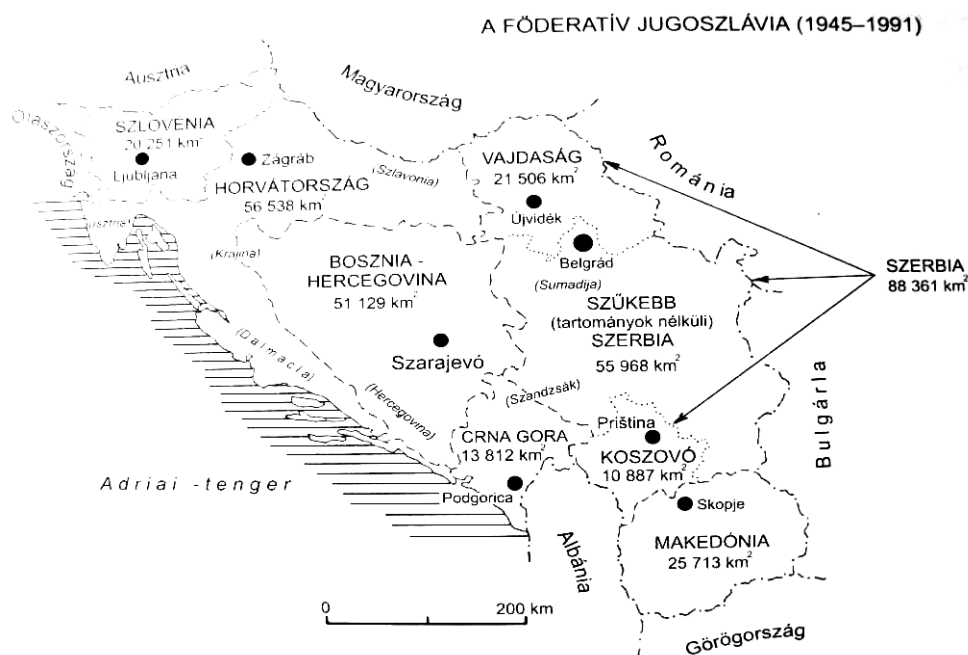
Fontos tényezőként kell figyelembe venni a külső hatásokat is, a Szovjetunió felbomlását és az azt követő rendszerváltozást a közép-kelet-európai régióban.

A térképek a kialakult nemzetiségi viszonyok mellett a lezajlott polgárháború és a daytoni megállapodás utáni állapotot mutatják.

Forrás: Romics L.: Nemzet, nemzetiség és állam... im. 335. old.

4. kép. Forrás: ¹⁸

Forrás: H. Buschenfeld: Jugoslawien... im. 11. old. és a Földrajzi atlasz (Cartographia, 1996) alapján

5. kép. Forrás: ¹⁹

A térképek egy senkinek sehogyan sem jó átmeneti helyzetet rögzítenek. A szerb és az albán nacionalizmus szorításában vergődő Koszovó, a svájci mintára két kantonra osztott Bosznia-Hercegovina a nagyszerb és nagyhorvát nacionalizmus között épp olyan intermediér állapotot jelent, mint az első világháború előtti balkáni helyzet, amelyből kiobbant az első világháború. A nagyhatalmi garanciák ma is törékenynek tűnnek. Ez természetellenes állapot, hiszen a nagyhatalmak számára állandó beavatkozási lehetőséget kínál a cseppfolyós továbbra is megoldásra váró helyzet. A Balkán kis államai és a velük szoros kapcsolatot kiépítő szomszédos államok dilemmája így a hatalmi viszonyok függvényeként áll fenn. A legfőbb kérdés az, hogy így mit tudnak az adott országok tenni. A nagyhatalmak szándéka is az, hogy lépésre kényszerítsék a kis országok politikusait. Két alternatíva kínálkozik. Az egymást elfogadni nem tudó országok megpróbálnak csatlakozni az Európai Unióhoz, engedve a tömegvonzás törvényének, vagy megpróbálkoznak a kivárási politikájával. Az Unióba való belépést Szlovénia már megtette, mert az a gazdasági érdek, amely miatt Jugoszláviából kilépett, most az Európai Unióba kényszerítette. Be lehet-e így minden kis népet terelni a nagy európai közösségbe? A válasz magától értetődőnek látszik. A kis népek helyüket keresve a gazdasági törvényszerűségek szorításában megtalálják helyüket az európai népek családjában és idővel begyógyulnak a sok fájdalmat okozó sértett nemzeti önérték sebei.

Magyarország külpolitikai cselekvési lehetőségei is itt jelentkeznek. Horvátország és Szerbia véres háborújában hazánk a NATO védernyője alatt a csendestárs szerepét játszotta. Horvátország számára afféle hátszínjátékot jelentett Magyarország. Ennek hozadéka a két ország közötti jelenlegi jó viszony. Horvátország rajtunk keresztül kapcsolódhat az EU-hoz. A NATO-ba való felvételénél is mi játszottuk az egyik ajánló szerepét. A jelenlegi globális politikában az EU elsőrendű érdeke, hogy az energia szükséglet fokozódása miatt a jelen pillanatban újra nagyhatalmi politikát folytató Oroszországgal jó kapcsolat alakuljon ki. A MOL a magyar gazdasági külkapcsolatok egyik legeredményesebb képviselőjeként Oroszországban is jelen van termelői-kutatói kapacitásával. Az osztrák olajipari vállalattal (OMV) folytatott gazdasági küzdelme már-már politikai árnyalatúvá vált. Az osztrák cég térhódítási szándéka mögött a nemzetközi sajtó az orosz GAZPROM piacszerzési törekvéseit feltételezi. Az EU érdekek is úgy kívánták, hogy a MOL önállósága megmaradjon. Így találkozott a kismemzeti és az EU érdek. Ezért az osztrák vállalat vezetése által nacionalistának minősített MOL propaganda az EU vezetészerveinél meghallgatásra talált, és az OMV részvénytörzsi törekvéseit megakadályozták. A MOL és a horvát INA egymásra találása az európai globális gazdasági érdek különös kifejeződése transznacionális körülmények között.

Ha messzebbre nézünk a gazdaságpolitikai szálak USA-ba vezetnek. Fejtő Ferenc, közismert magyar történész véleménye szerint az EU globális szempontból az USA előszobájának is tekinthető. Ezért a Horvátországgal kiépített jó viszonyunk, a kis ázsiai országokkal való jó kapcsolat a magyar kormány külpolitikájának az USA által is támogatandó törekvése.

Új és meglepő politikai perspektívaként merült fel a Mediterrán Unió gondolata. A francia elnök – Sarkozy – ötlete az EU egyik legfontosabb államának sajátos politikai, hatalmi törekvéseit jelzi. Franciaország ezek szerint újra nagyhatalmi politikára törekszik, fellazítva az EU kereteit? A kérdés elgondolkodtató. Ha a globális politika síkján állunk, akkor ezt a perspektívát elvethetjük. Franciaország számára a piacbővítés épp olyan érdek, mint az EU egésze számára. A Mediterrán Unió feltételezett afrikai, kis-ázsiai országai egymásra utaltak.

Franciaországnak az arab országokkal hagyományosan jó a kapcsolata. Ez vezethet a Közel-Kelettel való újszerű transznacionális kapcsolatokhoz, amely ellensúlyozhatja az

orosz nagyhatalmi törekvéseket. Ennek a viszonyrendszernek fontos összetevője az EU és Izrael kapcsolata is. Sarközy az EU soros elnökeként esőként Izraelbe utazott. Szándékai így EU érdeket szolgálnak.

Ha visszakapcsolunk a magyar külpolitika mediterrán törekvéseihez, Horvátország hosszú adriai tengerpartjával is benne szerepel. A kismemzeti politika, a transznacionális és a globális így rendeződik kemény logikai rendszerbe.

A Dél-dunántúli Régió külkapcsolati rendszerének irányai meglepően simulnak az Európai Unió külpolitikájának trendjéhez. Így jelzik a lokális és globális gondolkodás összefüggéseit. Erre az újszerű gondolkodásmódra előre fel kell készíteni szakembereket, ez a magyar felsőoktatás egyik fontos feladata.

Lábjegyzetek

- ¹ Magyar történelmi kronológia az őstörténettől 1920-ig. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 361. o.
- ² Uo. 361. o.
- ³ Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Aula Kiadó, Budapest 2003. 315. o.
- ⁴ Uo. 317. o.
- ⁵ Uo. 320–321. o.
- ⁶ Uo. 322. o.
- ⁷ Uo. 323. o.
- ⁸ *Fejtő Ferenc*: A Monarchiától a globalizációig (Pécsi és szekszárdi előadások). Alexandra Könyvkiadó, 2002. 33.o.
- ⁹ *Romsich Ignác*: A trianoni békeszerződés. Osiris, Budapest, 2001. 48. o.
- ¹⁰ Uo. 45. o.
- ¹¹ Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Könyvkiadó, 1999. 335–339. o.
- ¹² Uo. 1.
- ¹³ Uo. 361. o.
- ¹⁴ Rubicon 2008/6. 52. o.
- ¹⁵ Uo. 53. o.
- ¹⁶ *Juhász József*: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó, 1999. 327. o.
- ¹⁷ Uo. 332. o.
- ¹⁸ Uo. 372., 374. o.
- ¹⁹ Uo. 374. o.

HAJDÚ ZOLTÁN*

**A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei:
széttagolódás, kárpát-medencei integráció,
avagy beolvadás az euro-atlanti nagytérsgégi rendszerekbe?**

Summary

The study surveys the historical and modern state-building processes of the Carpathian Basin. The paper is focusing on the connections between the Carpathian Basin as a physical geographical unit and the long term historical-territorial processes. Between 1867–1918 the Historical Hungary was nearly overlapping the Carpathian Basin. In 1920 the territory of the Carpathian Basin was divided between five countries. After 1945 the whole territory of the Carpathian Basin turned to be under Soviet military rule. At the beginning of the transitional period (from the Socialism to Capitalism) the Soviet Union collapsed, Czechoslovakia and Yugoslavia were divided into new states. The Carpathian Basin is divided between eight states, and at the same time most of the countries would like to be NATO and EU members.

1. Bevezetés

A Kárpát-medence államosodási folyamatai rendkívül bonyolultan alakultak történetileg. Gyakran és sajátosan változtak a medence uralmi, szállásterületi viszonyai már a magyar honfoglalás előtt is. A honfoglalás után a magyarság folyamatosan „belenőtt” a medence területének jelentős részébe, ugyanakkor a hegységperemet csak esetlegesen vonta szállásterületi rendszerébe. A magyar történelem egésze szempontjából fontos, hogy milyen területi kereteket volt képes kialakítani, formálni, s fenntartani a magyarság.

A modernizáció időszakában (XIX–XX. század) a Kárpát-medence és környéke államosodási folyamatai részben a belső, de nagyobb mértékben a külső hatások mentén alakultak. A térségi politikai térszerveződési folyamatok tartalmát (államstabilitás, dezintegrálódás, integrálódás stb.) tekintve csak részben beszélhetünk autonóm folyamatokról. Az együtt és egymás mellett élő népek törekvései alkalmanként külső törekvések alá rendelődték.

A XX. és a XXI. század fordulóján több, részben ellentétes folyamat jelent meg egyszerre a Kárpát-medencében és szűkebb térségében. Egyszerre vannak törekvések az önálló, nagytáji integrálódásra, ugyanakkor egyes országok esetében megjelentek a különböző tartalmú és jellegű dezintegrációs folyamatok is. A leginkább meghatározó folyamatnak mégis az euro-atlanti (NATO) és az európai (Európai Unió) integrációs folyamat tekinthető, minden közös és egyedi vonatkozásukkal együtt.

A térség korábban meghatározó szembenállásai (I. és II. világháborús nyertesek vesztesek, korábban is szabad nyugati és poszt-szocialista országok stb.) alapvetően megváltoztak, átrendeződtek. A Kárpát-medence és térsége szinte minden állama és etnikuma az „euro-atlanti nagy táborba törekszik”, úgy tűnik, hogy jövőjüket ebben a közösségben képzelik el.

A nagy és önként vállalt integrálódási folyamat közben ugyanakkor az is láthatóvá vált (ismét), hogy elsősorban nem az egymás közötti kapcsolatok épülnek, mélyülnek elsősorban, hanem az integrációs mag (USA, Nyugat-Európa) felé építkeznek.

* MTA doktora – MTA RKK, Pécs hajdu@rkk.hu

Kiinduló alapállással le kell szögeznünk, hogy mindenkor a medencében élő társadalmak a politikai folyamatok, így az államok alakulásának, megszűnésének stb. meghatározó hordozói, s nem maga a földrajzi nagytáj. Ugyanakkor a medence objektív léte, valamint a hozzá való szubjektív nemzeti viszonyulások is szerepet kaptak történetileg.

2. A Kárpát-medence hosszú távú történeti államosodási folyamatainak sajátosságai

Nincs lehetőség a tértörténeti és államosodási folyamatok részletesebb elemzésére, csak utalni szeretnék néhány fontos kérdésre.¹

- A Kárpát-medencében az államegységre és a területi széttagolódásra való törekvések többször megjelentek,
- A centralizáció és decentralizáció időszaka többször váltotta egymást,
- A medence és az államterület közötti kapcsolat többször változott (medencére/be épülő ország, a medencéből kilépő ország, a medence integrálása külső központhoz, részmedence országok stb.)
- A medence belső területeit uraló magyarság a különböző korszakokban az államegység, és magyar vezető szerep fenntartásában volt érdekelt.

1918-ig a szélesebb értelemben vett térség alapkérdése a birodalmiság problémája, nevezetesen, hogy a soknemzetiségű birodalmak lesznek-e a modernizáció keretei, avagy a kisebb, kevésbé soknemzetiségű egységek. Magyarország számára a Habsburg Birodalom befogadó hatalmi térként jelent meg, majd az Osztrák–Magyar Monarchián belül a történelmi Magyarország egyfajta belső politikai és közjogi részintegrációt képezett.

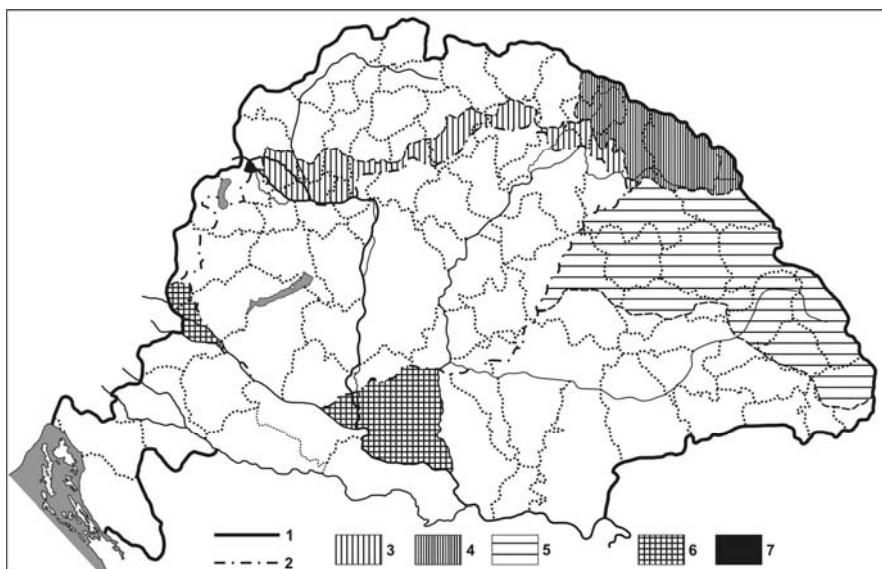
A magyarság nem volt képes etnikailag kitölteni a medence egészét, csak a medence középső területein jött létre nagyjából homogén etnikai szállásterülete. A peremterületek nemzetiségi lakossága a XIX. századtól kezdve ki volt téve az anyaországi csábításnak (románok, szerbek), avagy a Monarchián belüli, avagy azon kívüli egység megteremtése igényének (csehek, szlovákok).²

A Monarchia vesztiesen került ki az I. világháborúból, s ennek következtében felbomlasztották, s vele együtt szabdalták fel a történelmi Magyarország területét is. 1918–1920 között végbement a Kárpát-medence területének kisebb államok közötti feldarabolása (*I. ábra*). Magyarország medence-feneki országgá vált, annak minden kedvezőtlen következményével együtt. Magyarország mellett Ausztria, Csehszlovákia,³ Románia, Jugoszlávia⁴ osztozott a széttagolt medence területén (*I. táblázat*). A medencén kívül elhelyezkedő fővárosokban döntöttek alapvetően a medence ügyeiről.

1. táblázat. Magyarország és szomszédai, 1923

Ország	Terület (km ²)	Népesség (millió fő)	Népsűrűség (fő/km ²)	Magyarok száma (millió fő)
Magyarország	93 010	8,5	92	7,147
Ausztria	83 833	6,5	78	0,0104
Csehszlovákia	140 394	13,6	97	0,702
Románia	294 967	16,2	55	1,481
Jugoszlávia	248 987	11,9	48	0,457

A két világháború között a magyarság a területi revízióban, az utódállamok a megszerzett területek megtartásában voltak érdekeltek. Szó sem lehetett az egymást kizáró célok mellett a medence egységének a megteremtéséről. Az államok közötti ellenséges viszony a gazdaság területén is negatív jelleggel megjelent, de ott nem okozott akkora károkat, mint a politikai és mentális viszonyokban.

1. ábra. Magyarország államhatár-változásai, 1920–1947. [Hajdú Z. (szerk.) 2001]

1 – történelmi államhatár, 2 – trianoni államhatár, 3 – 1938. évi területgyarapodás,
4 – 1939. évi területgyarapodás, 5 – 1940. évi területgyarapodás,
6 – 1941. évi területgyarapodás, 7 – 1947. évi területcsökkenés

1938–1945 között alapvető változások következtek be a Kárpát-medence államterületi felosztásában. Ausztria bekebelezésével a Német Birodalom a medence belső szereplője lett, felbomlott Csehszlovákia és Jugoszlávia. A II. világháború előtt és alatt Magyarország megélte az ország-gyarapodásokat, majd utána vissza kellett állnia a korábbi határai közé.

A térség és a magyarság szállásterületének egésze szovjet katonai befolyás alá került 1944 őszétől kezdve. A Szovjetunió világhatalomként a Kárpátalja megszerzése révén a Kárpát-medence közvetlen, belső szereplőjévé is vált (2. táblázat).

2. táblázat. Magyarország és szomszédai, 1950

Ország	Terület (ezer km ²)	Népesség (millió fő)	Népsűrűség (fő/km ²)
Magyarország	93,0	8,5	92
Ausztria	83,8	7	83
Csehszlovákia	127,8	13,2	103
Románia	237,5	17,5	74
Jugoszlávia	255,4	17,8	70
Szovjetunió	22 403,0	200,2	9

A II. világháborút lezáró békeszerződés helyreállította formálisan Magyarország korábbi határait, úgy, hogy 1947-ben a Pozsonyi-hídfőt az újjászületett Csehszlovákiához csatolták az országtól.

1949–1991 között a Kárpát-medence nagy része a „szocialista táborba” tartozott (Magyarország, Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia), ezen belül az el nem kötelezett Jugoszlávia helyzete sok sajátossággal bírt. Ausztria 1955-ben megszabadult a szovjet megszállás alól, semleges országgént külön pályán mozgott.

A „béketábor” keretei között az egyes országok a Szovjetunióval építették ki elsősorban kapcsolataikat, (e tekintetben a Szovjetunió rendkívül tudatos volt) az egymás közötti kapcsolataik sokkal gyengébbek voltak.

3. A rendszerváltások és térfolyamatok

1991. február 25-én a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének rendkívüli budapesti ülésén elfogadták a korábbi katonai szerződések érvénytelenítését, valamint kimondták, hogy a VSZ katonai szervezete 1991. március 31-i hatállyal megszűnik. Június 19-én az utolsó szovjet katona is elhagyta Magyarország területét.

1991. június 28-án Magyarország hozzájárult a KGST megszűnéséhez, ezzel a gazdasági kapcsolatai új feltételek közé kerültek nemcsak a volt tagállamokkal szemben, hanem minden térség felé. Néhány nappal később megállapodás született, hogy megszűnik a Varsói Szerződés, s nemcsak a katonai intézményrendszere. 1991. július 1-jén Magyarország tömbön kívüli, gazdasági integráción kívüli, külföldi katonai jelenlét nélküli, minden tekintetben szabad országgá vált.

Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország a változó körülmények és feltételek között megkezdte egymás közötti kapcsolatrendszerének újragondolását (Visegrádi Megállapodás). A csoportosulás szükségszerűen Lengyelország körül jött létre, de Lengyelország semmilyen tekintetben nem tudott a köztes térben meghatározóvá válni.

1991 nyara után – egy rendkívül bizonytalan nemzetközi politikai folyamatban – Magyarország részese lett annak a „szürke zónának” ami a stabil Nyugat, s az ismétlődő válságokba jutó „Kelet” – a volt szocialista országok egy része, valamint a Szovjetunió decemberi felbomlása után létrejövő utódállamok – között kialakult.

A Szovjetunióban végrehajtott 1991. augusztusi puccskísérlet, majd a Szovjetunió decemberi felbomlása alapvetően új helyzetet teremtett a Magyarország számára. A független Ukrajna létrejöttével, az új Oroszország kialakulásával, a FÁK létrejöttével új államstruktúrák, új erőviszonyok, új érdekrendszerek jöttek létre Magyarország északkeleti határai mentén, illetve annak tágabb keleti térségében.

A délszláv térségben kiéleződő, majd 1991 augusztusától fokozatosan polgárháborússá váló feszültség megterhelte Magyarország és Jugoszlávia viszonyát. Különösen élessé vált a vita a horvátországi magyar fegyverszállításokkal kapcsolatban, majd később a jugoszláv fegyveres határsértések miatt. Jugoszlávia előbb mély belső válságba került, majd Szlovénia és Horvátország kikiáltotta függetlenségét, és fokozatosan elismertette önállóságát. Szerbia – különböző nevek és államjogi konstrukciók között – maradt az egyik déli szereplő.

Csehszlovákia 1993. januári felbomlásával új állam és új helyzet jött létre Magyarországon északi határai mentén is. Az új Szlovákián belül a magyar kisebbség aránya megnőtt, ami nem oldotta, hanem sok tekintetben bonyolította a két ország viszonyát.

A Kárpát-medence államföldrajzilag talán sohasem volt annyira felszabdalt, mint az ún. szocialista föderációk felszámolása után (3. táblázat). A medencén osztozó államok között minden tekintetben rendkívül jelentős különbségek alakultak ki. A szerteágazó különbségek erősen érintették a medencén belüli területeiket is.

3. táblázat. Magyarország szomszédai, 1993

Ország	Terület (km ²)	Népesség (millió fő)	Magyarok száma (1000 fő)	GDP (milliárd USD)	GDP (fő/USD)
Ausztria	83 859	7,9	6	183	23 120
Horvátország	56 538	4,8	20	9,7	2 020
Jugoszlávia	102 173	10,7	339	9,6	900
Románia	237 500	22,8	1 603	25,5	1 120
Szlovákia	49 036	5,4	567	10,3	1 900
Szlovénia	20 253	2	7	12,6	6 310
Ukrajna	603 700	52,1	155	70,3	1 350

Az 1993-ra tehát alapvetően újrendeződött Magyarország szomszédsági környezete. Magyarország pozíciói egyértelműen erősödtek az új utódállamokkal (Szlovákia, Ukrajna, Kis-Jugoszlávia, Horvátország, Szlovénia) szemben. A magyar társadalom és politikai elit döntő része nagyfokú önmérsékletet tanúsított a szomszédos államokban végbemenő átalakulási folyamatokkal kapcsolatban, s ez az önmérséklet jellemezte a szomszédos országokban élő magyar kisebbség nagy részét is. Magyarország és a magyarság a térség stabilizáló tényezőjeként jelent meg egy rendkívül gyors és részben véres átalakulás időszakában.

A magyarság száma és részaránya eltérő módon alakult a szomszédos országokban, de arra elegendő és megfelelő maradt mindenütt, hogy az államközi és az államhatárokon átnyúló kooperációk elősegítője legyen. Magyarország minden határszakaszán létrejöttek a különböző határon átnyúló együttműködések, majd eurorégiók.

1995-ben Ausztria belépett az Európai Unióba, így az európai integrációs nagytér már a Kárpát-medence nyugati peremterületére is kiterjedt. Az Európai Unió külső határán való fekvésünk révén elérhetővé vált a kapcsolatok új szintjének kialakítása. Az Európai Unió a különböző programokon keresztül érdemi fejlesztési forrásokat allokált a nyugati határtérségbe.

Az 1990-es évek elején a posztoszocialista országok között egyfajta természetes verseny bontakozott ki a NATO-ba, illetve az EU-ba való bekerülésért. A tagság alapvetően a biztonság külső garanciájaként, másrészt egyben a belső demokratizálódás magas szintű elismeréseként jelent meg a belépni akarók számára. A mintegy évtizedes újrendeződési folyamat eredményeként Magyarország saját döntése nyomán szakadt el a zónától, s vált 1999-ben a NATO tagjává, (mely a belépése után csaknem háborúba sodorta déli szomszédjával, Szerbiával), majd 2004 májusában Szlovákiával és Szlovéniával együtt belépett az Európai Unióba. Románia, Szlovákia és Szlovénia NATO belépésével megszűnt a szövetségben belül Magyarország „szárazföldi sziget-jellege”. Némileg megkésve, de Románia 2007-ben Románia is csatlakozott az EU-hoz.

2007-re a Kárpát-medence területének és népességének nagy része, így a határon túli magyarság is egy politikai-katonai, illetve gazdasági integrációba került.

A tagság elérésével Magyarország sok szempontból új helyzetbe került. Az európai gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok – részben a globalizációs kihívás következtében – új szakaszba léptek, s egyben új kihívásokhoz, útelágazásokhoz érkeztek. A politikai térfejlődés szempontjából sokféle módon elemzik a folyamatok tartalmát, mérlegelik kihatásuk lehetőségeit. Egy dolog egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a megosztott, kétpólusú, hidegháborús nemzetközi világrend összeomlásával nem a történelem vége, hanem az „új kezdet kényszere” jött el.

Az európai uniós egységesülési, integrálódási folyamat „végcélját” alapidokumentum jelleggel nem fogalmazták meg tételesen. A 2004 tavaszán elkészült alkotmánytervezet, majd újabb viták után elfogadott alkotmányszöveg a tagállamok körében 2008 nyarán még jóváhagyás közben volt, több ország esetében – a népszavazási eljáráshoz kapcsolódva – politikai viták tárgyát képezi (Írország). Így ez azt is jelenti, hogy az Európai Unió építése szükségszerűen folyamatos vitákkal, korrekciós lépésekkel, kiigazításokkal, permanens kompromisszumokkal lesz jellemezhető, hiszen nincs egyetlen, minden tagállam és egyéb szereplő által elfogadott végső idea, elérendő optimális struktúra, nincs megtervezett „vég-ső beteljesülés”.

Az EU gazdasági, társadalmi, politikai, területi, kulturális stb. szempontból már ma is magán viseli a heterogenitás és a mozaikszerűség sok jellemzőjét. A szervezet számára az alapkérdés az, hogy a heterogenitás és mozaikszerűség mellett milyen egységes értékrend, érderendszer, célrendszer, valamint homogén verseny- és piacsabályozás mellett bizto-

sítható az esélyegyenlőség, a fejlődés fenntartása, a vesztesek (egyének, csoportok, területek stb.) támogatása.

Ha Kárpát-medence és a magyar állam szemléleti alapábráját megrajzoljuk (2. ábra), akkor azt mondhatjuk, hogy állami és fővárosi szinten a szomszédos államok konkrét érdekeltsége a medence tekintetében eltérő, mindössze két állam (Magyarország, Szlovákia) helyezkedik el teljes területével a medencén belül, a többiek területi érdekeltsége változó.

2. ábra. Az államhatárok és fővárosi „látószögek a Magyarország szomszédsági környezetében, 2005. [Hajdú Z. (szerk.), 2005]

4. Összegzés

Magyarországnak a szocialista szövetségi rendszerbe való tartozás elsősorban a szövetség vezető erejéhez, a Szovjetunióhoz való kötődést jelentette, kisebb jelentőségű volt az egyéb tagállamokkal fenntartott kétoldalú viszony. Mind a Varsói Szerződés, mind pedig a KGST egypólusú szervezet volt valójában, a tagállamok egyenlőségének formális kinyilvánítása ellenére is. Mindkét szervezet lényegét, különösen a katonai szervezetét, a Szovjetunió nagyságrendjéből, világhatalmi alapállásából fakadó helyzete határozta meg. (Az ország így inkább „gyarmati” típusú együttműködési, semmint valódi integrációs tapasztalatokkal rendelkezett.)

Nemcsak Magyarország világpolitikai környezete változott meg alapvetően, hanem döntően átalakult európai viszonyrendszere és lényegileg megváltoztak szomszédsági kapcsolatai is. Az ország már korábban is kapcsolatokat épített ki a nyugat-európai integrációs szervezetek felé, az új helyzetben alapvető célként és értéként fogalmazta meg a magyar politikai vezetés és a közvélemény az átalakuló Európai Unióhoz történő csatlakozást, s kezdte meg a csatlakozási folyamatra és a várható tagságra való tudatos felkészülést.

Magyarország szomszédsági környezetében végbemenő változásokat elsősorban a korábbi szocialista föderációk felbomlásával, a független szomszédállamok számának növekedésével jellemezhetjük. Az újonnan függetlenné vált szomszédok (Szlovákia, Ukrajna, Horvátország, Szlovénia, Szerbia) sok tekintetben kisebb súlyt képviselnek, mint állam-elődeik, s így Magyarország mozgástere megnőtt a szomszédsági környezetében. Bizony-

talanságokkal járt a szomszédsági környezet államosodási folyamata, különösen a délszláv térségben lejátszódó polgárháborúk jelentettek biztonsági kihívásokat Magyarország számára, s ugyanakkor ezek a véres események gyorsították fel Magyarország és a NATO közeledését.

Az euro-atlanti katonai szövetséghez való csatlakozás (1999) alapvetően megváltoztatta az ország külső, biztonságpolitikai feltételrendszerét, Magyarország az európai stabilitás keretei közé kerül, ugyanakkor a Szerbia elleni légiháború azt is bebizonyította, hogy az új szövetségi rendszer is hordoz politikai és biztonsági kockázatokat, s szinte programozott egy kis ország érdekérvényesítési korlátja.

Az Irak elleni 2003-as amerikai invázió, annak támogatása, illetve értékelése, megosztotta a NATO és az EU tagjait. E katonai akció támogatásakor, illetve a békefenntartásban való szerepvállaláskor a magyar kormányzat az amerikai érvelést tette magáévá.

A NATO és az EU tagsággal Magyarország egyértelműen részévé vált az euro-atlanti integrációs szervezeteknek, ill. folyamatoknak. Magyarország hosszú távú érdekei azt diktálják, hogy egy letisztult struktúrájú, világos célú és szerkezetű, működőképes EU-hoz csatlakozzon, illetve annak keretei között működhessen.

Az új integrációs folyamat eredményeként 2004 tavaszára Magyarország mintegy a „Kelet Nyugatjából a Nyugat Keletjévé” válik, s nem csak topográfiai értelemben fogalmazható meg.

2007. január 1-jén Románia is EU tagja lett, így a határon túl élő magyarság legnagyobb tömege azonos gazdasági és politikai „érdekkörbe” került az anyaországgal. Az igazi kérdés, hogy a magyar közösség hogyan és milyen módon fog tudni élni ezzel az új történelmi lehetőséggel, mely egyben sajátos módon új kihívást is jelent számára.

Lábjegyzetek

- ¹ A Kárpát-medence és az államosodási folyamatok közötti összefüggéseket átfogó jelleggel először Baráth Tibor elemezte 1943-ban. Legutóbb Hajdú Zoltán foglalta össze az új folyamatok sajátosságait.
- ² A kérdéskört részleteiben elemezte Gulyás László: Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168–188. old.
- ³ A területi folyamatok sajátosságait lásd: Gulyás László: A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. Tér és Társadalom 2003/3. szám 129–145. old.
- ⁴ A különböző térségek átalakulási tendenciái összehasonlíthatóak: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 81–93. old.

Irodalomjegyzék

- Baráth Tibor** (1943): Az államépítés filozófiája a Kárpát-medencében. Kolozsvár, Nagy Jenő és Fia Kiadása.
- Gulyás László** (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 168–188. old.
- Gulyás László** (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. Tér és Társadalom 2003/3. szám 129–145. old.
- Gulyás László** (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Hajdú Zoltán** (2008): A Kárpát-medence államosodási folyamatainak változásai és történeti földrajzi elemzésük. – Korall, 9. évf. 31. pp. 75–100.

DR. MARUZSA ZOLTÁN: Atomfegyvermentes Közép-Európa?

A hidegháború történetének egyik legfontosabb területe alighanem a fegyverkezési verseny, azon belül is az atomfegyverek fejlődésének és elterjedésének kérdése. A diplomáciai források alapján ugyanis egyértelmű, hogy ezen tömegpusztító fegyverek elrettentő ereje nélkül nehéz lett volna mintegy négy évtizeden át elkerülni a két szuperhatalom közötti katonai összeütközést.

Nem véletlen tehát, hogy az atomfegyverek folyamatos fejlesztése és hadrendbe állítása a diplomáciai síkon folyó háború egyik legfontosabb hadszíntere volt, annál is inkább, mert a lakosság – félelemből és aggodalomból – kiemelt figyelmet szentelt ennek a kérdéskörnek, így az „atomdiplomácia” a szokásosnál nagyobb és hatásosabb médiafigyelemre számíthatott. Nem véletlen, hogy a korabeli közvéleményben sok ellenzője akadt az atomfegyvereknek, sokan – tudósok, közéleti szereplők, művészek – megfogalmazták az atomháborúval kapcsolatos aggodalmukat, és különféle terveket tettek közzé annak elkerülése érdekében. Már a fegyverzetkorlátozási és leszerelési tárgyalások megindulása előtt számos politikai javaslat látott napvilágot, melyek célja Közép-Európa, elsősorban azonban a német területek demilitarizálása és a szembeálló hagyományos fegyverzetű csapatok számának csökkentése volt. Ha felületesen vizsgáljuk, az Adam Rapacki által 1957. október 2-án megfogalmazott elképzelés is ezen elképzelések sorába illeszkedik. A lengyel külügyminiszter az ENSZ Közgyűlésének 12. ülészakán szólalt fel, és a nemzetközi feszültség csökkentése érdekében Közép-Európa atomfegyver-mentesítését javasolta. Ajánlata szerint amennyiben a két német állam hajlandó lenne megtiltani területén az atomfegyverek előállítását és tárolását, akkor a Lengyel Népköztársaság is ugyanilyen kötelezettséget vállalna. A csehszlovák kormány már másnap csatlakozott a lengyel javaslatához, az NDK pedig október 5-én jelezte az ENSZ Közgyűlés elnökének, hogy egyetért a lengyel és csehszlovák javaslattal.¹ Az első visszajelzéseket követően a lengyel külügyminiszter december 9-én nyújtotta át a külföldi hatalmak képviselőinek október 2-i beszédének írásos anyagát és a hozzá tartozó magyarázatot, majd a következő napokban tárgyalt a svéd, norvég, osztrák, szovjet, csehszlovák és keletnémet külképviseletek vezetőivel is. Csaknem két hónapos hallgatás után a Szovjetunió nevében Nyikolaj Alexandrovics Bulganyin miniszterelnök december 10-én egy memorandumot juttatott el Párizsba, Bonnba, Londonba és Washingtonba, melyben a Rapacki-terv mellett foglalt állást, és kérte a nyugati hatalmakat, hogy a háborús feszültség csökkentése érdekében járuljanak hozzá egy több mint 100 milliós lakosságú atomfegyvermentes övezet létrehozásához. 1958. január 8-án újabb szovjet jegyzék következett, melyben Moszkva – mint 1955 óta folyamatosan – egy csúcstalálkozó összehívását javasolta a fennálló kérdések – például a Rapacki-terv – tisztázása érdekében. Ezt követően a Rapacki-terv csaknem 8 esztendőn át szerepelt a nemzetközi politika terítékén és további három szövegváltozatban (1958, 1962, 1964) jelent meg. Tanulmányom célja a Rapacki-terv 1957–58-as létrejöttének, tartalmának és nemzetközi környezetének átfogó elemzése elsősorban diplomáciai források alapján.

A Rapacki-terv megjelenésének előzményei

Természetesen nem a Rapacki-terv meghirdetése volt az első olyan diplomáciai esemény, melynek hivatalosan megfogalmazott célja az atomháborús feszültség csökkentése volt. A szovjet diplomácia már a második világháború végén javasolta az atomfegyverek

betiltását, erre azonban az atommonopólium birtokában lévő amerikai diplomácia nyilvánvaló fegyverkezési előnyének tudatában nem volt hajlandó. Miután a szovjetek is kifejlesztették saját atomfegyvereiket (1949), mindkét szuperhatalom azon térségekbe igyekezett koncentrálni az akkor még – megfelelő hordozóeszközök hiányában – csak korlátozott stratégiai mélységben bevethető nukleáris erőit, ahol a legkomolyabb potenciális háborús veszély állt fent: így kerültek például a Németországi Szövetségi Köztársaságban (NSZK) állomásozó amerikai csapatokhoz 1954-ben atomtöltetekkel is felszerelt egységek.² Ekkorra már az Egyesült Királyság is rendelkezett atomfegyverrel (1952), a szuperhatalmak pedig kifejlesztették a hidrogénbombát.

Az általános fegyverkezés és a háborús feszültség közepette az USA és a Szovjetunió is szerette volna javítani stratégiai helyzetét: az 1950-es évek elején az USA katonai bázisainak bővítésével, az NSZK és Japán újrafelfegyverzésével és a NATO mellett további regionális védelmi szövetségek (ANZUS, CENTO) létrehozásával igyekezett gyűrűbe zárni Moszkvát és a szovjet zóna országait, a Szovjetunió pedig katonai erejének nagyarányú fejlesztése és szövetségi rendszerének (Varsói Szerződés) kiépítése mellett semleges zónák létrehozásával igyekezett lazítani az amerikaiak szorításán.³ Ezen szovjet politika tette lehetővé Finnország semlegesítését (1952), az osztrák államszerződés aláírását (1955), de ebbe a sorba illeszkedik Vjacseszlav Mihajlovics Molotov 1952-es javaslata az egységes és semleges Németország létrehozataláról is. Egy semleges és a szovjet elképzelések szerint katonailag természetesen gyenge Németország elviekben hasznos ütközőállam lehetett volna a két szuperhatalom csapatai között, de Molotov terve eredeti formájában nyilván inkább a szovjetek érdekét szolgálta volna, így azt a nyugati szövetségesek természetesen elvetették, bár a terv nem hivatalosan még az NSZK külügyminisztériumában is népszerűségnek örvendett.⁴

Ennél több realitásérzékről tanúskodott a belga külügyminiszter, Paul van Zeeland 1953-ban megfogalmazott elképzelése, mely szerint a megszállás alatt álló német területekről az amerikai és brit csapatok Franciaországba és a Benelux-államok területére vonulnának vissza, a szovjet katonai erők pedig csak a Visztulától keletre állomásoznának. A terv szerint az egyesített német területek megszállását az Oderától nyugatra az Európai Védelmi Közösség többnemzetiségű csapatai látták volna el, az Odera és a Visztula közötti területeken pedig csak lengyel csapatok állomásozhattak volna; mindennek ellentételezés-ként az egységes Németország elismerte volna az Odera-Neisse határt.⁵ A korábbi – csupán az egyik oldalnak előnyöket kínáló – elképzelésekkel szemben már kölcsönös előnyöket nyújtó és esetleg Bonn által is méltányolható javaslat azonban még így sem volt elfogadható a szovjetek számára, hiszen a végül a francia ellenálláson egyébként is meghiúsuló EVK valójában NATO-tagállamok csapatait jelentette volna. A belga javaslatot továbbfejlesztő bonni terv ráadásul már az Odera és a Visztula közötti területet is fegyvermentessé tette volna, ráadásul csehszlovák és osztrák, sőt, egyes verziók szerint akár olasz és jugoszláv területeket is magába foglalt volna. A javaslatot végül nem csak a szovjetek tekintették komolytalannak, hanem Konrad Adenauer, az NSZK kancellárja is elutasította, mert – reálisan szemlélve – fontosabbnak ítélte az NSZK NATO-tagságát és az európai integrációt egy ilyen bizonytalan kezdeményezésnél.

A két tábor közötti magas szintű diplomáciai egyeztetések a vitatott európai kérdésekről mindazonáltal csak az 1955 júliusában tartott genfi tárgyalásokon kezdődtek újra, és bár nem vezettek konkrét eredményekre, az aktuális problémák megtárgyalása mindkét fél számára komoly tanulságokat hordozott. Az is nyilvánvalóvá vált mindkét oldal számára, hogy mindketten tudatában vannak: egy esetleges globális méretű atomháború a kölcsönös megsemmisülést eredményezné, és így annak megvívása egyiküknek sem érdeke. Fontos tanulság volt a nyugati hatalmak számára az is, hogy a Sztálin halála után belső hatalmi

harcot vívó moszkvai pártvezetés átmenetileg a nemzetközi feszültség csökkentésében érdekelt; az osztrák államszerződés megkötése és Ausztria megszállásának menetrendszerű végrehajtása pedig azt igazolta, hogy a szovjetekkel meg lehet egyezni. Anthony Eden brit miniszterelnök ezen tapasztalatok alapján vetette fel ismételtén azon javaslatát, mely szerint a német kérdést úgy lehetne megoldani, hogy az NDK visszatagozódna az NSZK fennhatósága alá, ugyanakkor egy széles körű fegyverzetkorlátozási egyezmény vetne véget a fegyverkezési versenynek, és nemzetközi egyezményben határoznák meg Németország és a vele szomszédos államok haderejének nagyságát; az egyezmény betartását pedig a kölcsönös ellenőrzés rendszere biztosítaná.⁶ Az Eden-terv jól mutatja, hogy a kölcsönös engedmények és az ellenséges oldal érdekeinek figyelembe vétele ekkorra elfogadottá vált a nyugati reálpolitikusok körében, ugyanakkor ez az elképzelés is gyorsan megbukott a kölcsönös bizalmatlanság és ellenségeskedés légkörében. Az elmúlt évtized tapasztalatai alapján a nyugati vezetők nem hitték el, hogy a szovjetek egy nemzetközi szerződés alapján valóban visszavonnák csapataikat a német területekről. Adenauer hamarosan a korábbi bonni terv irányába terelte Eden javaslatát, ami már biztosan elfogadhatatlan volt a szovjeteknek. Az 1955. október 31-én tartott külügyminiszteri konferencián Molotov ennek ellenére látszólag elfogadta Eden elképzelését és egyetértett abban, hogy négyhatalmi egyezményben kellene meghatározni az NDK és az NSZK, valamint a velük szomszédos államok területén állomásozó katonai erők nagyságrendjét, továbbá a kölcsönös ellenőrzés elvét. Ez a szovjet felvetés viszont már nem tartalmazta a német egység bonni vezetéssel történő létrejöttét, ezen lényeges elem hiányában pedig az elképzelés már csak a szovjet érdekeknek felelt meg. A korábbi évek dogmatikus álláspontjához képest kifejezetten rugalmas szovjet hozzáállás hátterében elsősorban a szovjet politikai vezetés irányváltása húzódott meg: a világháború elkerülhetetlenségének sztálini és zsdanovi tézise 1955 februárja után már nem volt támadhatatlan,⁷ 1956 februárjában pedig az SZKP XX. kongresszusán Hruscsov hivatalosan is meghirdette a békés egymás mellett élés politikáját. A hangzatos szövegekhez eddig is hozzászólt nyugati diplomátákat valódi megfontolásra készítette, hogy a Szovjetunió álláspontjának nyomatékosítása érdekében visszaadta Finnországnak a porkkalai haditengerészeti bázist, Kínának pedig Port Arthur kikötőjét.⁸

A szovjet diplomácia ezen globális irányváltását alighanem nagyban befolyásolta, hogy a hatalmas méreteket öltő fegyverkezés hihetetlen terheket rótt a Szovjetunióra és szövetségeseire egyaránt, ráadásul szembesülniük kellett az ellenséges erők komoly gyarapodásával is: az 1954 októberében aláírt párizsi szerződésekkel megtörtént az NSZK szuverenitásának helyreállítása és 1955 májusában teljes jogú tagja lett a NATO-nak. A korábbi német nagyhatalom újrafelfegyverzésének megkezdése jelentősen megváltoztathatta a katonai helyzetet Európában a hagyományos fegyverek területén. A NATO Tanács ráadásul 1955 decemberében úgy döntött, hogy tagállamait taktikai atomfegyverek hordozására alkalmas eszközökkel látja el, így Moszkva számára reális és közeli veszélynek tűnt az atomfegyverekkel bíró NSZK létrejötte, amit mindenképpen szeretett volna megakadályozni. A német újrafegyverkezés megakadályozásának esetleges kulcsát a szovjetek számára éppen a német újrafegyverkezéstől való világméretű félelem jelentette: mindössze tíz évvel a náci Németország legyőzése után a német atomhatalom képétől sem a franciák, sem a britek nem voltak túl lelkesek. Nem véletlen tehát, hogy a szovjet diplomácia elsősorban az NSZK-t támadta, amikor a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1956. január 28-án Prágában tartott ülésén megtárgyalták a kelet és nyugat között létrehozandó különleges övezet kérdését, és úgy döntöttek, hogy a két német állam és a velük szövetséges államok haderejét korlátozni kell, továbbá a két német államnak nem szabad atomfegyvert birtokolnia: a szó szoros értelmében ez volt az első konkrét javaslat egy európai atomfegyvermentes övezet létrehozására. A tervet szovjet javaslatként Andrej Gromiko

külgyminiszter-helyettes 1956. március 27-én hozta nyilvánosságra.⁹ A szovjet diplomácia természetesen tisztában volt azzal, hogy a számára előnyös javaslatot a NATO nem fogadja majd el, ezért hitelességének javítása érdekében például bejelentette fegyveres erőinek egyoldalú csökkentését.

Az enyhülés szovjet politikája azonban derékba tört, amikor 1956 októberében Magyarországon kitört a forradalom, melyet szovjet katonai erővel kellett véres harcokban leverni, a szovjet vezetés pedig az Egyiptom elleni brit–francia–izraeli akció idején az atomfegyverek bevetésével fenyegetőzött. Az átmeneti enyhülés végét jelentette továbbá amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az NSZK újrafegyverkezését a hagyományos fegyverzet területén már nem lehet megakadályozni. 1957 folyamán ráadásul Bonn az Egyesült Államoktól taktikai atomfegyverek telepítését kérte az NSZK területére, melyre az amerikai elnök áldását adta.¹⁰ Ugyanebben az évben elkészült a brit hidrogénbomba, az USA és az Egyesült Királyság is atomrakétákkal szerelte fel haderejét. A szovjetek 1957 nyarán sikeresen próbálták ki első interkontinentális rakétáikat, két nappal Rapacki felszólalása után pedig az első szovjet műhold föld körüli pályára állt, új stratégiai távlatok előtt nyitva meg az utat, hiszen ezzel lehetővé vált a csapásmérés az amerikai szárazföldre.¹¹ Ilyen körülmények közepette nem csoda, hogy a lengyel javaslatnak nagy figyelmet szentelt a média és így a diplomáciai szereplőknek is foglalkozniuk kellett vele.

A Rapacki-terv diplomáciai fogadtatásának háttere

A Rapacki-terv azért válhatott kisebb-nagyobb intenzitással a titkos diplomáciai tárgyalások tárgyává, mert a nemzetközi kapcsolatok rendszerében aktívan résztvevő államok többsége talált benne valamit, ami az érdekében állhatott, és nehéz volt benne kivetnivalót találni, hiszen a javaslat nagyjából azonos mértékű előnyöket kínált mindkét fél számára:

- a korábbi elképzelésekkel ellentétben a két fél részéről az atomfegyvermentes övezetbe bevonni kívánt terület Csehszlovákia csatlakozása után egyenlő nagyságú volt és Varsó szerint a gazdasági kapacitást tekintve sem volt lényeges az eltérés,
- a terv nem érintette a hagyományos fegyverzettel rendelkező megszálló csapatok jelenlétét, azaz senkinek sem kellett egyetlen négyzetcentiméternyi területről sem kivonulnia,
- a javaslat direkt módon nem foglalkozott a német kérdéssel, nem érintette a megszállási övezeteket, és nem bolygatta Berlin kérdését.

Mindezek alapján a Rapacki-terv első ránézésre alkalmas volt a politikai vitára. Természetesen a hidegháború szereplőit más-más érdekelte elsősorban:

- A Szovjetunió és általában a keleti tömb országai úgy vélték, hogy a lengyel elképzelés képes megakadályozni az újrafegyverkező NSZK haderejének atomfegyverekkel történő ellátását, akár azon az áron is, hogy saját maguk sem telepíthetnek az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia területére atomfegyvert, amire egyébként nem is nagyon volt szükségük, hiszen éppen ekkorra szereztek a rakétatechnika területén komoly előnyt.
- Az NSZK vezetése pontosan tudta, hogy a tét a német újrafegyverkezés sikere, különösen az atomfegyverek megszerzésének lehetősége, következményeiben azonban a lengyel terv az amerikai csapatok kivonását és a NATO minden eddiginél komolyabb válságát is eredményezhette volna.¹² Mivel az NSZK a hidegháborús feszültségnek köszönhetően a világháborús vereség utáni gyors talpra állítását, szuverenitásának visszanyerését és felfegyverzését, ezért alapvetően nem volt érdekelt a viszonyok olyan rendezésében, amely a két német állam és az Odera–Neisse határ fennmaradá-

- sát konzerválta volna. Ennek érdekében – amint majd látni fogjuk – a Rapacki-tervvel kapcsolatos tárgyalásokat Adenauer hamarosan összekapcsolta a két német állam létének kérdésével, aminek mocsarában minden eddigi kezdeményezés is elmerült.
- Az Egyesült Királyság és Franciaország a NATO tagjaként alapvetően támogatta ugyan az NSZK integrálását és a német újrafegyverkezést, a német atomfegyverkezés lehetősége azonban – legalábbis Charles de Gaulle hatalomra kerülése után – már nem feltétlenül tetszett nekik.¹³ Mivel azonban az USA támogatta az atomfegyverek német területen történő elhelyezését, ezzel szemben nyíltan nem léphettek fel, hiszen ők is az amerikai csapatok európai állomásoztatásában voltak érdekelték. A Rapacki-terv azonban úgy kínált lehetőséget a német atomfegyverkezés elhárítására, hogy az a briteknek és a franciáknak semmibe sem került. Ennek ellenére a Quai d’Orsay a német-francia kapcsolatokra való tekintettel következetesen elutasította a tervet.¹⁴
 - Az USA szovjet elképzelésként tekintett a Rapacki-tervre, melynek közzétételét a lengyelekre bízta, ennek megfelelően Washington álláspontja kezdettől elutasító volt. Ez az álláspont azonban hamarosan feloldódott, amikor elemzőik arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a kezdeményezés önálló lengyel elképzelés, aminek hátterében a Varsói Szerződésen belüli törésvonal állhat. Ez a lehetőség komoly fejtörést okozott a State Department elemzőinek, hiszen az igazolására nem volt lehetőségük, és amint azt látni fogjuk, ebben a kérdésben 50 év elteltével sem könnyű a kutató dolga. Az biztos, hogy a State Department 1956–57 folyamán megkülönböztetett figyelemmel fordult Lengyelország felé,¹⁵ mert leválaszthatónak vélte a szovjet szövetségi rendszerről, ezért gazdasági segítséget nyújtott Varsó számára,¹⁶ ami már a szovjet vezetés rosszallását is kiváltotta.¹⁷

Önálló lengyel kezdeményezés vagy egyeztetett szovjet javaslat?

A szovjet szövetségi rendszer működéséről az az általános vélemény, hogy az valójában a Kreml szigorú irányításával működött. Azt biztosan leszögezhetjük, hogy önálló külpolitikával biztosan nem rendelkeztek a Varsói Szerződés tagállamai, különösen nem a szovjet megszállás alatt álló országok, miként ezt vizsgált korszakunkban az 1956-os magyar forradalom szovjet leverése mutatta, majd 1968-ban a Brezsnyev-doktrína nyíltan ki is mondta. A kérdés azonban valójában az, hogy éppen ezekben a kényes esztendőkből volt-e lehetősége a lengyel diplomáciának önálló kezdeményezésre vagy sem, illetve élt-e ezzel a lehetőséggel? A sztálini időkben mindig határozott Moszkva is változóban volt: 1956 januárjában a Varsói Szerződés prágai ülése előtt írt levelében Molotov arra bízta a tagállamok kormányait, hogy a külpolitikai kérdésekben megnyilvánuló egység megőrzése mellett minden ország önálló kezdeményezése fokozandó, a Szovjetunió részéről pedig több információt és konzultációt ígért. Az biztos, hogy Władysław Gomułka új lengyel első titkár 1957-ben borotvaélen táncolt: egyfelől kézzel fogható volt számára a sztálinizmus felszámolásának hrucsovi programja, mely az SZKP XX. kongresszusa után olyan érezhető változásokat hozott a szövetséges viszonyban, mint például a szovjet kormány 1956. október 30-án tett nyilatkozata a szövetségesekkel való egyenrangú kapcsolatokról és az ígéret, hogy a Szovjetunió a jövőben minden szövetséges ország történelmi múltját és nemzeti sajátosságát figyelembe veszi majd; másfelől viszont a Szovjetunió néhány nappal ezen nyilatkozat után fegyveres erejével verte le a magyar forradalmat, amikor Magyarországot a szovjet csapatok kivonását kérte és semleges állammá akart válni.

A rendelkezésre álló diplomáciai források alapján úgy vélem, hogy a Gomułka vezette új lengyel pártvezetés, amikor 1956 októberében a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi

Bizottságának VII. plenáris ülésén meghirdette új politikáját, legalábbis megpróbálta bővíteni mozgásterét Moszkvával szemben, amire a külpolitika is kínált némi lehetőséget.¹⁸ A hivatalát 1956 októberében elfoglaló Rapacki vezette külügyminisztérium a Varsói Szerződés tagállamai közül elsőként rendezte kapcsolatait Franciaországgal, az Amerikai Egyesült Államokkal, Olaszországgal, a Benelux-államokkal és a skandináv államokkal. Az USA kifejezetten nyitott volt a lengyel kezdeményezésre: egyrészt abban bíztak, hogy Lengyelország leválasztható a Kreml szövetségi rendszeréről, másfelől az elnöki adminisztráció a sok millió amerikai lengyel szimpátiáját – és szavazatát – is meg akarta szerezni.¹⁹ Elég itt emlékeztetnem George Kennan felvetésére, aki már 1952-ben azt javasolta, hogy az USA fogadja el Molotov tervét az egyesített, de semleges Németországról, mert úgy megszűnne a szovjet csapatok állomásoztatásának jogalapja német területen, aminek egyenes folytatása lenne, hogy azokat ki kell vonni a lengyel területről is.²⁰

Kérdés persze, hogy Gomulka és a lengyel vezetés kívánta-e mondjuk a szovjet csapatok kivonását? Úgy vélem, hogy nem bánták volna, ha a szovjetek csapatok nem állomásoznak lengyel területen és országukat nem veszik körbe szovjetbarát államok.²¹ Ezt az igényüket nyíltan biztosan nem fogalmazhatták meg, hiszen – különösen 1956 magyarországi tapasztalatai alapján – ez egyet jelentett volna a politikai öngyilkossággal. Azt se felejtjük el, hogy a szovjet csapatok minden lengyel ellenérzés ellenére biztos védelmet nyújtottak az NSZK esetleges katonai agressziója ellen, így lengyelországi állomásoztatásuk a német kérdés megoldásáig a lengyelek érdekében állott; úgy is fogalmazhatunk, hogy a szovjet csapatkivonás előfeltétele volt a német kérdés rendezése.²²

Ha a szovjet csapatkivonásnak nem is volt realitása, abban biztosak lehetünk a források alapján, hogy a Gomulka hívének számító Rapacki vezette külügyminisztérium vezetői között többen is a hagyományos lengyel nemzeti politizálás hívének számítottak. Abban is biztosak lehetünk, hogy lengyel nemzeti szemmel nézve 1957 folyamán veszélyes felhők gyülekeztek Lengyelország egén. Az újrafegyverező, potenciálisan néhány éven belül akár atomfegyverek felett diszponáló NSZK, mely ekkoriban még nem ismerte el az NDK-t és az Odera-Neisse határt, komoly fenyegetést jelentett Varsó számára. A lengyelek veszélyérzetét növelte, hogy Bonn nem volt hajlandó a kapcsolatok normalizálására, sőt, a Hallstein-doktrína alapján elutasította a diplomáciai kapcsolatok felvételét is.²³ Ami igazán megrémítette a lengyeleket, az Hruscsov aktivitása volt, mellyel ekkor és az ezt követő években a német kérdést megpróbálta kimozdítani a holtpontból. Még ha nem is tartom valószínűnek, hogy Moszkva valóban ilyen terveket fontolgatott volna, több jelentést találtam, melyekben az azokat író diplomaták olyan értesülésekkel rendelkeztek, hogy az NSZK és a Szovjetunió Molotov 1952-es javaslatának szellemében a közeljövőben meg egyezik és az egységes Németország az Odera-Neisse vonaltól keletre területi kompenzációt kap Lengyelországtól²⁴ és esetleg még Csehszlovákiától is. Adenauer 1955. szeptemberi moszkvai látogatása és az NSZK és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele ezt a félelmet csak erősítette. Még ha mai szemmel nézve rémhíreknek minősíthetjük is ezeket, ne feledjük, hogy a korabeli lengyel politikugeneráció átélte, amikor 1939-ben Berlin és Moszkva felosztotta Lengyelországot. Ilyen hírek közepette nem véletlen, ha Gomulka és Rapacki annak minden veszélye ellenére az önálló és aktív lengyel külpolitika mellett foglalt állást. Az sem véletlen, hogy ebben Csehszlovákiában jó szövetségesre találtak, hiszen Prága ugyanígy félt a Szudéta-vidék esetleges ismételt elvesztésétől, a két ország tehát a német kérdésben szorosan összehangolta külpolitikai lépéseit²⁵ és ebbe bevonta az NDK-t is.²⁶ Tény, hogy a lengyel kormány nemcsak Prágával, hanem a Varsói Szerződés valamennyi tagállamával konzultált az elképzelés nyilvánosságra hozatala előtt, így 1957 szeptembere végén Magyarországgal is.²⁷

Külön kérdés ugyanakkor, hogy a lengyel külügyminisztérium egyeztetette-e előre a szovjetekkel Rapacki konkrét kezdeményezését. Úgy vélem, hogy egyeztetésre biztosan sor került, ugyanakkor nem egyértelmű, hogy például a nyilvánosságra hozatal időpontját egyeztetették-e. Ha egyeztetett időpontról lett volna szó, akkor azt Moszkva valószínűleg nem két nappal a szputnyik október 4-i fellövése elé időzítette volna, és fordítva, lengyel részről is találhattak volna jobb időpontot, hiszen így a nemzetközi figyelem középpontjába a szovjet műhold került. Alighanem ezzel is magyarázható, hogy a Szovjetunió csak decemberben foglalt hivatalosan állást a Rapacki-terv mellett, hiszen hiteltelen lett volna bármilyen a leszereléssel kapcsolatos szovjet nyilatkozat, miközben Moszkva október folyamán urbi et orbi hangsúlyozta technikai fölényét a rakétatechnika és az űrkutatás területén, kiváltva ezzel a nyugati világban a szputnyik-sokkot.²⁸ Az 1917-es szovjet hatalomátvétel 40. évfordulójának előestéjén nyilván sokkal hatásosabb volt a kommunizmus világ-méretű győzelméről beszélni, mint a leszerelésről. Egyeztetett lengyel–szovjet álláspont esetén az is valószínű, hogy Gromiko az ENSZ Közgyűlése előtt szeptember 21-én tartott beszédében nem csupán a hagyományos haderők csökkentésének szükségességéről beszélt volna.²⁹ Az időpontot tehát valószínűleg Varsó döntötte el, az október elejére eső dátum oka pedig alighanem Adenauer győzelme volt az 1957 szeptemberében tartott választáson, mely Varsóban komoly aggodalmat okozott, hiszen a kancellár már a kampányban a keleti politika aktivizálódását ígérte,³⁰ ami Varsó számára nem sok jót jelenthetett.³¹

Azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy a Rapacki-terv rövid távon és perspektívájában is jelentős előnyökkel kecsegtette Lengyelországot. Megvalósulása esetén ugyanis csökkent volna a Varsóra nehezedő nyugatnémet nyomás, és a terv megakadályozhatta, hogy az NSZK esetleges atomfegyverkezését követően Moszkva további szovjet csapatokat – esetlegesen atomfegyvereket – telepítsen Lengyelország vagy az NDK területére,³² ami fokozta volna a Kreml befolyását ezen országokra. Érdekes, hogy Lengyelország szempontjából a terv esetleges sikertelensége is elfogadható volt, hiszen segítette Lengyelország önálló arculatának kialakítását, a világban róla kialakult kedvező kép megjelenítését, megkönnyítette a kapcsolatok építését az el nem kötelezettek mozgalma és a semleges államok felé, továbbá ugródeszkának bizonyult a kapcsolatok fejlesztése területén a leszerelést támogató nyugati szociáldemokrata párok felé.

A Rapacki-terv diplomáciai formába öntése

Abban, hogy a lengyel javaslat a Rapacki-beszédet követő két hónapban közismertté vált, nagy szerepe volt a nyugati sajtónak. A beszédet követő hónapokban Rapacki olyan publicitást kapott, amire alighanem maga sem számított: tervével foglalkozott a *Le Monde*, a *Die Welt*, a *The Times*, a *Der Spiegel*.³³ Varsóban folyamatosan csörögtek a telefonok, melyek interjút vagy állásfoglalást kértek a lengyel külügyminisztertől.

A politikusok és diplomaták véleménye visszafogottabb és kritikusabb volt, különösen a kidolgozatlanságot és a kölcsönös ellenőrzés kérdésének megoldatlanságát vetették a kezdeményező, vagy éppen Moszkva szemére. Paul-Henri Spaak, a NATO főtitkára Közép-Európa regionális atomfegyverkezési szabadságának ötletével polemizált, és kijelentette, hogy az atomfegyvermentes övezet ötlete katonai értelemben haszontalan, mert a kor technikai színvonalán már jóval nagyobb hatótávolságú rakéták is léteznek.³⁴ Az Egyesült Államok elnöke 1958. január 12-én Bulgaryinnak írt válaszában azért utasította el az atomfegyvermentes övezet létrehozását, mert azt nem találta hatékonynak a nemzetközi feszültség csökkentése érdekében, ugyanakkor jelezte, hogy kormánya szövetségeseivel alaposabban meg fogja majd vizsgálni a kérdést.³⁵ Adenauer kancellár január 20-án Bulga-

nyinnak írt válaszában leszögezte, hogy az NSZK szempontjából lényegtelen, hogy ma vagy holnap hol tárolnak atomfegyvereket, az atomfegyvermentes övezetet pedig katonailag értelmetlennek nyilvánította. A legfontosabb kérdés véleménye szerint az atomfegyverek gyártásának teljes tilalma lenne.³⁶ A francia külügyminiszter, Christian Pineau pedig február 13-i Gromikonak írt válaszában a Szovjetunió által is javasolt csúcstalálkozó összehívását szorgalmazta a német újraegyesítéssel kapcsolatban, melynek egyik napirendi pontja lehetett volna a Rapacki-terv. Ha tehát összegezni szeretnénk a NATO vezető államainak reakcióját, akkor megállapíthatjuk, hogy a Rapacki-terv első változatát vagy határozottan elutasították, vagy olyan feltételekhez kötötték, melyek a hidegháborús helyzetben nem teljesülhettek, vagy éppen maguk is a hidegháborús helyzet okozói voltak, mint például a német kérdés.³⁷

Természetesen voltak olyan országok is, melyek a Rapacki-terv alapos megtárgyalását szorgalmazták, mint például Svédország, Norvégia és Dánia; belső viták után, de a terv mellé állt a brit Munkáspárt is, valamint több európai baloldali párt is.

Mivel a lengyel külügyminisztérium és maga Rapacki is egyértelmű sikerként könyvelte el, hogy javaslata ilyen széles körű reakciót váltott ki, elhatározták a javaslat pontosabb kidolgozását. Ekkor már szó sem lehetett önálló lengyel kezdeményezésről: 1958. január 9–10. között titkos egyeztetésre került sor a Varsói Szerződés tagállamai között, melynek során a tagállamok – elsősorban a szovjet elképzeléseknek megfelelően – összehangolták lépéseiket, valamint sor került egy titkos Hruscsov–Gomulka tárgyalásra is.³⁸ 1958. február 2-án Rapacki és Gromiko is tárgyalásokat folytatott, ahol egyeztették a nyilvánosságra hozandó terv konkrét tartalmát. Döntés született többek között arról, hogy a Rapacki-terv fontos eleme az általános leszereléssel kapcsolatos szovjet javaslatoknak, így azokat célszerű csomagként kezelni. Ezzel a szovjet lépéssel az egyszerű és a gyakorlatban is kivitelezhető lengyel elképzelés a korábbi összetett és sok vitát eredményező tervekkel azonos szintre került. Az sem lehet véletlen, hogy a Szovjetunió éppen ezt követően javasolta az észak-európai atomfegyvermentes övezet létrehozásának tervét, majd valamivel később hasonló elképzeléseket fogalmazott meg a Közel-Kelettel kapcsolatban is, bár ezeket a későbbiekben nem pontosította.³⁹ Az mindenesetre biztos, hogy Rapacki kezét a második változat megfogalmazásában már megkötötte a Varsói Szerződés tagállamainak „közös álláspontja”.

Érdekes fejlemény volt ugyanakkor, hogy Hruscsov 1958. január 31-én némiképp meglepő kijelentést tett, amikor azt állította, hogy a Rapacki-terv csak az első lépés, melyet annak eredményes megvalósítása után a kölcsönös ellenőrzés sikeres kidolgozása esetén a leszerelés további lépései követhetnének, többek között az idegen csapatok kölcsönös kivonása a jelenleg megszállt területekről. Bár feltételezhetjük, hogy Hruscsov ezt nem gondolta teljesen komolyan, paradox módon éppen az ő véleménye és Kennan londoni rádióbeszédei világították meg sok nyugati elemző számára a Rapacki-tervben rejlő lehetőségeket.⁴⁰

A memorandum formájában összeállított elképzelést a lengyel külügyminisztérium 1958. február 14-én adta át a vele diplomáciai kapcsolatban álló országok diplomáciai képviselőinek, majd február 18-án hozta nyilvánosságra a rádióban.⁴¹ Az első változat tartalmának megtartása mellett ez a változat jóval kidolgozottabb volt. Pontosításra került, hogy a zóna államai számára tilos lenne az atomfegyverek előállítása, birtoklása, saját célú felhasználása és azok területükön történő állomásoztatása is. Ezen túl a világ nagyhatalmai is kötelezettséget vállalnának, hogy az érintett államok területén nem állomásoztatnak sem atomfegyvereket, sem az ezekhez tartozó felszereléseket és hordozóeszközöket, és ilyeneket ezen államok egyéb szervezeteinek sem adhatnának át. Amint a mellékletben olvasható, a tervezet már a kontroll kérdésével is foglalkozott, amikor ellenőrző bizottságok felál-

lítását javasolta,⁴² melyekben nem csak a két katonai szövetség képviselői, hanem az el nem kötelezett országok képviselői – mint független megfigyelők – is helyet kaptak volna. Megkönnyítendő a két német állam részvételét – hiszen az NSZK és az NDK nem ismerve el egymást nyilván nem írt volna alá egymással nemzetközi egyezményt –, az atomfegyvermentes övezet nem csak nemzetközi szerződéssel, hanem az egyes államok önálló deklarációjával is létrejöhetett volna.

A memorandum fogadtatása

A dokumentum nyilvánosságra kerülését követő néhány hétben a Rapacki-terv a nemzetközi diplomácia figyelmének előterébe került, a berlini, bécsi és budapesti levéltári források is igazolják, hogy a kérdéssel szinte minden európai fővárosban foglalkoztak. A szovjet kormány február 19-én nyilatkozatot adott ki,⁴³ amelyben deklarálták a Rapacki-terv támogatását, majd ugyanezt tette az NDK 1958. február 28-án, majd a Varsói Szerződés többi tagállama következett. A NATO tagok kormányai ugyanakkor némi tanácskozás után sorra elutasították az atomfegyvermentes-övezet létrehozását: elsősorban arra hivatkoztak, hogy annak megvalósulása a Varsói Szerződés számára aránytalan előnyökkel járna, hiszen Nyugat-Európa az atomfegyverek nélkül védtelen lenne a hagyományos fegyverzet területén fölényben lévő Szovjetunióval szemben. Olaszország azt is kifogásolta, hogy az övezet államai sebezhetővé válnának egy esetleges nukleáris támadással szemben, hiszen nem tudnának mivel védekezni.⁴⁴ Az USA elsősorban az ellenőrzés problémáját kifogásolta, valamint az akkori rakéatechnikai színvonal mellett nem látta katonai értelmét egy ilyen atomfegyvermentes övezet létrehozásának.⁴⁵ Kanada kompromisszumos megoldást keresett: javaslatuk szerint a zónában tilos lenne a középhatós-távolságú rakéták gyártása és állomásoztatása, de a taktikai fegyverek maradhatnának; az is felmerült, hogy a lengyelek által javasolt zónában csak a nagyhatalmak állomásoztathatnának atomfegyvereket, a kisebb államok nem, de nyilvánvaló módon ezek csak az ötletelés szintjén zajlottak, végül Kanada is elutasította a tervet.⁴⁶ A kezdeményezést az NSZK is elutasította, Adenauer ugyanis attól félt, hogy az atomfegyvermentes zóna létrejötte után az amerikaiak nem csak a már odatelepített atomfegyvereket vonnák ki a nyugatnémet területekről, hanem a hidegháborús feszültség enyhülésével legmodernebb fegyvereiktől megfosztott csapataikat is kivonnák Európából, ami a német újrafegyverkezés ellenére védtelenné tenné az NSZK-t Moszkvával szemben.⁴⁷ Adenauer szemében tehát az egész lengyel elképzelés célja a német újrafegyverkezés megakadályozása és az amerikai csapatok Európából történő kivonásának kikényszerítése volt,⁴⁸ és így csak formáját tekintve különbözött a korábbi évek szovjet javaslataitól.⁴⁹ Nem véletlen tehát, hogy az NSZK parlamentje az elutasítással párhuzamosan már március 25-én határozatot fogadott el, mely lehetővé tette a Bundeswehr atomfegyverekkel való ellátását, amit Varsó éppen hogy meg akart akadályozni – igaz, ilyen körülmények között a határozat keresztülvitele a társadalmi ellenállás miatt jóval nehezebb volt Adenauer számára. A tiltakozást csökkentendő, a Rapacki-tervről szóló közbeszéd mielőbbi lezárása érdekében Bonn saját javaslattal állt elő, melyet Franz Joseph Strauss védelmi miniszter fogalmazott meg, és a diplomáciai források már Strauss-tervként emlegették. Ennek lényege az volt, hogy az NSZK akkor fogadná el az atomfegyvermentes zóna felállítását, ha abban a Varsói Szerződés összes tagállama – kivéve a Szovjetuniót – részt venne, és az ezek területén állomásozó szovjet csapatok létszáma és ereje az NSZK területén állomásozó külföldi csapatok létszámával és erejével egyezne meg. Ez a német felvetés nyilván elfogadhatatlan volt Moszkva számára, hiszen ez a NATO számára jelentett volna katonai előnyt.

Érdemes ugyanakkor felfigyelni arra is, hogy a nyugati sajtó és általában az európai baloldali pártok – így például a német SPD, a brit Munkáspárt vagy az olasz szocialisták és kommunisták – támogatták a Rapacki-tervet, miként korábban a leszerelést és a békés egymás mellett élés szovjet elképzelését is. Moszkvából és Varsóból nézve is úgy tűnt, hogy a leszerelés kérdése nyugaton a lakosság körében egyre népszerűbb, ezért mindenképpen megpróbálták azt napirenden tartani. A Szovjetunió 1958. május 5-én sokadszorra szorgalmazta a nagyhatalmak közötti csúcstalálkozó összehívását, melynek egyik napirendi pontja a Rapacki-terv lett volna. Lengyelország is mindent elkövetett, hogy a tervbe a visszautasítás után is életet leheljen: Rapacki külügyminiszter tárgyalta, utazott és nyilatkozott az egész év folyamán és próbálta minden diplomáciai szereplővel, de főleg a közvéleménnyel elhíttetni, hogy a javaslat megvalósítása lehetséges. Ezen munka fontos eleme volt, hogy 1958. április 12-én Prágában a lengyel, a csehszlovák és a keletnémet külügyminiszter is értékelte a befutó válaszokat, és közös nyilatkozatban álltak ki az elképzelés mellett,⁵⁰ május 2–7. között pedig újabb magas szintű csehszlovák-lengyel tárgyalásokra került sor.⁵¹

A terv napirenden tartását szolgálta, hogy Rapacki 1958. november 4-én sajtótájékoztatót tartott, melyben hivatalosan is megerősítette, hogy tervének megvalósulása az általános leszerelés első lépése lenne, amit a hagyományos fegyverzet csökkentése követhetne Közép-Európában és az egész világon. Ezzel a hagyományos haderők csökkentéséről tárgyalni kívánó szovjet álláspontot tette magáévá, melynek elfogadására azonban szinte semmi esély nem volt: hiába ünnepelte a baloldali sajtó szerte Európában Rapackit mint a leszerelés és a világbéke élharcosát, Bonn – és nyomában a többi NATO-tagállam – továbbra is elutasította a javaslatot. Reálpolitikusként Rapackinak 1958 végére tudnia kellett, hogy a memorandum elbukott, minden törekvése ellenére belemerült a hidegháborús szembenállás mocsarába. Igaz, a lengyel külügyminiszter a következő években is próbálta napirenden tartani a kérdést, a memorandum pedig újabb és újabb szövegváltozatban is megjelent, elfogadtatására nem volt esély.

A Rapacki-terv megítélése

Tanulmányomban megkíséreltem bemutatni Közép-Európa atomfegyver-mentesítésének lengyel tervét, melyet Rapacki-tervként ismer a történetírás. Úgy vélem, a berlini, budapesti és bécsi levéltári források alapján átfogó képet kaphattunk a lengyel kezdeményezés háttéréről, jelentőségéről a hidegháború ezen szakaszában, és megismerhettük a német kérdésben betöltött szerepét. Úgy vélem, hogy bár a nyilvánosságra hozott elképzelés egyetlen verziója sem valósult meg a nagyhatalmak szembenállása miatt, a Rapacki-terv fontos eleme volt a korszakban a leszerelésről és a nukleáris fegyverkezésről folytatott nemzetközi tárgyalásoknak.

Lábjegyzetek

¹ PA AA (Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der DDR) A2237 207-216. A Varsói Szerződés államai között ezen esetben is működő szoros együttműködést jól jellemzi az alábbi dokumentum. Az NDK Külügyminisztériumának egy elemzésében, mely az „Összeállítás az NDK és Csehszlovákia kapcsolatainak legfontosabb eseményeiről” címmel készült 1959. október 29-én, a Rapacki-terv születésének időpontjánál a következő bejegyzés áll: „A nyugatnémet militarizmus és annak az európai biztonságot és békét veszélyeztető agresszív tervei következtében szoros harci szövetség jött létre az NDK és Csehszlovákia között. Folyamatos konzultációk és egyeztetések közepette egy egész akciósorozatot sikerült együttesen és külön-külön végrehajtani.” Ezt követi több oldalon át az időrendi felsorolás, melynek egyik többször visszatérő eleme az atomfegyvermentes övezet tervének támogatása.

² Laboor, E.: *Der Rapacki-Plan* i. m. 7.

³ Fischer Ferenc: A megosztott világ. Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, 2001. 169–173.

⁴ AdR 01 Pol-II BRD/424. 1957/218389. Vollgruber párizsi osztrák nagykövet 1957. március 25-én kelt titkos minősítésű jelentésében beszámol vezető francia diplomatákkal folytatott beszélgetéseiről, melynek során a franciák arra panaszkodnak, hogy a német kollégák körében igen népszerű az „osztrák megoldás”.

⁵ Laboor, E.: *Der Rapacki-Plan* i. m. 9.

⁶ Laboor, E.: *Der Rapacki-Plan* i. m. 10-11.

⁷ Laboor, E.: *Der Rapacki-Plan* i. m. 11.

⁸ MOL XIX-J-1-j-SZU-100t-002923/1957. A szovjet kormány nyilatkozatát a leszerelés és a nemzetközi feszültség enyhítése kérdésében a moszkvai magyar nagykövetség 1957. június 10-én kelt szigorúan titkos minősítésű jelentésében küldte el Budapestre.

⁹ Laboor, E.: *Der Rapacki-Plan* i. m. 12.

¹⁰ Ezen atomfegyverek természetesen – miként az NSZK teljes újonnan felállított hadereje – NATO parancsnokság alatt álltak, az NSZK tehát ettől még nem vált atomhatalommá. Abban viszont senki sem kételkedett, hogy Bonn technikailag képes lenne az önálló atomfegyver létrehozására, aminek már a kezdet kezdetén több állam is az elejét szeretne volna venni, különösen a Szovjetunió, Lengyelország vagy éppen Csehszlovákia.

¹¹ Fischer Ferenc: A megosztott világ. i.m. 175–177.

¹² PA AA (B) Zwischenarchiv 107285. Az NSZK párizsi nagykövetsége 1958. november 8-án kelt táviratában tájékoztatta erről Bonnt.

¹³ AdR 01 POL-II BRD/482. 1958/55235. Rotter párizsi osztrák nagykövet 1958. július 19-én kelt szigorúan bizalmas minősítésű jelentése.

¹⁴ AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/544499. Vollgruber párizsi osztrák nagykövet 1958. február 19-én kelt szigorúan bizalmas minősítésű levelében számolt be a Quai d’Orsay politikai osztályának vezetőjével folytatott beszélgetéséről. Vollgruber beszámolója szerint érdeklődött, hogy mi Párizs véleménye a kiegészített Rapacki-tervről. M. Daridan közölte, hogy az elutasító hozzáállásuk nem változott, mert az egész terv távlati célja Németország semlegesítése, az amerikai csapatok hazaküldése és végső soron a NATO feloszlata, ami ellentétes a francia célkitűzésekkel. „Lengyelországra való tekintettel azt nyilatkoztuk, hogy a tervet minden részletében és következményeiben alaposan megvizsgáljuk, de a terv valójában vállalhatatlan volt és marad.” – közölte a francia diplomata.

¹⁵ AdR 01 POL-II Polen/452. 1957/221523. Verosta varsói osztrák követ 1957. június 4-én kelt minősítés nélküli jelentésében részletesen beszámolt a lengyel-amerikai kapcsolatokban bekövetkezett változásokról és az amerikai hitelekkel kapcsolatos egyeztetésekről.

¹⁶ MOL XIX-J-1-j-Lengyelország-48t-00694/1961. Szilágyi Dezső varsói nagykövet 1961. január 10-én kelt szigorúan titkos minősítésű jelentése az amerikai lengyel kapcsolatok alakulását elemzi. Adatai szerint mióta Douglas Dillon államtitkár 1956. október 2-án az amerikai lengyelek chicagói kongresszusán meghirdette Lengyelország gazdasági megsegítését, Varsó összesen 426,3 millió USD segílyt kapott, melynek 85%-a mezőgazdasági termények vásárlásáról szólt. Lengyelország 1961-re megkapta a legnagyobb kedvezmény elvét és felvették a GATT-ba, rendezték a második világháború alatti és utáni vagyonjogi kérdéseket.

¹⁷ MOL XIX-J-1-j-USA-47t-002388/1957. A washingtoni magyar nagykövetség 1957. május 4-én kelt szigorúan titkos jelentésében küldte el az 1956. évről szóló összefoglalóját az amerikai külpolitikáról.

¹⁸ AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/546268. Liedermann varsói osztrák ügyvivő 1958. február 21-én kelt minősítés nélküli jelentésében úgy vélte, hogy a Rapacki-terv a második világháború befejezése óta az első önálló külpolitikai kezdeményezés.

¹⁹ MOL XIX-J-1-j Lengyelország-48t-0096/1/1958. Katona János nagykövet Budapestre 1958. március 25-én beérkező szigorúan titkos minősítésű jelentése Varsóból érinti a szovjet–lengyel

feszültség kérdését, valamint a „nyugati imperialista körök” azon szándékát, hogy Lengyelországot kiszakítsák a szocialista táborból. A dokumentum kiemeli, hogy az 1957 folyamán már javuló tendenciát mutató viszony legzavaróbb kérdése Moszkva számára, hogy a lengyel vezetés nem hajlandó „a Szovjetunió vezető szerepét a többi baráti ország által elfogadott megfogalmazásban használni”. Jelentésében kitér arra is, hogy ennek oka elsősorban taktikai, a lengyel lakosság ugyanis nagyon nacionalista. Az elemzés említi, hogy Varsó mozgásterének növelése érdekében megerősítette kapcsolatait Kínával és Jugoszláviával.

²⁰ AdR 01 POL-II Politische Berichte/528D. 1958/2-Pol-58. Verosta varsói osztrák követ 1958. január 9-én kelt minősítés nélküli jelentésében kiemelte, hogy a Rapacki-terv szovjet fogadtatásának kifejezetten ártottak Kennan decemberben tartott londoni rádióbeszédei, melyekben kifejtette fenti gondolatait, így felhívta a Kreml figyelmét a lengyel kezdeményezésben rejlő veszélyekre.

²¹ AdR 01 POL-II Polen/452. 1957/225522. Verosta osztrák követ 1957. szeptember 28-án kelt minősítés nélküli jelentésében elemzi, hogy lengyel szempontból mennyire felértékelődött az utóbbi időben a Balti-tenger mint az ország egyetlen nyitott határa.

²² AdR 01 POL-II Politische Berichte/428D. 1958/1-Pol-58. Verosta varsói osztrák követ 1958. január 7-én kelt minősítés nélküli jelentésében hangsúlyozta, hogy Gomulka célja a lengyel nemzeti érdekek mentén a szovjet csapatkivonás kieszközlése, melyre azonban csak akkor kerülhet sor, ha a német kérdés megoldódik és a nemzetközi feszültség – legalábbis a térségben – megszűnik.

²³ *Fischer Ferenc*: A megosztott világ. i. m. 159.

²⁴ AdR 01 POL-II BRD/482. 1958/557631. Egyértelműen ilyen információkról számolt be Verosta osztrák nagykövet 1958. december 2-án kelt minősítés nélküli jelentésében. A szovjet–lengyel tárgyalásokon szóba került Stettin és Alsó-Szilézia átadása az NDK részére, amiért cserébe Lengyelország visszakapná Grodno, és esetleg Tarnopol környékét, a területi rendezést követően pedig sor kerülhetne a német békeszerződés megkötésére.

²⁵ AdR 01 POL-II BRD/424. 1957/224171. Dr. Wilhelm-Heininger prágai osztrák követ 1957. szeptember 5-én kelt minősítés nélküli jelentésében számolt be az intézményesített lengyel–csehszlovák egyeztetésekről.

²⁶ Lásd még: 1. lábjegyzet

²⁷ MOL XIX-J-1-j-Lengyelország-98t-004333/1957. Az 1957. szeptember 25-én kelt szigorúan titkos minősítésű dokumentumban Sebes István külügyminiszter-helyettes tájékoztatta Münnich Ferencet, a kormány első elnökhelyettesét, hogy a budapesti lengyel nagykövet szeptember 21-én ismertette neki a lengyel elképzelést, melyről a magyar kormány hivatalos állásfoglalását kérte. Jelezte azt is, hogy a Külügyminisztérium a Szovjetunióval egyetértésben a lengyel kezdeményezést támogatja. Ebből a dokumentumból nyilvánvaló, hogy a terv október 2-án történő nyilvánosságra hozatala előtt diplomáciai körökben már ismert volt.

²⁸ *Fischer Ferenc*: A megosztott világ. i. m. 176.

²⁹ AdR 01 POL-II UN/463. 1957/547974. A hivatkozott forrás Gromiko beszédét tartalmazza német fordításban.

³⁰ AdR 01 POL-II BRD/424. 1957/225513. Rotter bonni osztrák nagykövet 1957. október 8-án kelt minősítés nélküli jelentésében részletesen foglalkozott az NSZK keleti politikájának várható aktivizálódásával, melynek fontos eleme lett volna a nem hivatalos diplomáciai kapcsolatok felvétele például Varsóval, mindazonáltal az Odera-Neisse határ és az NDK elismerése nélkül, ami Varsó számára nyilvánvalóan elfogadhatatlan volt.

³¹ AdR 01 POL-II BRD/424. 1957/216309. Rotter bonni osztrák nagykövet 1957. szeptember 18-án kelt minősítés nélküli jelentése részletesen elemezte a választások eredményét és következményeit.

³² Mastny, Vojtech: Learning from the enemy: NATO as a Model for the Warsaw Pact. In: Zürcher Beiträge zur Sicherheitspolitik und Konfliktforschung Nr. 58. Szerk: Kurt R. Spillmann and Andreas Wenger. Forschungsstelle für Sicherheitspolitik und Konfliktanalyse der ETH Zürich. 2001. 51.

- ³³ MOL XIX-J-1-j-Lengyelország-5d-00780/1958. Lengyelország Katona János nagykövet szigorúan titkos minősítésű jelentése Varsóból.
- ³⁴ Laboor, E.: *Der Rapacki-Plan* i. m. 23.
- ³⁵ Laboor, E.: *Der Rapacki-Plan* i. m. 24.
- ³⁶ Érdemes észrevenni, hogy Adenauer érvelése pontosan megfelel az NSZK érdekeinek: a területre telepített atomfegyverekről nem hajlandó lemondani, mivel azonban országa nem rendelkezik saját atomfegyverrel, azok teljes betiltását már támogatná – erre viszont nem csak Moszkva, hanem Washington sem hajlandó, így természetesen marad minden a régiben.
- ³⁷ AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/545732. Waldheim ottawai osztrák követ 1958. február 12-én kelt bizalmas minősítésű jelentésében kijelentette, hogy kanadai diplomáciai források szerint a lengyel elképzelés Varsó erőfeszítései ellenére a nyugati hatalmak elutasítása – elsősorban Washington, Róma, Bonn és Párizs – miatt lekerült a napirendről. Waldheim véleménye szerint Washington szinte egyáltalán nem foglalkozott kellő figyelemmel a kérdéssel, amit például Ottawa nagy sajnálattal fogadott.
- ³⁸ MOL XIX-J-1-j-Lengyelország-5d-00780/1958. Katona János nagykövet szigorúan titkos minősítésű jelentése Varsóból. AdR 01 POL II. Polen/513. 1958/547497. Ezen szovjet-lengyel tárgyalásokról némi késéssel, de beszámolt Verosta osztrák követ is 1958. március 28-án kelt minősítés nélküli jelentésében. A tárgyalásokon elért lengyel sikernek tartja, hogy a Rapacki-terv meghirdetésével egyelőre meg tudták akadályozni szovjet atomfegyverek lengyelországi telepítését, ugyanakkor innentől kezdve Moszkvával mindent egyeztetniük kell.
- ³⁹ A két újabb szovjet javaslat valószínűleg csak azt a célt szolgálta, hogy a Rapacki-terv jelentőségét csökkentse. Más vélemények szerint a két újabb terv csak az érintett országoknak és a nemzetközi közvéleménynek címzett üzenet volt.
- ⁴⁰ PA AA B-12 Abteilung 7 Band 589. Az NSZK Külügyi Hivatalában 1957. október 4-én összeállított belső elemzés lengyelország külpolitikájáról azonban ezt a nézetet nem osztotta, és úgy vélte, hogy Gomulka Moszkva embere és bármilyen változásokra kerüljön is sor Lengyelországban, Varsó politikájáról végső soron Moszkva dönt, ezért egyes nyugati államok optimizmusa Lengyelország „fellazításával” és a szovjet csapatok esetleges későbbi kivonásával kapcsolatosan teljességgel megalapozatlan.
- ⁴¹ MOL XIX-J-1-j-Lengyelország-98t-001755/1958 Katona János 1958. február 15-én kelt szigorúan titkos minősítésű jelentése Varsóból. A dokumentum szerint a magyar nagykövet az albán, bolgár és román nagykövettel egyszerre vette át a memorandumot, amit a későbbiekben kapott meg a szovjet, amerikai, angol, francia, NDK, csehszlovák, dán, kanadai és belga követ.
- ⁴² Küntzel, Matthias: *Bonn und die Bombe. Deutsche Atomwaffenpolitik von Adenauer bis Brandt.* Campus, Frankfurt am Main/New York, 1992. 19.
- ⁴³ AdR 01 POL-II Polen/513. Iktatószám, keltezés és aláírás nélküli dokumentum.
- ⁴⁴ AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/546443. Löwenthal római osztrák nagykövet 1958. február 28-án kelt jelentésében ismertette Olaszország álláspontját a Rapacki-tervvel kapcsolatosan.
- ⁴⁵ AdR 01 POL-II. Polen/513. 1958/546448. A washingtoni osztrák nagykövet 1958. február 28-án kelt jelentésében részletesen beszámolt a State Department észrevételeiről, és úgy vélte, hogy Washingtonban komolyan foglalkoznak a lengyel javaslattal, de biztos abban, hogy el fogják utasítani. AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/548951. Az elutasító amerikai jegyzékről annak melléklésével Verosta varsói osztrák nagykövet számolt be 1958. május 6-án kelt minősítés nélküli jelentésében.
- ⁴⁶ AdR 01 POL-II UdSSR/518. 1958/546855. Waldheim ottawai osztrák követ 1958. március 7-én kelt bizalmas minősítésű jelentésében számolt be a kanadai kormány elképzeléseiről.
- ⁴⁷ Adenauer még csak az enyhülést sem szerette volna, hiszen a párizsi szerződések aláírása óta az NSZK presztízse és befolyása folyamatosan nőtt a nyugati világban, aminek véget vetett volna az enyhülés. Azt is a szuperhatalmak szembenállása tette lehetővé, hogy az NSZK alig 12 évvel a második világháború után az atomfegyverek elérhető közelségébe került, még ha csak a NATO parancsnokságán keresztül is.

- ⁴⁸ Niederberger, Judith: "Making the Difference Between Mutual Destruction and Survival". Amerikanische Rüstungskontrollpolitik unter Dwight D. Eisenhower, 1953–1960. Zürcher Beiträge. In: Zürcher Beiträge zur Sicherheitspolitik und Konfliktforschung Nr. 62. Szerk: Kurt R. Spillmann and Andreas Wenger. Forschungsstelle für Sicherheitspolitik und Konfliktanalyse der ETH Zürich. 2001. 393.
- ⁴⁹ AdR 01 POL-II Polen/513. 1958/546513. Rotter bonni osztrák nagykövet 1958. március 3-án kelt szigorúan bizalmas minősítésű jelentésében számolt be Bonn válaszáról, melyet – mivel az NSZK és Lengyelország között diplomáciai kapcsolatok nem álltak fent – Svédország közvetítésével juttattak el Varsóba. Lengyelország egyébként a februári lengyel memorandum szövegét szintén Stockholmon keresztül juttatta el Bonnba. A német válasz, melynek szövegét nem hozták nyilvánosságra, nem reagált a lengyel bilaterális tárgyalási javaslatra, ugyanakkor elismerte, hogy a Rapacki-terv megoldást kínál a regionális problémák egy részére. Bonn ezen válaszában kijelentette, hogy atomfegyvermentes övezet tervének elfogadását a német kérdés megoldásától teszi függővé, és megkérte a lengyel kormányt, hogy járjon közben Moszkvában a német újraegyesítés ügyében.
- ⁵⁰ AdR 01 POL-II Polen/513. Verosta varsói osztrák követ 1958. április 15-én kelt minősítés nélküli jelentésében számolt be a Rapacki-tervet támogató és abban érintett három ország tárgyalásairól és a kiadott kommunikációról.
- ⁵¹ AdR 01 POL-II Tschechoslowakei/1958. A prágai osztrák követség 1957. május 8-i minősítés nélküli jelentése a lengyel kormánydelegáció prágai látogatásáról.

SZÓNOKY ANCSIN GABRIELLA:*
Demográfiai öregedés Csongrád megye határán

Abstract

There were major global transformations in the entire world during the time of the 20th century, including a boom of information and the population as well. According to the latest demographic forecasts the 21st century will witness an aging of the population. This assumption seems to become true, as the demographic structure of the societies of the developed world experienced a major transformation at the turn of the 20th and 21st centuries, resulting in an acceleration of the aging of the population. For the next 50 years in Europe, we may project a prevalence of serious demographic problems, which will by all means affect the social and economic development of the countries of the continent. The first part of this paper discusses the theoretical questions of aging. Then a brief overview is given on the process of aging in Hungary considering the individual settlements. Finally, the settlements of Csongrád county are separately evaluated from this type of analytical point of view.

Keywords: aging of the population, younging of the population, types of demographic ageing.

Bevezetés

A 20. század második felében hatalmas globális demográfiai változás történt a Földön, a népességgrobbanás. A gyors népességnövekedés együtt járt a számítástechnika óriási fejlődésével, ami a globális információáramlás kialakulásához vezetett vagyis közel 50 év alatt az információrobbanás is bekövetkezett. Megvalósult az az egyszerű tétel, miszerint az információ egyik legfontosabb áru lett az egész világon.

A népesség-prognózisok szerint a 21. század az öregedésrobbanás százada lesz. Ez a demográfiai tétel igaznak tűnik, mivel a századfordulóra jelentősen megváltozott az egész világ, hangsúlyosan a fejlett társadalmak népességi szerkezete, mivel felgyorsult a világ és a fejlett országok népességének öregedése.

A világ népessége a századfordulón meghaladta a 6 milliárd főt. Az előrejelzések szerint pedig 2050-re Földünk népessége megduplázódik, azaz 10–12 milliárd lakos él majd a Földön és a 21. század közepétől népességsökkenés várható. Szemben a prognóziskutatókkal úgy gondolom, hogy nem népességsökkenés, hanem stagnálás fog majd bekövetkezni. Viszont Európa számára a következő 50 év súlyos népesedési gondokat vetít előre.

Amióta ember él a Földön azóta nyomon követhető a népesedés és a gazdasági fejlődés között meglévő szoros kapcsolat. Ebbe a kapcsolatba harmadik elemként belépett a már említett információgazdaság, mely kihat a gazdaság és a népesség változására is.

Így volt ez a korai kapitalizmus idején is, amikor is a centrum országokban a technikai forradalom hatására a gyors gazdasági fejlődés és az általa kiváltott társadalmi, szociális változás intenzív népességnövekedést indukált. Hasonló népességgrobbanás volt a centrumtól távol eső európai országokban is annyi különbséggel, hogy valamivel rövidebb idő alatt (200 év helyett

* Magyarok a Kárpát-medencében 2008. március 6. Tudományos nemzetközi konferencia Szeged Városháza. Szónoky Ancsin Gabriella PhD, egyetemi adjunktus – SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék.

100 év alatt) játszódott le. A fent leírt folyamat a jól ismert első demográfiai átmenet. Ez a globálissá váló népesedési átmenet azt a vezérgondolatot igazolja, miszerint csak idő kérdése és minden országban bekövetkezik. Ma már egész Európában stagnál vagy csökken a népesség száma. A 21. század elején a demográfusok feltárták az Európában zajló új típusú népességfejlődés főbb jellemzőit és ezt második demográfiai átmenetnek nevezték el. Az első átmenet először a világon a technikai, gazdasági és társadalmi fejlődés legmagasabb fokán lévő Nyugat Európában következett be, ennek megfelelően a második demográfiai átmenet, mint folytatása az elsőnek szintén Nyugat Európában kezdett kibontakozni a 20. század közepén. Erről a második demográfiai átmenetről, mint a népesség-fejlődés egy magasabb szintjéről csak annyit tudunk, hogy napjaink demográfiai jelenségei, törvényszerűségei egy új átmenet kezdetét jelentik, és talán úgy is fogalmazhatunk, hogy Európa népességfejlődése, ma a második demográfiai átmenet első szakaszában van. Mindebből az is következik, hogy a második demográfiai átmenet kiteljesedése, kiforrása és globális méretűvé válása a jövőben várható.

Európa a népesség vonatkozásában a világon pozícióvesztés előtt áll az ENSZ előre-számításai alapján. A trendek azt vetítik előre, hogy az elkövetkező 50 évben az Amerikai Egyesült Államok népessége a mai 282 millió főről 420 millió főre nő. Az Európai Unió népessége a csatlakozott és a jövőben csatlakozó országokkal együtt a 2000-ben meglévő 485 millió főről 2050-ben 455 millió főre csökken. Az Unió népességszámának csökkenése önmagában nem jelentene gondot, a problémát a népesség strukturális változása jelenti, ugyanis ez a csökkenés együtt jár a népesség átlagos életkor és a születéskor várható átlagos élettartam növekedésével, vagyis a népesség öregedésével. Az öregedés viszont azt is jelenti, hogy nő az eltartott népesség száma és aránya, ami a nyugdíjellátó rendszer, a foglalkoztatáspolitikai, az oktatáspolitikai és az egészségügy politikai reformját követeli meg. A népesség öregedése tehát növekvő eltartási terheket is jelent, mindez veszélyezteti az Európai Unió globális gazdasági versenyképességét (Gulyás L. 2003). A gazdasági bizonytalanság, mint minden bizonytalansági tényező a gyermekvállalási kedv csökkenéséhez vezethet, a csökkenő születés pedig a népesség öregedését tovább fokozza.

Mit jelent a népesség öregedése?

A több mint 6 milliárd ember közül a Földön fél milliárd fő 60 év feletti. A 80 életévüket meghaladók száma az idős korcsoportúak 10%-a, azaz 50–60 millió fő és az idősök közül a kohorsz növekedése a legdinamikusabb. Úgy tűnik ismét egy globális robbanás kezdetén vagyunk. Látva a jövő e nagy problémáját nem csupán a demográfusok, hanem a kapcsolódó tudományok művelői (geográfusok, orvosok, biológusok, szociológusok és számos más társadalomtudomány) is nagy érdeklődéssel fordulnak a népességöregedés szerteágazó témája felé. Egyre inkább előtérbe kerülnek a fenntartható egészség, a megelőzés, az életminőség, a holtig való tanulás, az idős kori kreativitás és aktivitás kérdései, és akkor még nem szőttünk a sürgető nyugdíjrendszer reformról, az idősök foglalkoztatásáról, az eltartási terhek gondjairól. Ma már az öregkort több szakaszra osztjuk fel, ami a korszak más megítélésére is utal.

Az öregkort a WHO a következő szakaszokra bontja (Iván L. 2005):

- 50–60 év az áthajlás kora,
- 60–75 év az idősödés kora,
- 75–90 év az időskor,
- 90–100 év az aggkor,
- 100 év felett a matuzsálemkor.

A globális öregedés folyamatának tisztánlátása szükségessé teszi a jövőben lejátszódó népesedési folyamatok megismerését, az előreszámításokat is. A népességprognózis adatai

jól jelzik a népesedés várható főbb irányait. Az előrejelzések közül a rövid és középtávú demográfiai prognózisok a legmegbízhatóbbak. A megbízhatósága abból is adódik, hogy több éven keresztül állandó értéket képviselnek az előreszámolás legfontosabb faktora, a továbbélési valószínűségek. Ugyanakkor könnyen belátható az is, hogy az egyes demográfiai folyamatok belső, öntörvényű változásai hosszú évtizedeken keresztül érvényesülnek. A népesedési fordulat e lassú volta hatalmas segítséget ad abban a vonatkozásban, hogy a népességgazdaságpolitikának van ideje felkészülni a helyes döntések meghozatalára.

Kelet-Közép-Európában 1990-ig ez így is volt, de mint ismeretes az utóbbi 15 évben rövid idő alatt hatalmas társadalmi, politikai, gazdasági átalakulások voltak a térségben, melyek hatására intenzív demográfiai folyamatok és fordulatok történtek a régió minden rendszerváltó országában. Leglátványosabb demográfiai kihívást a gazdasági reform diktálta, mivel átalakította a foglalkoztatás struktúráját, gyors társadalmi átrétegződést indukált és a volt szocialista országokban az eddig ismeretlen jelenséget a munkanélküliséget hozta a felszínre. E rövid idő alatt megváltoztak az együttélési és házassági szokások, az anya életkorának emelkedése jellemző az első gyermek születésekor, a családszerkezet is átalakult stb. Végül, de nem utolsósorban a demográfiai korstruktúra is módosult, megváltozott a fiatalkor időszaka és az öregkor kezdeti ideje. Ezek a makroszinten rövid idő alatt bekövetkezett mélyreható demográfiai folyamatok hatalmas kihívást jelentettek és jelentenek a társadalom és a gazdaság életében. *Augusztinovics Mária** arra hívta fel a figyelmet, hogy „a hosszú és lassú idő ugyanaz az idő, mint a rövid és gyors idő”. Mindez igaz, de a hosszú és lassú idő távlatában a népesedési egyensúly megtartása közel sem akkora feladat a társadalomnak és a népességgazdaságpolitikának, mint ugyanaz a rövid és gyors időben bekövetkezett népesedési átalakulás esetében. Az Európai Unió országaiban (a csatlakozó országok nélkül) a népesedési folyamatok vonatkozásában konvergencia tapasztalható, viszont Európa rendszerváltó országaiban nem ennyire egyértelműek a folyamatok. Erre utal Cileman a demográfia mai helyzetéről alkotott véleménye is miszerint „Keleten ... a végkifejlet nem jósolható meg, és a keletkezett zavarok iszapossá tették a demográfiai vizeket is” (Cileman 1998, 197. old.).

Az egyensúly helyreállítása, a kedvezőtlen népesedési folyamatok (keves születés, sok halálozás, családok szétesése, a sok fiatal nyugdíjas, a kevés idős foglalkoztatott) megváltoztatása lényeges szemléletváltást igényel. Globalizált világunkban a versenyképesség és a gazdasági prosperitás alapja a tudás, a megfelelő oktatási reform és a szülők munkalehetőségeinek kibővítése jól konvertálható a munkaerőpiacon értékesíthető diplomát eredményez. Ennek megfelelően a felgyorsult demográfiai változások igénylik tehát életképes rövid távú népesedésgazdaságpolitikai, társadalompolitikai és gazdaságpolitikai célok kidolgozását.

Ha egyszerűen fejezzük ki magunkat az öregedés nem más, mint az idős korosztály számának állandó növekedése. Az idős korúak számának emelkedése általában együtt jár a fiatal korúak számának csökkenésével. Ezért ezt a folyamatot leginkább a fent említett két tényező aránya prezentálja. Miközben az idősek száma nő, a fiatalok száma csökken ezáltal a népesség korstruktúrája úgy módosul, hogy a népesség átlagéletkora és a születéskor várható átlagos élettartam nő. Tehát az öregedő népesség tagjai egyre tovább élnek, ami a társadalmi, politikai, gazdasági és egészségügyi területen számos megoldásra váró problémát vet fel. A feladatok közül csupán egyet említek, mégpedig az Európai Unió jövő foglalkoztatási politikájának legfontosabb négy teendői közül kettő az öregedés kérdéskörébe tartozik (Szónoky A. G. 2004). A népesség öregedésének a mértékét az öregedési index mutatja,* ez a legelfogadottabb és leg-

* Az idézet a „Válaszúton. A népesedésgazdaságpolitika helyzete a XXI. Század elején” a Népesedési Kormánybizottság és a Magyar Tudományos Akadémia által 2003. szeptember 25–26-án szervezett budapesti konferencián hangzott el.

* Öregedési index = $60 - x/0.14$

használhatóbb mutató a folyamat mérésére. Az öregedési index értéke azt is jelzi, hogy valamely népesség az öregedés folyamatának mely fázisát éli. Az öregedési index két tényező változásától függ, az idős korosztály és a fiatal korosztály alakulásától. Ennek megfelelően a következő táblázat mutatja a népesség öregedésének a variánsait.

		FIATALOK SZÁMA		
IDŐSEK SZÁMA	VÁLTOZÁS → ↓	NŐ	ÁLLANDÓ	CSÖKKEN
	NŐ	ÖREGEDÉS FIATALODÁS	ÖREGEDÉS	ÖREGEDÉS
	ÁLLANDÓ	FIATALODÁS		ÖREGEDÉS
	CSÖKKEN	FIATALODÁS	FIATALODÁS	ÖREGEDÉS FIATALODÁS

1. ábra. A népesség öregedés-fiatalodás mátrixa – The matrix of population aging
(Szerk.: Szónoky Ancsin Gabriella)

Az 1. ábra a fejlett és a fejlődő világ öregedési-fiatalodási mátrixa. Az ábra szerint a **népesség öregedése** bekövetkezik, ha

1. csökken a fiatakorú állandó az időskorú,
2. nő a fiatakorú, de gyorsabb az időskorúak gyarapodása,
3. csökken a fiatakorú nő az időskorú,
4. állandó a fiatakorú nő az időskorú,
5. csökken az időskorú, de gyorsabban csökken a fiatakorú.

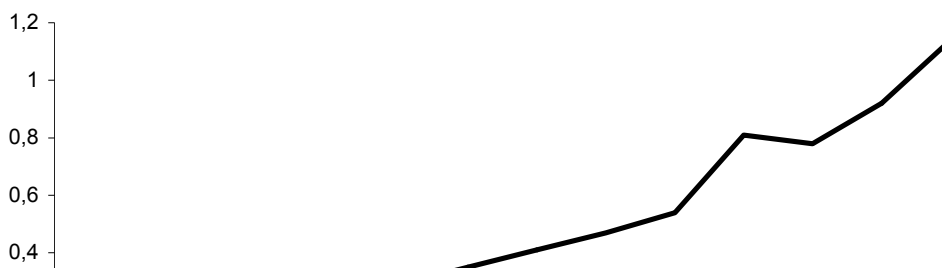
Az öt eset közül a harmadik eset a leggyakrabban előforduló, még a második és ötödik is jellemző, viszont az első és a negyedik variáns nagyon ritkán, a vizsgálataimban még nem talákoztam egyikkel sem, természetesen ez nem zárja ki a meglétét.

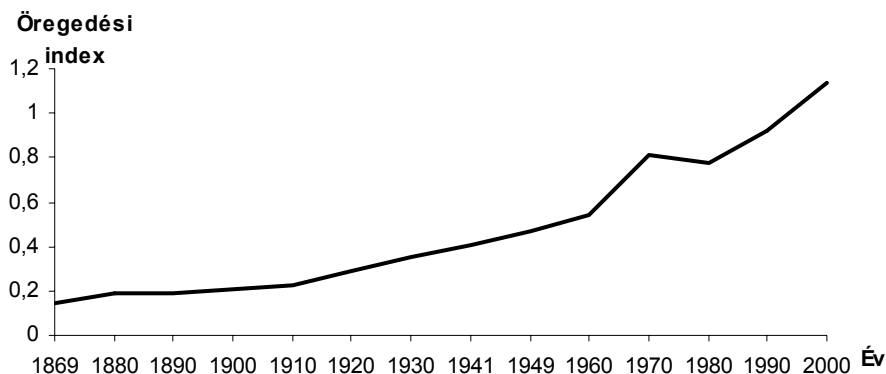
Tovább elemezve az 1. ábrát a **népesség fiatalodása** a következő esetekben valósul meg, ha

1. nő a fiatakorú állandó az időskorú,
2. nő a fiatakorú csökken az időskorú,
3. állandó a fiatakorú csökken az időskorú,
4. nő az időskorú, de gyorsabban nő a fiatakorú,
5. csökken a fiatakorú, de jobban csökken az időskorú.

A továbbiakban csak a fejlett országok öregedési – fiatalodási jelenségeit vizsgálom. A leggyakoribb eset a negyedik, amikor a fiatalok számának a gyorsabb növekedését egyértelműen a nagy számú bevándorlás jelenti. A második és az ötödik esetben is (mely ritkán fordul elő) a bevándorlás a fő szabályozó. Úgy vélem az első és a harmadik nagyon ritkán előforduló, a vizsgálataimban ilyen típusok még nem voltak.

Öregedési index

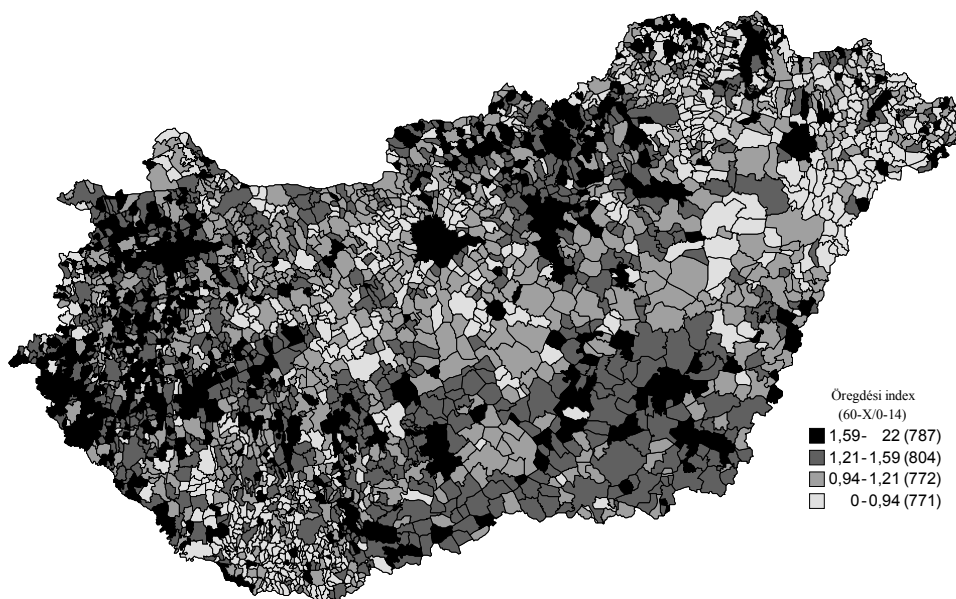

2. ábra. A népesség öregedése Magyarországon – The population aging in Hungary
(Szerk.: Szónoky Ancsin Gabriella)

Az öregedési index Magyarországon 1869-ben 0,14 értéket mutatott, mely nagyon fiatalos népességet jelölt. 1900-tól mintegy 50 éven keresztül állandóan nőtt az index értéke, tíz évenként 0,06 ezrelékkal, szabályos lassú növekedés jellemzi ezt az időszakot. Az 1950-es években a népesség fiatalodását a baby boom-nak köszönheti, mely fiatalító hatás az 1970-es években is kimutatható. Majd 1980-tól felgyorsul a népesség öregedése és 2000-ben az öregedési index értéke 1.14.

Hazánkban a demográfiai egyensúlyvesztés nagy területi eltéréseket mutat, melyek kiegyenlítése vagy inkább enyhítése hosszú időn keresztül orvosolható. Emiatt az öregedés térszerkezeti változásainak és a változás okainak feltárása aktuálisabb napjainkban, mint a korábbi évtizedekben bármikor.

3. ábra. A népesség öregedésének térszerkezete településenként (2001) – Spatial structure of population aging (Szerk.: Szónoky Ancsin Gabriella)

A gazdasági fejlettség magasabb fokán lévő területeken a népesség fiatalosabb, (3. ábra) ilyen Pest megye, Fejér megye, Komárom – Esztergom megye és Nyugat-Dunántúl települései, bár Vas – és Zala megyében feltűnően sok idős népességű település található. Hasonló példa erre az Alföldön megtalálható fiatalos népességű szigetek. Mindezek a példák arra hívják fel a figyelmet, hogy az öregedési vizsgálatokat településenként érdemes elvégezni. A sok gyermek születése is fiatalos népességet eredményez, mint például Szabolcs-Szatmár megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye vagy Dél-Baranya településein. Az idősebb típusú népességű megyék közé tartozik Csongrád megye is (4. ábra).

Az öregedési folyamat típusai Csongrád megye példáján

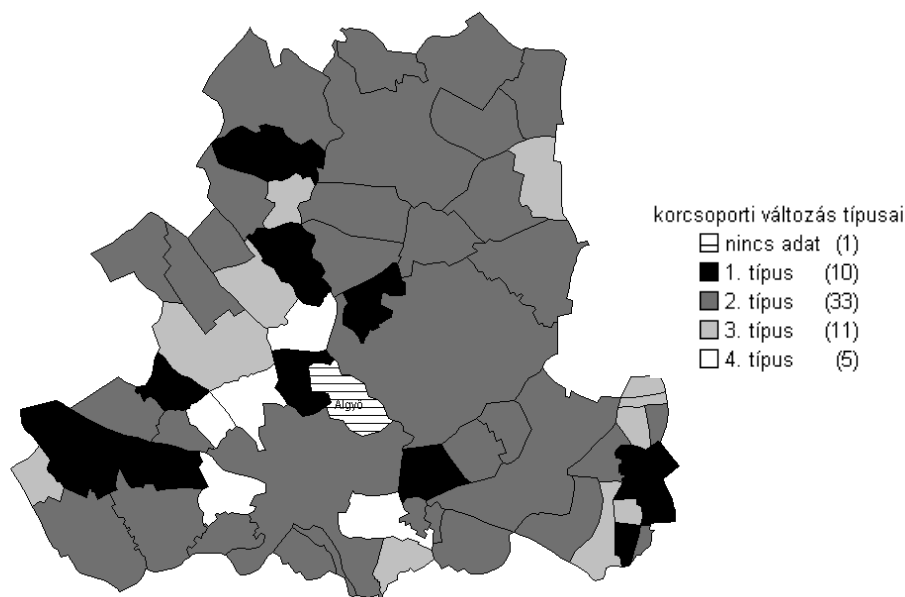
Az elmúlt 10 évben Csongrád megye 78 települése közül 76 településén természetes fogyás volt jellemző és csupán két faluban (Zsombó, Nagyér) volt természetes szaporodás. A települések 90 %-a bevándorlási többletet mutatott fel és csupán 10 községben és egy városban (Szentés) volt vándorlási veszteség. Ezek az adatok azt jelzik, hogy a népesség öregedését legfőképp az alacsony születés és a bevándorlás befolyásolta.

Az öregedés–fiatalodás mátrixa alapján (1. ábra) meghatározható a települések öregedő és fiatalodó népességű típusai. A különböző típusok alapján már feltárhatók a vizsgált időszakban a népesség öregedésének és fiatalodásának az okai is. Az öregedő népesség esetünkben azt jelenti, hogy a településen az öregedési index értéke 10 év alatt nőtt, függetlenül attól, hogy 1990-ben mit mutatott ez az érték. Ennek analógiájára a fiatalodó népességű településnek azt tekintettük, mely esetben az öregedési index javuló tendenciát mutatott 1990-hez képest, tehát értéke csökkent. Ennek alapján a következő megállapításokat tehetjük (4. ábra):

1. típus: öregedő népességű települések, ahol az öregedés oka elsősorban az idősök számának növekedése;
2. típus: öregedő népességű települések, ahol az öregedés oka elsősorban a fiatalok számának csökkenése;
3. típus: fiatalodó népességű települések, ahol a fiatalodás oka elsősorban az idősök számának csökkenése;
4. típus: fiatalodó népességű települések, ahol a fiatalodás oka elsősorban a fiatalok számának növekedése.

1. típusba sorolt öregedő népességű települések közé csupán 10 tartozik. A falvak szét-szórtnan helyezkednek le, összefüggő öregedő teret csupán a határ menti régióban találunk. E típusban az öregedést az idős kohorszok számának növekedése okozta. Ez azt jelenti, hogy e 10 településen a népesség öregedésének kiváltó oka a népesség belső szerkezete, korstruktúrája.

2. típusba tartozik Csongrád megye településeinek döntő hányada, mintegy 33 település. Az öregedés kiváltó oka alapvetően a fiatalok számának csökkenése vagyis a csökkenő születés okozta a korszerkezet megváltozását. Kivétel nélkül minden város ebbe a kategóriába tartozik. Ez a típus a megyében összefüggő teret képez és meghatározó szerepet játszik az egész megye népességfejlődésében. E települések és a megye népességének öregedését az alacsony születési értékek okozták, amit a hosszan tartó elvándorlás okozott.

**4. ábra. 1990–2001-ig a népesség korcsoporti változásának típusai Csongrád megyében –
Types of population changing based on age groups from 1999–2001 in Csongrád county**
(Szerk.: Szónoky Ancsin Gabriella)

3. típusba 11 település tartozik, olyan fiatalodó népességű falvak, melyek esetében az idősek számának a csökkenése eredményezte a javulást. Szeged szuburbanizációs zónájában és Makó kistérség több településén az elmúlt tíz évben a fiatalodás közvetlen kiváltó oka tehát a népesség belső szerkezetének a változása volt.

4. típusba Szeged szuburbanizációjában fekvő falvak sorolhatók. Ezeken a településeken az 1990-es években a fiatalok száma nőtt és ez volt a közvetlen kiváltó oka a Szegeddel közvetlen határos települések fiatalodásának, a folyamat pedig a nagy tömegű bevándorlással magyarázható.

Összegzés

Ez a geodemográfiai tanulmány a népesség öregedési–fiatalodási folyamatát és annak okait vizsgálta. Az elemzéshez egy öregedés–fiatalodás mátrixot alkotva és annak segítségével Csongrád megye településeit tipizálva magyarázta meg az elmúlt 10 évben a megyében lejátszódott öregedési–fiatalodási folyamatot. Az eredmények igazolták napjaink népesedési alaptételét, mi szerint egyrészt a népesség öregedése a második demográfiai átmenet fő jellemzője, másrészt a demográfiai öregedést elsősorban az elvándorlás-bevándorlás faktora indukálta a vizsgált településeken. Az öregedés vagy az öregek fiatalodása kérdésre pedig a válaszom a következő: napjainkban egyszerre zajlik a népesedés mindkét folyamata, ugyanis miközben a népesség öregedése figyelhető meg a korstruktúra oly módon változik, hogy az idős kor kezdete az évek múlásával egyre későbbre tevődik át.

Irodalom

- Coleman, D. A.** (1998): Konvergencia és divergencia az európai népesedési mintákban. *Demográfia*. XLI, 2–3, pp.165–205.
- Dobossy, I.–S. Molnár, E.–Virágh, E.** (2003): Öregedés és társadalmi környezet. *Műhelytanulmányok* 3. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. p. 167.
- Dóra, I.–Polónyi, K.** (szerk.) (2002): Ezüstkor, időskorúak Magyarországon. KSH, Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest.
- Gulyás L.** (2003): A munkanélküliség csökkentésének módozatai az Európai Unió országaiban 1–2. *Humánpolitikai Szemle* 2003/szeptember; *Humánpolitikai Szemle* 2003. október.
- Hablicsek, L.** (1995): Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentései, Budapest. p. 89.
- Hablicsek, L.** (2002): Demográfiai öregedés Európában. *Esély* 3. sz. pp. 87–119.
- Iván L.** (2004): Öregedés: örök ifjúság? KSH. Budapest.
- Kovács, L.** (2004): Qui vadis, Európa? A népességszám alakulása a XX. században és a XXI. Század első felében. *Magyar Tudomány*, 2004/7 pp. 708–719.
- L. Rédei, M.** (2001): Demográfia. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. p. 191.
- Sárfalvi B.** (1992): A világnépesség növekedése, *Humánökológia*. ELTE TTK. Budapest.
- Surd, V., Zotic V.** (2003): The demographical risk in the Aries Inferior Basin. In volumul Simpozionului „Rural Space and Regional Development” Editura Sturia, Cluj-Napoca.
- Szokolczai, GY.** (2005): A rendszerváltás és a politikai váltogazdaság demográfiai hatásai. *Demográfia*. XLVIII. Évf. 2–3. pp. 254–280.
- Szónoky Ancsin G.** (2004): Demographic aging in the population of the near-border region of Csongrad. [In: Constantin Vert (szerk.): *Colocviul National de geografia populatiei si asezarilor umane*. Timisoara – Buzias pp.131–147.]
- Szónoky Ancsin G.** (2004): Európai kihívások a foglalkoztatás területén a csatlakozás előtt és után Magyarországon [In.: II. Magyar Földrajzi Konferencia Szeged. 2004. szeptember 2–4. www.geography.hu/rom)
- Szónoky Ancsin G.** (2005): A népesség öregedése településtípusok szerint Magyarországon In.: Csapó T.–Kocsis Zs.–Lener T. (Szerk.): *A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után*. Szombathely Berzsényi Dániel Társadalomföldrajz Tanszék. P. 292. pp. 280–291.
- Szónoky Ancsin G.** (2005): Agrardemographische Fragen in der Region Südtiefebene In.: Dr. Nagyné Dr. Fehér I. (szerk.): *Erdei Ferenc III. Tudományos Konferencia*. Kecskemét. pp. 138–142.
- Valkovics, E.** (2001): Demográfia 1. Osiris Kiadó, Budapest. p. 415.

GULYÁS LÁSZLÓ: CENTRIFUGÁLISBÓL CENTRIPETÁLIS? TITO KÍSÉRLETE A KOSZOVÓI KÉRDÉS RENDEZÉSÉRE 1945–1980

Abstract

In one of his most important book, titled „The dissolution of Habsburg monarchy” Oskar Jaszi distinguished centrifugal and centripetal powers from point of view of multinational state.

In this study I show that Albanian minority of Kosovo how and why hesitated between the role of centrifugal and centripetal power within the Tito-led Yugoslav state, which was multinational similarity Habsburg monarchy.

1. Bevezetés

A 17. században beinduló migrációk és demográfiai folyamatok következtében a 20. század elejére Koszovóban a szerbek kisebbségbe kerültek.¹ Többséggé az albánok váltak, akik valamennyi albán lakta terület egyesítését tűzték zászlajukra. A Balkán háborúk (1912–1913) utáni rendezés, illetve az első világháború (1914–1918) utáni rendezés azonban ezt az albán törekvést keresztülhúzta.² Bár megszületett a független Albánia, az albán többségű Koszovó az 1918-ban létrejövő jugoszláv állam keretei közé került. Ez az első jugoszláv állam (1918–1941) Koszovóra mint régi szerb területre tekintett és ezért ellenséges kisebbségként kezelte az ott élő – és többségben lévő – koszovói albánokat, őket az állam létét fenyegető centrifugális erőként könyvelte el.³

Ezzel szemben az 1945 és 1985 közötti időszakban Tito megpróbálta a jugoszláv állam iránti lojalitásukat jelentős mértékben megnövelni, azaz a centrifugális erőnek tekintett albánokat centripetális erővé változtatni. A Tito halála (1980) utáni Jugoszláviában az egyre erősödő szerb nacionalizmus, különösen Milosevics politikai színpadra lépése után (1986) – hasonlóan a két világháború közötti időszakhoz – Belgrád újból centrifugális erőként kezelte a koszovói albánokat.⁴

Tanulmányunkban a koszovói kérdés 1945 és 1981 közötti történetét dolgozzuk fel, bemutatjuk Tito kísérletet azon kísérletét, amely arra irányult, hogy a centrifugális erőnek tekintett koszovói albánokat áttérítse a jugoszláv állam fenntartásában érdekelt centripetális erők táborába.

2. A föderáció születése 1943–1946

Az első jugoszláv állam 1941 áprilisi összeomlása után Tito vezetésével 1941 júliusában elindult egy kommunista partizán mozgalom. Tito tudatosan törekedett a kommunista partizán mozgalom – és a mögötte álló kommunista párt – többnemzetiségű jellegének fenntartására, mivel úgy vélte, csak így válhatnak az újjászülető Jugoszlávia politikai centrumává.⁵ E törekvés jegyében születtek meg az AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) 1943. november 29–30-i jajce-i ülésének ún. „államalapító” határozatai:

„Minden nemzet önrendelkezési joga alapján, beleértve az elszakadáshoz és a más nemzetekkel való egyesüléshez való jogot is, továbbá Jugoszlávia összes nemzeteinek igaz

akarataból összhangban...(az AVNOJ) meghozza a következő határozatot: 1. Jugoszlávia népei soha nem ismerték el és nem ismerik el Jugoszlávia szétdarabolását a fasiszta hatalmak részéről... 2. ...Jugoszlávia föderatív elven fog kiépülni, amely föderatív elv biztosítani fogja a szerbek, horvátok, szlovének, macedónok és Crna-Gora-iak, vagyis Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Macedónia, Crna-Gora és Bosznia-Hercegovina nemzeteinek teljes egyenjogúságát... 4. A nemzeti kisebbségeknek Jugoszláviában biztosítva lesznek az összes nemzetiségi jogok.”⁶

Látható, hogy Jajcében az AVNOJ elkötelezte magát a föderáció mellett. Ennek következtében a háború előrehaladtával egyre több „nem szerb” fordult az AVNOJ és a kommunista vezetésű partizánmozgalom felé. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a Titóék által kínált föderatív megoldás révén azon „nem szerb” nemzetek, akik köztársaságot hozhattak létre, nemzetként léteztek a jugoszláv állam keretei között.

Az ellenállási mozgalmából közvetlen út vezetett a hatalom megszerzéséig a kommunisták számára Jugoszláviában, azaz a sikeres németellenes partizán mozgalmából rövid idő alatt monolitikus kommunista rendszer született.⁷ 1945. november 29-én összeült az ún. Alkotmányozó Nemzetgyűlés, mely kimondta a királyság megszüntetését és kikiáltotta a Jugoszláv Föderatív Népköztársaságot (JNF), majd az 1946. január 31-én kihirdetett alkotmánnyal megteremtette a föderatív jugoszláv államot.

Az alkotmány az államrendszer alapjának a föderációt fogadta el, és az országot hat népköztársaságra osztotta fel. Ezek az alábbiak (zárójelben fővárosukkal):

Bosznia-Hercegovina (Szarajevó),
Crna-Gora (Podgorica),
Horvátország (Zágráb),
Macedónia (Szkopje),
Szerbia (Belgrád),
Szlovénia (Ljubljana).

Emellett Szerbián belül létrehoztak két további autonóm egységet, a Koszovói-Metohija Autonóm Körzetet és a Vajdasági Autonóm Tartományt.

Az alkotmány rögzítette a szövetségi állam alapvető jogait és kötelességeit, s szintén meghatározta a hat tagköztársaság jogait és kötelességeit, illetve viszonyát. A jugoszláv népek és tagköztársaságok egyenjogúságának államjogi garanciáját a Szövetségi Szkupstina két háza biztosította. A Népek Tanácsában mind a hat tagköztársaság egyenlő számú képviselővel vett részt, míg a Szövetségi Tanácsban Jugoszlávia lakosai arányosan képviseltették magukat.

Az alkotmány két fontos vonására kell a figyelmet felhívunk. Egyrészt a politikai rendszer középpontjában a kommunista párt – a JKP – állt, mely a hatalom egyetlen és megkérdőjelezhetetlen birtokosa volt. Egyszerre volt törvényhozó és végrehajtó hatalom. Kormány, törvényhozás, bíróság, központi vagy helyi szervezet, mind csak formális végrehajtó szerepet játszott, s csupán a JKP központi elhatározásainak végrehajtásáért volt felelős. Ez a centralizáció – gyakorlatilag a JKP uralta a teljes politikai mozgásteret – élesen eltér a politológia által leírt tiszta föderációs modelltől. Másrészt az alkotmány jelentős része az 1936-os szovjet alkotmány fordítása volt. Így Jugoszlávia föderalista struktúrája a szovjet mintát követte. Bebler mutat rá ennek egyik legfontosabb következményére, miszerint szovjet elvtársaikhoz hasonlóan a jugoszláv kommunisták is úgy vélték, hogy a kommunista forradalom náluk is örökre meg fogja oldani a nemzetiségi kérdést, ezért nem építettek be semmilyen használható eszközt a föderalista rendszer nemzetiségi konfliktusainak kezelésére, illetve azok megoldására.⁸

Az új föderációs berendezkedés kialakításakor Tito úgy biztosította magának az egyes tagköztársaságok engedelmisségét, hogy minden tagköztársaságot bizonyos előnyökhöz – tekintély, terület vagy éppen mindkettő – juttatott. Vegyük számba ezeket a „juttatásokat”:

Tito a Bulgáriától Jugoszláviához visszakerült területeken létrehozta egy ún. Macedón Köztársaságát. Azaz a macedónokat újkori történetük során először ismerték el nemzeti-séggént, s az új Jugoszlávia keretei között nyerhettek el először állami létet. Belgrád mindent megtett annak érdekében, hogy a helyi lakosság regionális tudata kialakuljon és meggyökereztesse a macedóniai szlávok önálló, a szerbtől és főképpen a bolgártól egyaránt elkülönülő nemzeti identitását. Ennek érdekében már 1945-ben külön ábécét és helyesírási szabályzatot alkottak meg, s a macedón nyelv irodalmi szókincsét igyekeztek eltávolítani a bolgártól. Sőt még egyházalapításra is vállalkoztak, 1958-ban létrehozták az ohridi érsekséget, melyet 1967-ben macedón nemzeti egyházzá nyilvánítottak.⁹

A szlovénok is megvalósíthatták néhány fontos nemzeti követelésüket. Területi nyereséggént elkönnyvelhették, hogy a két világháború közötti olasz kézen lévő területek Szlovéniához kerültek. Ráadásul tagköztársasági státuszt kaptak, azaz minden azelőtti jogállásnál kedvezőbb helyzetbe kerültek, osztatlan, Szlovéniának nevezett tagköztársaságban élhettek. Megalapíthatták a szlovén művészeti és tudományos akadémiát.¹⁰

A kicsiny Crna-Gora azonos jogokat kapott, mint a „agy tagköztársaságok”, ráadásul komoly központi fejlesztési forrásokhoz is jutott.¹¹

Bosznia-Hercegovinát, mint történelmi egységet az 1878-as határai között helyreállították, megkapta a tagköztársasági státust és ráadásként egy kijáratot az Adriára. Sőt később a boszniai muzulmánokat is a „nemzet” rangjára emelték, azaz azonos rangot kaptak Jugoszlávia öt szláv nemzetével.

Horvátország első közelítésben az 1945-ös jugoszláv újjászületés vesztese volt, elvesztette önálló államiságát, továbbá keleten és délen le kellett mondania bizonyos területekről Szerbia, Crna-Gora és Bosznia-Hercegovina javára. Valójában azért nyereségeket is elkönnyvelhetett.¹² Egyrészt minden korábbi bűne ellenére megkapta a tagköztársasági státuszt, másrészt területi kompenzációt is kapott, nyugaton megkapta Isztria nagy részét, és Dalmácia azon területeit, melyek korábban olasz fennhatóság alatt álltak.

Zárójelben jegyezzük meg, hogy a fenti felsorolásunkból szándékosan kihagytuk Szerbiát, de ez nem azt jelenti, hogy Szerbiát az 1946-os alkotmány vesztesének tekintjük.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a Tito-féle partizán mozgalom 1946-ra újrászervezte a jugoszláv államot. Ennek során egy új modellt alkottak meg, a föderatív kommunista állam modelljét. A két világháború közötti első jugoszláv államot fennállása egész ideje alatt éles nemzeti ellentétek jellemezték. Ezeket az ellentéteket a második világháború alatti tragikus történések még tovább élezték, de Titónak a föderatív kommunista állam modelljét felépítve sikerült a helyzetet hosszú időre stabilizálnia.¹³

3. A koszovói albánok és a föderatív modell (1945–1980)

Jugoszlávia 1941 áprilisi bukása után Koszovó olasz uralom alá került, Tito partizánjai csak 1944 őszén tudták ellenőrzésük alá vonni ezeket a területeket. 1944 decemberében a koszovói albánok megpróbálták elűzni Tito csapatait, a Bali Kombetar – az albán Nemzeti Front – fegyveres felkelést robbantott ki, de a balista erőket Titó csapatai két hónap alatt felőrölték.

Az 1945-től 1980-ig tartó Tito-korszakot a koszovói kérdés szempontjából két szakaszra oszthatjuk: első szakasz: 1945–1966, második szakasz 1966–1980.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a tanulmányunk bevezetőjében említett Tito-i centripetális kísérletre a második szakaszban került sor.

3.1. Az első szakasz (1945–1966) jellemzői

A koszovói albánok helyzetét egyfajta kettősség jellemezte az első szakaszban.¹⁴ A kettősség egyik oldalát az alábbi pozitívumok alkotják:

Az 1946. január 31-én kihirdetett alkotmány létrehozta Szerbián belül az ún. Koszovói-Metohija Autonóm Körzetet.

Az albánok felállíthatták saját oktatási intézményeiket – anyanyelvi oktatás –, amely folyamat abban csúcsosodott ki, hogy az 1950-es években Pristinában főiskola, majd az 1960-es években egyetem létesülhetett.

Albán nyelvű napilapok, folyóiratok és könyvek jelenhettek meg.

1963-tól az „autonóm körzet” tartománnyá vált, ami azt jelentette, hogy az albánok még több joghoz jutottak.

Mint Jugoszlávia egyik legelmaradottabb területe központi költségvetési támogatásban részesültek.

A koszovói albánok helyzetét jellemző kettősség másik oldala – egészen pontosan a negatív oldala –, hogy Belgrád Koszovót rendkívül szoros politikai és adminisztratív ellenőrzés alatt tartotta. Ennek jegyében a koszovói párt- és közfunkciók túlnyomó részét szerbekkel töltötték be, ráadásul a mindennapi élet felett komoly kontrollt gyakorló belügyi-biztonsági erőkben is elsőprő szerb túlsúly alakult ki. A szerb nemzetiségű Alekszander Rankovics belügyminiszter nevével fémjelzett koszovói politika jellegét jól mutatja, hogy az UBDA – Jugoszláv Állambiztonsági Szolgálat – még az albán nyelvű lapok vásárlóit is regisztrálta.¹⁵

A fenti kettősség negatív tendenciái jelentős mértékben csökkentek a Jugoszláv Kommunista Szövetség 1966. július 1-jei brioni plénuma után, ahol Rankovicsot Titó lemondásra kényszerítette,¹⁶ ami a titkosrendőrség – az UBDA – komoly háttérbeszorítását is jelentette.

3.2. A második szakasz (1966–1980)

A brioni plénumtól a Tito haláláig terjedő időszakot tekintjük a koszovói kérdés hosszú történetében azon korszaknak, mely arról szólt, hogy Tito megpróbált az albán centrifugális erőből centripetális erőt formálni.

Az 1967–1971 közötti jugoszláv alkotmányreformok tovább szélesítették a koszovói autonómiát. Egyfajta gesztusként a tartomány nevéből elhagyták a Metohija nevet, az albán hivatalos nyelvvé vált, újabb oktatási/kulturális jogokat és lehetőségeket kaptak. Ennek egyik legfontosabb megnyilvánulási formája volt, hogy az 1960-ben létrehozott pristinai egyetemet – amely a belgrádi egyetem tagozataként működött – 1969-ben önálló egyetemmé nyilvánították. Ez azt is jelentette, hogy a tanítás nyelve az albán lett. A pristinai egyetem a maga 40 ezer hallgatójával az 1980-as évek elejére Jugoszlávia 3. legnagyobb egyetemévé vált.¹⁷

Ráadásul miután 1971-ben Jugoszlávia és Albánia rendezte diplomáciai kapcsolatait, megnyílt a koszovói albánok előtt azon lehetőség, hogy anyaországukkal törvényes kulturális kapcsolatokat építhessenek ki.¹⁸ A politikai életben is megnövekedtek a koszovói albán politikai elit lehetőségei, az állami, a tartományi- és pártapparátusban egyre jelentősebb pozíciókat érhetek el.

Az albánoknak adott kedvezmények az 1974-es jugoszláv alkotmányban csúcsosodtak ki.¹⁹ Az új alkotmány rendelkezései következtében Koszovóban csaknem teljes állami struktúra épülhetett ki, a tartomány közvetlen képviselőt kapott a szövetségi párt- és állami testületekben, miközben saját belső ügyeit gyakorlatilag köztársasági önállósággal

intézhette. Koszovó „de facto” köztársasági helyzete egyetlen, de nagyon lényeges ponton tért el a „de jure” köztársasági helyzettől, ez pedig az a tény, hogy Koszovónak tartományként nem volt meg az elszakadási joga, amely elszakadási jog „de jure” megillette valamennyi köztársaságot.

A közjogi és politikai mezőben történő folyamatos jogbővülés mellett a gazdasági élet területén is nagyon komoly segítséget kapott Koszovó Belgrádtól. Koszovó a Titó-i jugoszláv állam legelmaradottabb régiója volt. Ennek ellensúlyozására folyamatosan központi támogatásban részesítették, sőt az 1970-es években ez a tartomány kapta az ún. össz-szövetségi fejlesztési támogatások legnagyobb hányadát.

1. táblázat. Koszovó részesezése az elmaradott régiók szövetségi fejlesztési alapjából

	1966–1970	1971–1975	1976–1980
Koszovó	30%	33,3%	37%

Forrás: P. Ramet: Nationalism and federalism in Yugoslavia. Bloomington. 1984. 199. old.

Itt kell megjegyeznünk, hogy 1945 és 1965 között a jugoszláv állam központi költségvetése finanszírozta a különféle területi támogatásokat, majd 1965-ben állították fel az ún. össz-szövetségi fejlesztési alapot.

4. A centripetális kísérlet és az albánok magatartása

Logikusan merül fel a kérdés, hogy a koszovói albánok, hogyan viszonyultak a Titó-i föderatív államhoz, lojalitásukkal a centripetális erőket gyarapították, vagy illojalitásukkal a centrifugális erőket növelték.

A kérdésre egyértelmű válasz nem adható. Az illojalitás meglétére komoly bizonyíték az 1968. november 27-i koszovói – és macedóniai – zavargások, amelyeken olyan jelszavak is elhangzottak, hogy Koszovó váljék a jugoszláv állam hetedik köztársaságává.²⁰ Ez a követelés különben az 1971-ben ismét felszínre kerül, de Titóék mereven elzárkóznak előle és így nem kerül be az 1974-es alkotmányba.

Az illojalitás mellett azonban fel tudjuk mutatni azokat a tényezőket is, melyek a lojalitás irányába terelték a koszovói albánokat. Ezek közül kiemelkedik az a gazdasági segítség, melyet Koszovó a központi költségvetéstől kapott. Általános történelmi tapasztalat Köztes-Európa – a Baltikumtól az Égei-tengerig – soknemzetiségű államaival kapcsolatban, hogy ha egy állam keretei között olyan kisebbség él, amelynek független állami léttel rendelkező anyaországa van, ez az anyaország mindig nagyon komoly vonzerőt gyakorol az adott kisebbségre.²¹ A koszovói albán kisebbségnek Albánia formájában létezett egy anyaországa, amely ráadásul irredenta magatartásra ösztönözte őket. Csakhogy Koszovóban jóval magasabb volt az életszínvonal, mint a kommunista Albániában.

Ráadásul a koszovói albánok utazhattak külföldre, külföldön munkát vállalhattak, lehetett saját földjük, gyakorolhatták vallásukat. Mindezen dolgokat a kommunista Albániától nem kaphatták volna meg, ezért az albán anyaország vonzereje jelentős mértékben csökkent a koszovói albánok szemében.

Az össz-szövetségi fejlesztési alapokból kapott összegeknek elméletileg szintén a lojalitás növelésének irányába kellett volna hatnia. De ez az eszköz sem működött.

2. táblázat. Az egy főre jutó GDP a jugoszláv köztársaságokban és tartományokban

Év	Bosznia	Crna Gora	Horvát-ország	Macedónia	Szlovénia	Szerbia	Vajdaság	Koszovó
1955	80	80	120	60	160	80	80	40
1988	65	71	129	65	200	88	118	24

Forrás: P. Ramet: Nationalism and federalism in Yugoslavia. Bloomington. 1984. 194. old.

Mint a 2. táblázatból látható, annak ellenére, hogy Koszovó a legnagyobb mértékben részesült az össz-szövetségi fejlesztési alapokból, lemaradásának aránya Jugoszlávia többi köztársaságához és a Vajdaság tartományhoz képest mégis fokozódott. Koszovó egyre növekvő elmaradottsága növelte az albánok elégedetlenségét, kizsákmányoltság érzését és ezzel jelentősen csökkentette a jugoszláv állam irányába megnyilvánuló lojalitásukat.²²

Joggal merül fel a kérdés, hogy a jelentős támogatás ellenére miért fokozódott Koszovó leszakadása. A válasz kettős, egyrészt az egyik felelős az albánok nagy népszaporulata, amely bármekkora támogatást képest lett volna felszívni. Másrészt a gazdasági szakértők arra mutatnak rá, hogy a fejlesztési összegek túlnyomó része irracionálisan lett felhasználva.

Összefoglalva az ezen fejezetben elmondottakat, úgy véljük, hogy a 70-es években a koszovói albán kisebbség ingadozott a jugoszláv állam iránti lojalitás, illetve a vele szembeni illojalitás között. Az 1974-es alkotmány felvillantotta az albánok előtt azon lehetőséget, hogy történelmi távlatban egyenrangú jugoszláv állampolgárok lehetnek – értsd önálló köztársasággal rendelkezhetnek – a jugoszláv állam keretei között.

3. táblázat. Koszovó etnikai arányai 1921–1991

Év	Népesség száma (fő)	Albánok aránya (%)	Szerbek aránya (%)	Egyéb etnikum (%)
1921	439 000	65,5	20,4	13,9
1931	630 000	62,9	27,9	9,2
1961	964 000	67,1	27,5	5,4
1991	198 300	84,0	10,0	6,0

Forrás: História 2007/2. szám 18. old.

Az albánok súlyát jelentős mértékben megnövelték a Koszovóban lezajló demográfiai folyamatok.²³ Mint az a 3. táblázatból látható, 1961-től az albánok a demográfiai robbanás periódusába kerültek, aminek következtében arányuk az 1961-es 67%-os szintről 84%-ra növekedett. Ezzel párhuzamosan a koszovói szerbek létszáma az egynegyedes szintről az egytizedes szintre zuhant vissza. Magyarul Koszovó teljesen elalbánosodott, ráadásul mint az a 4. táblázatból látható, az albánok egyre nagyobb etnikai arányra tettek szert magán a jugoszláv állam keretein belül is.

4. táblázat. Etnikai arányok (%) a második jugoszláv állam keretei között 1948–1991

Etnikum	1948	1981	1991
Szerbek	41,5	36,2	35,9
Crnogoraiak	2,7	2,6	2,8
Horvátok	24,0	19,8	19,7
Muszlimok	5,1	8,9	9,9
Macedónok	5,1	6,0	6,3
Szlovének	9,0	7,8	7,4
Albánok	4,8	7,7	9,2

Forrás: A szerző saját szerkesztése Kocsis 1993. adatai alapján

Koszovó elalbánosodása megrémítette a szerbeket, akik az 1974-es föderatív alkotmánnyal nem tudtak és nem akartak megbékülni. A Koszovónak adott kedvezményeket úgy értékelték, hogy Szerbián belül „de facto” létrejött egy albán állam. Tito halála (1980) után ezek a szerb nacionalista hangok felerősödtek.

Az 1981 márciusi koszovói zavargások megadták Belgrád számára az ürügyet arra, hogy 1981 áprilisában belügyi csapatokat vessenek be és rendkívüli állapotot vezessenek be Koszovóban. Ennek keretében jelentős személycserét hajtottak végre a tartományi- és pártapparátusban, majd számos párthatározat született a koszovói kérdés rendezéséről.

De kijelenthetjük, hogy 1981 áprilisa után Belgrád nem tudta konszolidálni a tartományt, elhúzódó konfliktus alakult ki Belgrád és a koszovói albánok között. Koszovó tartósan – egészen napjainkig – a jugoszláv/szerb állam válsággócává vált.²⁴

Jegyzetek

1. A migrációkról és a demográfiai folyamatokról lásd *Molnár Antal*: Az oszmán Koszovó. História 2007/2. szám 6–10. o., lásd továbbá *Csaplár Krisztián–Seres Attila*: Délszláv-albán erőviszonyok az Oszmán Birodalomban. A koszovói és monasztiri vilájet a 19–20. század fordulóján. História 2007/2. szám 11–16. old.
2. A Balkán-háborúk, illetve az első világháború utáni rendezésről lásd *Pándi Lajos* (szerk.): Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény. Osiris-Századvég. 1995. 98. térkép 228–229. old.; 99. térkép 230–231. old.; 174. térkép 384–385. old.
3. *Biró László*: Koszovó Jugoszláviában. História 2007/2. szám 17–21. old.; Kaproncay Péter: A koszovói konfliktus történelmi és kulturális háttere. In. Krausz Tamás (szerk.): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Napvilág Kiadó. Budapest. 1999. 3–36. old.
4. Erről bővebben lásd *Gulyás László* 2000: Tíz év Koszovó történetéből 1989–1999. A jugoszláv állam széthullása VII. KAPU 2000/8. szám 55–61. old.
5. *Sajti Enikő*: Tito. Politikai életrajz. Pannonica. Budapest. 2000. 93. old.
6. A határozatok teljes szövegét közli „Az AVNOJ határozatainak dokumentumai. Fórum Kiadó. Újvidék. 1974. 69–70. old.
7. A kommunisták útját a hatalomhoz lásd *Walter R. Roberts*: Tito, Mihajlovic and the Allies 1941–1945. Rutgers University Press. Newbrunswick. 1973. 87–112. old.
8. *Anton Bebler*: A föderalista kommunizmus jugoszláv modellje. Európai Szemle. 1992/3. szám. 116. old.
9. A macedón rendezésről lásd *Arday Lajos*: A makedón kérdés. In. Arday Lajos (szerk.): Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következik. BIP Kiadó. Budapest. 184–209. old; továbbá *Juhász József*: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest. 1999. 123–124. old.
10. A szlovénok helyzetéről lásd *Sokcsevits és szerzőtársai*: Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest. 1993. 338–350. old.
11. *Juhász József*: Volt egyszer ... 123. old.
12. A horvátok helyzetéről lásd *Sokcsevits és szerzőtársai*: Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest. 1993. 308–327. old.
13. Ennek részleteiről lásd *Gulyás László*: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 2005.
14. A koszovói albánok történetéről lásd. *Alex Dragnich et al.*: The Saga of Kosovo. Columbia University Press. New York. 1984.; *Noel Malcom*: A short history of Kosovo. London. 1997.; *Juhász József*: Az albánkérdés Jugoszláviában. In. *Krausz Tamás* (szerk.): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Napvilág Kiadó. Budapest. 1999.
15. *Réti György*: Albánia sorsfordulói. Aula Kiadó. 2000. 321. old.
16. Tito és Rankovics küzdelmét és utóbbi bukásának részletes történetét lásd *Fejtő Ferenc*: A népi demokráciák története. Magvető Kiadó. Budapest. 1991. 195–200. old.

17. *Arday Lajos*: Jugoszlávia bel- és külpolitikája az 1970-es években. In. *Arday Lajos* (szerk.): Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következik. BIP Kiadó, Budapest. 8–106. old.
18. *Réti György*: Albánia sorsfordulói. Aula Kiadó. 2000. 322–323. old.
19. A JSZSSZK Alkotmánya. Fórum Kiadó. Újvidék. 1974.
20. *Pedro Ramet*: Nationalism and federalism in Yugoslavia. Bloomington. 1984. 199. old.
21. Ezen megállapításra Az Osztrák–Magyar Monarchia esetén lásd Gulyás László: Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168–188. old.
22. *Réti György*: Albánia ... 327. old.
23. Ezekről bővebben lásd *Kocsis Károly*: Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. Teleki László Alapítvány. Budapest. 1993. 32–32. old.
24. Erről bővebben lásd *Gulyás László* 2000: Tíz év Koszovó történetéből 1989–1999. A jugoszláv állam széthullása VII. KAPU 2000/8. szám 55–61. old.

Felhasznált irodalom

1. Könyvek és tanulmányok

- Arday Lajos** (2002): A makedón kérdés. In. *Arday Lajos* (szerk.): Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következik. BIP Kiadó, Budapest.
- Arday Lajos** (2002): Jugoszlávia bel- és külpolitikája az 1970-es években. In. *Arday Lajos* (szerk.): Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következik. BIP Kiadó, Budapest.
- Anton Bebler** (1992): A föderalista kommunizmus jugoszláv modellje. Európai Szemle. 1992/3. szám.
- Bíró László** (2007): Koszovó Jugoszláviában. História 2007/2. szám.
- Csaplár Krisztián–Seres Attila** (2007): Délszláv-albán erőviszonyok az Oszmán Birodalomban. A koszovói és monasztiri világot a 19–20. század fordulóján. História 2007/2. szám.
- Alex Dragnich et al.** (1984): The Saga of Kosovo. Columbia University Press. New York.
- Fejtő Ferenc** (1991): A népi demokráciák története. Magvető Kiadó, Budapest. 1991.
- Gulyás László** (2000): Tíz év Koszovó történetéből 1989–1999. A jugoszláv állam széthullása VII. KAPU 2000/8. szám.
- Gulyás László** (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs, 168–188. old.
- Gulyás László** (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt, Budapest.
- Juhász József** (1999): Az albánkérdés Jugoszláviában. In. *Krausz Tamás* (szerk.): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Juhász József** (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó, Budapest.
- Kaproncay Péter** (1999): A koszovói konfliktus történelmi és kulturális háttere. In. *Krausz Tamás* (szerk.): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kocsis Károly** (1993): Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Noel Malcom** (1997): A short history of Kosovo, London.
- Molnár Antal** (2007): Az oszmán Koszovó. História 2007/2. szám.
- Pedro Ramet** (1984): Nationalism and federalism in Yugoslavia. Bloomington. 199. old.
- Walter R. Roberts** (1973): Tito, Mihajlovic and the Allies 1941–1945. Rutgers University Press. New Brunswick.
- Réti György** (2000): Albánia sorsfordulói. Aula Kiadó.
- Sajti Enikő** (2000): Tito. Politikai életrajz. Pannonica. Budapest.
- Sokcevitcs és szerzőtársai** (1993): Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó, Budapest.

2. Segédkönyvek

- Az AVNOJ határozatainak dokumentumai. Fórum Kiadó. Újvidék. 1974.
- A JSZSSZK Alkotmánya. Fórum Kiadó. Újvidék. 1974.
- Pándi Lajos** (szerk.): Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény. Osiris-Századvég.

SZÁVAI FERENC:

A délszláv állam felbomlásának folyamata, az átalakulás aktuális kérdései***The Prozess of The Dissolution of Yugoslav state and the current issues of the transformation***

In Public International Law, state succession is defined according to the Vienna Convention of 1978 on succession of states in respect of treaties, and in the 1983 convention on succession in respect of state property, archives and debts. In succession to Soviet Union, Czech Republic and Yugoslavia the succession states took over on a percentage basis the common state property and debts as inheritance. Now carry on the dissolution of Yugoslavia by the secession of Kosovo. If have Kosovo province the right to self-determination? What will be influence for other independence aspiration? Is Serbia a gateway to the European Union?

Accession of Serbia to the European Union depends on several factors.

Az államok közötti utódlás felbomlás esetén

Az állam fogalmát, alkotóelemeit többen meghatározták, az 1933. december 26-án aláírt montevidói egyezmény alapján az alábbi feltételeknek kell, hogy megfeleljen. 1. állandó lakosság, 2. meghatározott terület, 3. kormány, 4. képesség más államokkal való kapcsolat felvételére. Mindenesetre kiemelik a szakirodalomban az államutódlás a nemzetközi jogi elmélet és gyakorlat egyik legvitatottabb kérdése, különösen igaz ez az államutódlásra, abban a vagyonmegosztásra.¹

A fenti kritériumok vizsgálata összefügg a szakirodalomban viszonylag új problémával, az államkudarccal fogalmával.

Az államok közötti utódlás eseteit a szakirodalom az alábbiak szerint különbözteti meg: 1. a területi engedmény, 2. önállósulás, 3. egyesülés, 4. szétesés, 5. teljes bekebelezés, 6. az elszakadás és csatlakozás.

Szászy István, Michael Silagi és Mohamed Bedjaoui is átveszi ezeket a kategóriákat, majd e kérdésről tartott konferenciák anyaga is.²

Mindenekelőtt a jugoszláv állam esete beleillik a multinacionális államok szétesésének kategóriájába, ez a dismembráció volt, klasszikus esetét képviselte az Osztrák–Magyar Monarchia.³

Államok felbomlása esetén szembe kell nézni a nemzetközi emberi jogi szerződésekkel, a nemzetközi szervezetekben való tagságból adódó jogokkal és kötelezettségekkel, a nemzetközi szerződések kötelezettségeivel, annak utódlásával.

Az utódlás megjelenik a javak és adósságok körében is. E tanulmány alapvetően a délszláv állam felbomlásának vagyonjogi és adósságbeli kérdéseit kívánja tárgyalni a felbomlásból származó aktuális kérdések mellett.

A javak (archívumok) és az adósság szétosztásának kérdésében egy államalakulat felbomlása esetén is elsődleges szabály, hogy az érintett feleknek megállapodásra kell jutniuk. Az erre vonatkozó 1983. évi bécsi egyezmény ugyanis még nincsen hatályban, s ez nem is valószínű, hogy belátható időn belül megtörténik.⁴ Annak ellenére, hogy a szereplőkre bízák a megegyezést, kívánatos lenne a jelenséget szabályozni. Ebben viszont a gazdasági mutatóknak is fontos szerepet kell kapniuk. Ugyanakkor a politikai döntések a vagyon- és adósság megosztásánál is megjelennek, sok esetben a gazdasági eszközök rovására. Fontos feladat

lenne a szabályozás, mert ez megelőzné a bizonytalan kimenetelű (adott esetben vitatott) kényszer döntések és megállapodások sorát, ami további vitára ad okot.

Problémák különösen ott merülnek fel, ahol vitatott a szuverenitás változásának jellege. Jugoszlávia esetében az egyes köztársaságok szakadtak el a JSZSZK-tól, amelynek egy része Jugoszláv Szövetségi Köztársaság néven fennmaradt. Más volt köztársaságok úgy vélték, hogy maga a JSZSZK bomlott fel, beleértve a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot is.⁵

A délszláv állam keletkezésének vitája

Nemzetközi jogi szempontból a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság új állam és nem azonos a régi Szerb Királysággal. Megalakulásában négy államást különböztet meg a szakirodalom és ebben a történeti folyamatban az államok közötti utódlás három esetét ismerhetjük fel. Példát találunk az egyesülésre, az elszakadásra, végül a cessione. A Szerb–Horvát–Szlovén állam az elszakadás és az egyesülés útján jött létre, majd ez az állam cessione útján szerezte meg a magyar és bolgár területeket. Horvát–Szlavonország területei és Bosznia Hercegovina nem egyesültek közvetlenül a régi Szerb Királysággal. Elszakadásuk után több provizórikus állammá alakultak és ez egyesült azután a már 1918. november 13-án összeolvadt Szerb és Montenegrói Királyságokkal. A keletkezéstörténet négy államásának és három államutódlásbeli esetét nézve az egyes részleteket illetően számos vita látott napvilágot, ami főleg az egyes időpontokra vonatkozott. A legnagyobb egyetértés abban állt, hogy új államnak tekintették a konstrukciót és nem azonosították a régi szerb állammal. Ennek ellenére előfordult, hogy a korabeli vegyes döntőbírói perek esetében azok azonosságát állapítottak meg. Egyes szakírók pedig az új állam keletkezésekor csak két államást különböztetnek meg, nem veszik figyelembe az időrendi és más eseményeket. Legalább ilyen vitás a cseh-szlovák állam megalakulásának időpontja, de vitás az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának kérdése is. Elfogadva a fentiekből, hogy a délszláv állam négy szakaszban, új nemzetközi jogi alanyként keletkezett, de az új nemzetállamok etnikai összetétele sok esetben emlékeztet a Monarchiára. Közép-Európában ha az államhatárok és etnikai összetétel viszonyát nézzük, akkor kijelenthetjük, hogy semmivel sem lettek homogénebb államok, mint az Osztrák–Magyar Monarchia volt.⁶ A vizsgált délszláv állam esetében a szerb arány 43 százalék volt, a másik két államalkotó nemzeté, a horvátoké 23, a szlovéneké pedig 8 százalék.

A pszeudóföderalizmusként nevezett államalakulat, majd a jugoszláv föderalizmus sem tudta megoldani a területi egyenlőtlenségek kérdését (etnikai ellentétek alapja), majd a pártállami keretek sem bizonyultak elegendőnek a nemzeti kulturális értékek fejlesztésére. Végül nem tudta megoldani a közigazgatási reform keretében a belső felosztásának, etnikai méltánytalanságának kérdését sem. Tito 1980-ban bekövetkezett haláláig a föderáció csak befagyasztotta az ellentéteket, amelyek egy évtized múltán gazdasági, vallási-etnikai területen is kiszabadultak.⁷

Jugoszlávia felbomlása

Speciális esete az államutódlásnak az 1929-ben Jugoszláviaként létrejött szövetségi állam felbomlása, ami nemzeti és háborús konfliktus után következett be, a folyamat 1988–1992 között zajlott le. A délszláv integráció: a konföderatív föderalizmust 1974. február 2-án hirdették ki új alkotmány keretében. Az alkotmány előkészítése 1972-ben megindult Edvard Kardelj vezetésével. Ez volt a titoi, második Jugoszlávia utolsó szövetségi alkotmánya. Jugoszláviát továbbra is szövetségi államként határozták meg, konföderatív jelleggel bírt („államok szövetsége”). Kiszélesítette a köztársaságok és tartományok jogkörét a szöv-

vetségi centrummal szemben, ez gazdaságirányítási és költségvetési önállóságot is jelentett. Legfontosabb célja volt, hogy megakadályozza a délszláv állam szétszakadását.⁸

A rendszerváltás Jugoszláviában 1988-ban indult meg. Kiderült a rendszerváltás közös megoldásának lehetetlensége. Spontán szolidaritási tüntetések sorozata zajlott a koszovói szerbekkel és a Crna Gora-iakkal. Régi szerb elképzelés volt az az átalakítási terv, ami széles önállóságot adott volna, de föderatív centralista átalakítást jelentett a hat köztársaságnak és a két tartománynak. 1988. október 5–6-án zajlott a „Joghurt forradalom” Újvidéken. Állandósult a szerb–szlovén feszültség. Montenegróban 1988 októberi tüntetések még eredménytelenek voltak.⁹

Úgy tűnt azonban még 1990-ben, hogy a föderációt konföderációra lehet felcserélni. A szlovén és horvát vezetők ilyen értelmű javaslatát elvetette Milošević. 1990. december 23-án, illetve 1991. május 19-én a szlovén és horvát vezetők népszavazást rendeztek az ország, illetve saját köztársaságuk jövőbeli helyzetéről. A teljes függetlenség mellett voksolt 88% Szlovéniában és 94% Horvátországban. 1991. júniusában a hat köztársaság vezetői még egyszer tárgyalóasztal mellé ültek. USA és Európai Unió is a megegyezést támogatta, de mégsem történt megállapodás. 1991. június 25-én Horvátország és Szlovénia is függetlennek mondta ki magát. 1991. november 21-én Macedónia, 1992. március 1-jén pedig Bosznia-Hercegovina népszavazással legitimálta függetlenségét. Érvényesült az elszakadási törekvés nemzeti önrendelkezés keretében.

A koszovói albánok félig illegálisan lebonyolított 1991. szeptemberi népszavazáson a teljes függetlenség mellett döntöttek, Montenegróban azonban 1992. március 1-jén a függetlenségi akarat nem kapott többséget.¹⁰

Csak Szerbia és Montenegró döntött az állami keretek további fenntartása mellett. Belgrádban Szerbia és Crna Gora részvételével 1992. április 27-én kikiáltották a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot, amely a JSZSZK jogutódjaként viselkedett, s vitatta is az egyes utódállamok jogutódlását.¹¹

Az államutódlás gazdasági szempontjai

De vajon milyen elvek, gazdasági mutatók alapján osztották meg az egykori multinacionális állam közös vagyonát?

A szabály azt írta elő, hogy csak az elődállam közvagyonra száll át automatikusan az utódállamra. Az 1983-as bécsi egyezmény az állami vagyon kategóriáját definiálja, olyan vagyon, jog és érdekeltség, ami az államutódlás napján az elődállam belső jogának megfelelően annak tulajdonát képezte. Ez az egyes utódállamokban a függetlenedés napjával lehet azonos, aminek eltérő időpontja is problémákat vethet fel. A nemzetközi szokásjog szerint az elődállam közvagyonra a kérdéses terület esetében átszállt az utódállamra.

Ugyanakkor különbséget kell tenni ingó és ingatlan javak között. Az állami ingatlan, ami azon a területen volt található, amelyre az utódlás vonatkozott, átszállt az utódállamra. A területen kívül elhelyezkedő ingatlan esetére az a gyakorlat alakult ki, hogy ahol az elődállam fennmaradt, annál kellett maradnia, ha az érintett államok másképp nem rendelkeztek. Ha az elődállam megszűnt, akkor a külföldön lévő vagyonát arányosan kellett felosztani az utódállamok között.

Az ingó vagyon esetében a gyakorlatban a területi elv érvényesült, amit főleg helyi használati jellege miatt szerzett meg az utódállam.¹²

Független szakértők próbaleltárak alapján 1993 februárjában Jugoszlávia 1990. december 31-i állapot szerinti nettó vagyonát 60 billió USA dollárra becsülték. Ebből a katonai vagyon aránya 75%, ingatlan 3,4% és a pénzügyi 21,6% volt.¹³

1992. augusztus 26-28-a között Londonban zajlott a nemzetközi Jugoszlávia konferencia. A ún. „államutódlási munkacsoport” nem tudott megfogható eredményt elérni. A mun-

kacsoport terve 1993. február 23-án az volt, hogy az egykori Jugoszláv Szocialista Köztársaság javait és adósságát az 1990. december 31-i állapotnak megfelelően felmérje, azokról megbízható katasztereket készítsen. 1994 májusára 9000 tételes és átfogó mutató készült el, de készítése során számos probléma merült fel.

A Badinter-bizottság jelentéseket készített és közvetített az ügy rendezésében. Ennek eredménye lett az a megállapodás, ami a külföldi ingatlantulajdont osztotta fel százalékos arányban. A makro közgazdasági kritériumok voltak ehhez a népesség nagysága, az utódállamok területi kiterjedése, a szövetségi államháztartáshoz történt hozzájárulás, valamint a bruttó nemzeti termékben való részesedés. Ennek megfelelően a következő százalékos felosztás született:

1. táblázat

Bosznia-Hercegovina	13,00
Horvátország	27,20
Macedónia	8,50
Szlovénia	16,00
Jugoszláv Szövetségi Köztársaság	35,30
Összesen	100,00

A Badinter-bizottságnak számos állásfoglalása, ajánlása jelent meg, de az államutódlás kérdéseivel, az államvagyon, levéltári vagyon, adósság megosztásával elsősorban a következők foglalkoztak: a 9. számú ajánlás 1992 júliusában jelent meg, ebben megfogalmazták, hogy minden jugoszláv köztársaságnak az 1983. évi bécsi konvenció elvei alapján kell megállapodni a vitás kérdésekben. Ugyanakkor a tulajdont és a vagyont az utódállamok megállapodása alapján kell igazságosan felosztani. 1993 július 16-án a 12. számú ajánlás azt vizsgálta, hogy milyen jogi elvek szerint van lehetőség a vagyonmegosztásra és a adósságállomány szétosztására. Mindemellett az utódállamoknak kooperációs készséget kellett mutatniuk az egykori jugoszláv állami vagyon felosztását illetően. A 13. számú vélemény 1993 július 16-án jelent meg, ebben úgy vélte a bizottság, hogy a háború során keletkezett károk kárpótlási igényei is befolyást gyakorolhatnak a vagyonmegosztási tárgyalásokra. Végül a 14. számú állásfoglalás 1993. augusztus 13-ról azt tudakolta, hogy vajon milyen vagyon együttesek kerültek bele a vagyon- és adósságmegosztásba az utódállamok leltárjegyzéke szerint. A bizottság megállapítása szerint azokat csak a „kölesönös adatok” figyelembevételével lehet lebonyolítani, az általános elvek szem előtt tartása mellett. Kimondta, hogy az ingatlan vagyon a területet megkapó állam tulajdonába kerül.¹⁴

A Badinter-Bizottság két konkrét problémával kellett, hogy szembenézzen. Elsőként azzal, hogy a JSZSZK 1974-es alkotmánya a vagyontárgyak jelentős részét átadta a köztársaságoknak. Másrészt a „társadalmi tulajdon” fogalmával, olyan vagyon együttesek keletkeztek, amelyet nem lehetett az utódállamok között felosztani.¹⁵

Jugoszlávia közepes és hosszúlejáratú tartozása 15,99 billió USA dollár volt. A nemzetközi szervezetekben lévő adósságot az öt utódállam számára az alábbi százalékos megosztásban terheltek:¹⁶

2. táblázat

Bosznia-Hercegovina	13,2
Horvátország	28,49
Macedónia	5,4
Szlovénia	16,39
Szerbia-Montenegró	35,52

1991 végén a Párizsi Clubnál az egykori délszláv államnak 4,15 billió dollár adósságállománya volt. Ennek rendezéséről először Szlovénia, majd Horvátország és Macedónia állapodott meg a szervezettel. Továbbá a kereskedelmi bankhálózatnál pedig 4,3 billió dollár adóssága keletkezett Jugoszláviának. Mindemellett voltak kisebb közös kötelezettségei.¹⁷

Az adósság és a levéltár ügyét a kölcsönös és közösen megállapított elvek, a bécsi 1983-as konvenció alapján kell megtenni az egykori Jugoszlávia utódállamai között.

1994 májusára 9000 tételes és átfogó mutató készült el, de készítése során számos probléma merült fel. A Badinter-bizottság jelentéseket készített és közvetített az ügy rendezésében. Ennek eredménye lett az a megállapodás, ami a külföldi ingatlanulajdont osztotta fel százalékos arányban.¹⁸

A Badinter-bizottság az állampolgárság megválasztása kérdésében az önrendelkezés elvére hivatkozott, megfogalmazta, hogy minden egyén joga a választás, hogy ahhoz az etnikai, vagy vallási, vagy nyelvi közösséghez tartozzék, amelyikhez kíván.¹⁹

További vagyon együttesek

Az 1995 decemberi párizsi békeszerződés Bosznia kérdésében ült össze. Ezen téma volt az egykori 600 milliárd dolláros adósságtömeg felosztásának mikéntje. Szlovénia saját részről egy viszonylag nagy összeget vállalt át. Ezen számos vagyoni jogi kérdés is napirendre került, így az aranykészletek és külföldi számlák, a külföldön lévő követségek vagyona, a szövetséges hadsereg vagyona, az egykori levéltár hovatartozása.

Az adósságállomány esetében az egykori hivatali nyugdíjak ügyét tárgyalták. 1996. október 14-én a brüsszeli konferencián az Európai Unió védnöksége alatt tárgyalták, hogy mennyit kell az egykori részkoztársaságoknak fizetnie, illetve mekkora részesedésük van az egykori Jugoszláv állam külföldi vagyonában, aranytartalékában, az egykori hadsereg vagyonában, illetve a Svájcban, Angliában és Cipruson befagyaszott, mintegy 100 milliárd dollár értékű vagyonban.

Belgrád egyedüli jogutódnak tartotta magát, ezt a britek is osztották. 2001. május 14–25. között zajlott a bécsi Jugoszlávia csúcs. Ezen az alapprobléma az volt, hogy a tényleges vagyon nagyságát nem ismerték. Milošević azt az álláspontot képviselte, hogy Szerbia és Montenegró az egyedüli jogutódja a titói Jugoszláviának. Ez azt is jelentette volna, hogy egyedüli tulajdonosa az egész vagyon együttesnek, mert a többi volt részkoztársaság elhagyta Jugoszláviát, így nem is lehetnek annak egykori vagyonára igényeik.

Ezzel szemben ezek az utódállamok felléptek, mert egykor egyenrangú partneri viszonyban álltak egymással. Ugyanakkor egyezségre jutottak a bázeli banknál 450 millió dollár felosztásában. További vitát képezte az egykori követségi épületek felosztása, konkrétan így a bécsi sorsa is.

Belgrád álláspontja az volt, hogy az egykori Jugoszláv Királyság követsége rendelkezésre kell, hogy álljon Jugoszláviának. A teljes finanszírozás arányait végül a következők szerint állapították meg: Jugoszláv Szövetségi Köztársaság: 38%, Horvátország 23%, Szlovénia 16%, Bosznia-Hercegovina 15,5%, Macedónia 7,5%. Az egyezményt 2001. június 29-én írták alá.

Tárgyalták továbbá a Ljubjanai Bank Sarajevóban, Zágrábban és Skopjében befizetett deviza megtakarításairól, amit a jugoszláv állam felbomlása után Ljubjanában tartottak. A kérdést további tárgyalásokon kellett Bâselben megoldani. A jugoszláv központi bank jogutódlását egy későbbi időpontra halasztották.²⁰

A ljubljanoi tárgyalásokat 2001. február 23-án folytatták le, fontos eseménynek nevezhetjük, de lényegi áttörést nem jelentett az egykori Jugoszlávia utódállamai között zajló egykori állami vagyon felosztásának kérdésében. Ez már a sokadik tárgyalás volt ebben a témában. Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Macedónia és az akkor még létező Jugoszlávia képviselőinek egyeztető tárgyalásán volt némi előrelépés a bázeli bankban elhelyezett aranykészlet, illetve az egykori Jugoszlávia külképviseletein archivált dokumentumok ügyében, de nem tudtak végérvényesen megállapodni. A jugoszláv állami vagyon sorsáról elsősorban azért nem született döntés, mert a szerb politikai vezetés az akkori Jugoszláviát tartotta az állami javak egyedüli törvényes örökösének.²¹

A 2000-ben és 2001-ben zajló tárgyalások Brüsszelben és Ljubljanában, majd 2002-ben ismét Brüsszelben nem jutottak el a megállapodásig. Ennek fő okát abban láthatjuk, hogy a Nemzetközi Valutaalap felállított egy kulcsot, amely alapján a titói Jugoszlávia adósságát nemzetközileg szétosztották az utódállamok között. A cél az volt, hogy a visszafizetés ne halasztódjon az utódállamok megegyezése utánra. (Szlovéniára például az adósságok 16,39 százaléka jutott.) Az volt az elképzelés, hogy ugyanilyen százalékarányban osztozzanak az egykori állam közös vagyonán is. Ezt Macedónia és Bosznia nem fogadta el, Szlovénia kárára magának kedvezőbb százalékarányt követelt. A másik probléma pedig azon belgrádi felfogásból ered, hogy ragaszkodott a bázeli bankban elhelyezett 46 tonna arany egyedüli jogára, mert ez szerintük a Szerb Királyságtól vagy a szerb aranybányákból származott.²²

Összegezve a 20. századi multinacionális államok felbomlási folyamatát az alábbi tézist lehet felállítani az egykori Jugoszlávia széthullására: Szlovénia, Horvátország és Bosznia-Hercegovina és Macedónia jogutódai az egykori Jugoszláviának, a Jugoszláv Köztársaság vele azonos, ezért annak nem jogutódja.

2006. június 3-án lépett életbe a montenegrói függetlenség, amit 2006. június 12-én az Európai Unió is elismert. Ezzel megszűnt Szerbia és Montenegró reáluniója. Mindez újabb vagyonmegosztási tárgyalásokat eredményez, intézmények hovatartozásáról és esetleges megosztásáról kell dönteni. Mindemellett Szerbia elveszítette a tengeri kijáratát.²³

A koszovói kérdés

Az egykori Jugoszláv integráció utolsó láncszeme Koszovó szándékával oly helyzetet teremtett, hogy a nemzeti önrendelkezés és a területi integritás problémáját állította egymással szembe. Az igazi kérdés az, hogy megilleti-e Koszovót az önrendelkezés joga, hogy önálló, vagy föderatív államban kívánnak-e tovább élni az ott lakók?²⁴ A koszovói népszavazás döntése 2008. február 17-én a függetlenség akaratot nyilvánította ki. Ellentétes felfogást képviseltek Európa államai a kérdéssel kapcsolatban. Már az ENSZ alapokmánya is utalt erre, az emberi jogok két 1966-os egyezségokmánya pedig egyértelműen kimondta, hogy „minden népnek joga van az önrendelkezésre”.

A mai nemzetközi (szokás)jog értelmében csak az „elnyomott” népeket illeti meg az önrendelkezés joga, a koszovóit nem, mert az mostanában egészen biztosan nem áll szerb uralom alatt.

Ezen az állásponton van pillanatnyilag Oroszország, Görögország, Ciprus, Románia, Szlovákia és Spanyolország is. Békés volt ugyanakkor Montenegró 2006-os kiválása az akkori Szerbiával fennálló államközösségből, mert azzal – kisebb politikai csatározások után – Belgrád is egyetértett.²⁵

Sajátos módon inkább magában Montenegróban nem volt teljes az egyetértés, az EU ösztönzésével tartott népszavazáson azonban az önrendelkezés-pártiak győztek.

Jeszenszky Géza írásában a kantonok Balkánja szerkezetet látta volna támogatandónak a magyar diplomácia számára, ebben az esetben Koszovó kanton a kantonban lenne.²⁶

1988/1989-ben Milošević felszámolta a tartomány autonómiáját. Az államiság kialakítása és korlátai Ibrahim Rudova vezetésével kikiáltották a „Koszovói Köztársaság” függetlenségét. A nemzetközi közönség csupán emberi jogi konfliktusként kezelte a kérdést 1999 nyara – ENSZ felügyelet Rugova államát csak Tirana ismerte el Dayton 1995 a határok sérthetlenségét mondta ki Illegális állam jött létre, ugyanakkor megszervezték a Koszovói Felszabadítási hadsereget. Belgrád megtorló akcióit követően megszületett az ENSZ BT 1244. sz. 1999. június 10-i határozata.²⁷

2005. október 24-én a BT. egyhangú felhatalmazása alapján – az ENSZ főtitkár Mártti Ahtisaari volt finn elnököt bízta meg a tárgyalások irányításával. Ezzel szemben a szerb álláspont az alábbi volt:

1. A területi integritáshoz való ragaszkodás 1244-es BT határozat,
2. Területi autonómia létrehozása Koszovón belül (autonómia az autonómián belül).

Mindezt 2006. október 28–29-án az új szerb alkotmányban rögzítették: Ahtisaari rendezési tervszete 2007 február elsején korlátozott függetlenséget és nemzetközileg elismert államiságot javasolt. Belgrád elutasította. Semmi nem lett belőle Oroszország, Kína, néhány kisebb állam ellenállása miatt (nem lett BT. határozat). Az igazi kérdés: hogyan lehet elérni, hogy a folyamat tartós és fenntartható legyen a térségben. A biztató eredmények a térségben ne boruljanak. Probléma: a szerb vereségélmény kezelése, belső feszültségek.²⁸

Magyarország több szempontból érdekelt a térség egészének stabilitásában. Ezek összefüggnek az euroatlanti csatlakozási folyamattal a magyar befektetésekkel, a vajdasági magyar kisebbség helyzetének javításával, ami a szerb vereségtudatot enyhítheti. Mindenesetre a jelentős adóssággal küzdő tartomány kötelezettségeinek kifizetését mindezek után Belgrád nem akarja magára vállalni.

A kérdés rendezésének igazi hozadéka lehet – a szakértők véleménye szerint – magyar szempontból, hogy

1. Megszűnik egy biztonságpolitikai „fekete lyuk” (csempészet, fegyver- és emberkereskedelem),
2. A koszovói szerbeknek adandó kisebbségi garanciák hivatkozási alapul szolgálhatnak a vajdasági magyarok helyzetének javításához,
3. Javulhat a Magyarországról alkotott szerb kép.²⁹

A magyar kormány végül 2008. március 19-i ülésén hozott döntést Koszovó függetlenségének elismeréséről. Az elismerést megelőzően Magyarország másik két szomszédos állammal – a szintén Európai Unió tag Bulgáriával, valamint a csatlakozási tárgyalásokat folytató Horvátországgal – közös nyilatkozatban fejtette ki a koszovói rendezéssel kapcsolatos álláspontját.

A teljes nemzetközi elismerés még várat magára. Egészében több soknemzetiségű állam tart esetlegesen kisebb egységeinek függetlenségi akaratának kinyilvánításától, mert erre vonatkozóan Koszovót precedens jellegű helyzetnek érzik.

Viszont ha egymás mellé állítjuk Koszovóban a nemzetiségi arányokat és a Vajdaságban is világosan kitűnik, hogy Koszovóban az albánok döntő többségbe kerültek a század folyamán, míg a vajdasági magyarság aránya tartományán belül mintegy 15%-os kisebbséggel nem sok esélyt jelent egy tartományi autonómia kikiáltásához.³⁰ 2002-ben ez az arány 14,28%-ot mutatott, ami 1991-es évhez képest 49 284 fő csökkenést jelent.³¹

3. táblázat. Koszovó népességének százalékos nemzetiségi megoszlása 1921–1991 között
(egyszerűsített táblázat).³²

Év	Albán	Szerb, crnogorai	Török	Egyéb
1921	65,8	20,5	6,3	7,4
1931	63,0	27,8	–	9,2
1948	68,5	27,5	0,2	3,8
1961	67,2	27,5	2,7	2,6
1971	73,7	20,9	1,0	4,4
1981	77,4	14,9	0,8	6,9
1991	84,0	10,0	0,6	5,4

4. táblázat. A Vajdaság népességének százalékos nemzetiségi megoszlása 1921–1991 között
(egyszerűsített táblázat).³³

Év	Szerb, crnogorai	Magyar	Német	Horvát	Szlovák	Román	Egyéb
1921	35,3	24,2	21,9	7,8	3,9	4,4	2,5
1931	37,9	23,0	20,5	8,2	3,8	4,2	2,4
1941	34,2	28,5	19,9	6,0	3,6	4,2	3,6
1948	52,4	25,8	1,9	8,1	4,3	3,6	3,9
1961	56,8	23,9	0,6	7,8	4,0	3,1	3,8
1971	57,7	21,7	0,4	7,1	3,7	2,7	6,7
1981	56,5	18,9	0,2	5,9	3,4	2,3	12,8
1991	59,4	16,9	0,2	4,2	3,2	1,9	13,5

Szerbia az Unió kapujában?

A Nyugat-Balkán uniós tagságának megvalósulása Palánkai Tibor szerint legalább 15-20 évet igényel. Ezúttal elsősorban csatlakozási érettségük a probléma, bár abban jelentős különbségek vannak. Hivatalos tárgyalások eddig Horvátországgal és Macedóniával voltak, de folyamatos megbeszélések zajlanak a többi állam tagjelöltségéről. Az érintett országok (Macedónia, Albánia, Szerbia és Montenegró, Koszovó vagy Bosznia-Hercegovina) lakossága együttesen valamivel kevesebb, mint 20 millió, vagyis távlati, fokozatos uniós integrációjuk nem okozhat gondot.³⁴

Szerbia jövőre Eu-tagjelölt lehet, ebben fontos lépés volt Slobodan Karadzics kiadatása, illetve Ratko Mladics felelősségre vonása. Tadics hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a koszovói kérdést nem lehet összekötni Szerbia Európa Unió tagságával, Belgrád nem ismeri el Koszovó és természetesen Dél-Oszétia és Abházia függetlenségét sem.³⁵

2008 augusztusában, immár az Európa barát szerb kormány bejelentette, hogy hajlandó a Szerbia területén található egykor bosnyák és szlovén vállalatokat és cégek áruba bocsátását leállítani. Mindez azt jelentené, hogy lassan pontot lehetne tenni az immár 18 éve húzódó vagyoni jogi vita egy lényeges pontjára.

Forrás: História 2007/2. szám. Glatz Ferenc: Koszovó és a mi Európai Uniónk

Lábjegyzetek

- ¹ Bokorné Szegő, Hanna (1993): A kelet-közép-európai régió egyes államaiban végbement szétesési folyamatok hatása a nemzetközi szerződésekre. Állam- és Jogtudomány XXXV. évfolyam. 5. old.
- ² Szász István (1928): Az államok közötti utódlás elmélete, Budapest. 25–26. old. és Silagi Michael (1996): Staatsuntergang und Staatennachfolge mit besonderer Berücksichtigung des Endes der DDR. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Peter Lang Verlag. (Schriften zum internationalen und zum öffentlichen Recht. 19–20. old.
- ³ Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az állam-utódlás vitás kérdései. Pro Pannonia Könyvkiadó, Pécs.
- ⁴ Shaw Malcolm N. (2001): Nemzetközi jog. Osiris Kiadó, Budapest. 612. old.
- ⁵ Uo. 609. old.
- ⁶ Szász István (1928): Az államok közötti utódlás elmélete, Budapest. 43–50. old.
- ⁷ Szarka László (2004): Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Többség és kisebbség a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest, 13., 20., 35. old.
- ⁸ Gyurok János (2007): A nemzet, az állam és a nemzetiség Tito politikájában. Croatica, Budapest. 206–211. old.

- ⁹ Gulyás László (2007): A Vajdaság sorsa a felbomló jugoszláv államban 1987-től napjainkig. In: Vajdaság. Szerk.: Nagy Imre. A Kárpát medence régiói 7. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. Dialóg Campus Kiadó. Pécs–Budapest. 142–149. old.
- ¹⁰ Juhász József (2001): Jugoszlávia felbomlása. In: Rendszerváltás Közép-Kelet-Európában. História. XXIII. évf. 9–10. szám. 49–52. old.
- ¹¹ Juhász József (1997): A délszláv háborúk, Budapest Napvilág Kiadó. 90. old.
- ¹² Shaw Malcolm N. (2001): Nemzetközi jog. Osiris Kiadó, Budapest. 614–615. old.
- ¹³ Stanič Ana (2001): Financial Aspects of State Succession: The Case of Yugoslavia. In: European Journal of International Law. Vol. 12 (2001) No. 4. 755. old.
- ¹⁴ Fastenrath Ulrich–Schweisfurth Theodor–Ebenroth Carsten Thomas (1996): Das Recht der Staatensukzession (The Law of State Succession). Referate und Thesen. Band 35. 24. Tagung in Leipzig April 1995, Heidelberg. 160–169. old.
- ¹⁵ Shaw Malcolm N. (2001): Nemzetközi jog. Osiris Kiadó, Budapest. 613–614. old.
- ¹⁶ Stanič Ana (2001): Financial Aspects of State Succession: The Case of Yugoslavia. In: European Journal of International Law. Vol. 12 (2001) No. 4. 758–759. old.
- ¹⁷ Uo. 761–762.
- ¹⁸ Seidl-Hohenveldern Ignaz (2001): Staatennachfolge in Vermögen, Archive und Schulden des früheren Jugoslawien. Liber Anicorum Karl-Heinz Böckstiegel. Law of International Business and Dispute Settlement in the 21st Century. Edyted by Robert Briner etc. Köln–Berlin–Bonn–München. 727–740. old.
- ¹⁹ Shaw Malcolm N. (2001): Nemzetközi jog. Osiris Kiadó, Budapest. 622. old.
- ²⁰ Stanič Ana (2001): Financial Aspects of State Succession: The Case of Yugoslavia. In: European Journal of International Law. Vol. 12 (2001) No. 4. 751–779. és Schweisfurth Theodor–Blöcker Karlen (1998): Zur Rechtsnachfolge in Auslandvermögen der ehemaligen Nationalbank der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien. In: Praxis des Internationalen Privat- und Verfahrensrecht. 18. Jahrgang. Herausgeber: Prof. Dieter Henrich usw. 1998. 187–191. old.
- ²¹ Mák Ferenc (2006): „A nagyok gondjainak peremén”. A muravidéki magyarság története (1990–2005). In: Kisebbségkutatás. 1. sz.
- ²² Bálint István (2001): Jugoszlávia kapcsolata a térséggel. [www.csaladikor.co.yu/pages/2001. letöltés](http://www.csaladikor.co.yu/pages/2001.letoltés) 2008-09-26.
- ²³ Busa Viola (2006): Új európai állam született. Montenegró beadta a válókeresetet. Hetek X. évf. 21. szám. 2006. május 26.
- ²⁴ Valki László (2008): Megilleti-e Koszovót az önrendelkezés joga? www.grotius.hu, első közlés-ként megjelent az *Élet és irodalom*, 2008. 4. számában.
- ²⁵ Juhász József (2008): Koszovó útja a függetlenségig. In: Nemzet és Biztonság. Biztonságpolitikai Szemle. I. évf. 1. szám. 67–78. old.
- ²⁶ Jeszenszky Géza (2008): Kantonok Balkánja? www.grotius.hu
- ²⁷ Juhász József (2008): Koszovó útja a függetlenségig. In: Nemzet és Biztonság. Biztonságpolitikai Szemle. I. évf. 1. szám. 67–78. old.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Kocsis Károly (1993): Egy felrobbant etnikai mozaik esete, Budapest, Teleki László Alapítvány. 11., 18. old.
- ³¹ Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa Szerk. (2003): Kisebbségi létjelenségek. MTT Könyvtár 7. Szabadka. 335. old.
- ³² Kocsis Károly (1993): Egy felrobbant etnikai mozaik esete, Budapest, Teleki László Alapítvány. 18. old.
- ³³ Kocsis Károly (1993): Egy felrobbant etnikai mozaik esete, Budapest, Teleki László Alapítvány. 11. old.
- ³⁴ Palánczai Tibor (2005): Európai egység – integráció elmélet (Új integráció gazdaságtanának szükségessége). Akadémiai székfoglaló előadás. Elhangzott 2005. február 14. Budapest. 8. old.
- ³⁵ Népszabadság, 2008. szeptember 4. 7. old.

DR. GÁBRITY MOLNÁR IRÉN:¹**Vajdaság népességmozgása az utóbbi fél évszázadban**

According to the census of 2002 there are 7,498,001 people in Serbia, somewhat less than according to the previous census of 1991. On average 96.7 people live per km². The number of households has constantly increased, however, the number of inhabitants of the households has decreased. The average age of men is 38.9 years, and their estimated life-span is 69.9 years, while the average age of women is 41.1, and their estimated life-span is 75.2. The proportion of urban inhabitants has tripled for the last 50 years. The number of people living in Vojvodina has constantly risen between 1948 and 1981, however, since then this number stagnates. Today more than 2 million people live in Vojvodina. The number of autochthonous inhabitants has been gradually decreased. The population density increased during the last 11 years (especially in Bácska), although due to immigrants. There has been a serious change in demography as the result of wars on the Balkans. Data show grave emigrational and immigrational processes. Agenda: achievement oriented and operable infrastructure, regional developmental projects to be planned in order to decrease elite emigrations, co-operative cross-border partnerships – the rise of willingness to invest and found enterprises, the establishment of institutional nets e.g. the net of educational and cultural institutions, settlement partnerships – plan of the regional developmental strategy and cooperation (constant cross-boarder contact and communication of the experts, the facilitation of the EU accession.

Keywords: demographic structure, Carpathian basin, Hungary, emigrational processes.

A népszámlálás adatai szerint *Szerbiában* 7 498 001 ember él (2002-ben), valamivel kevesebb, mint a legutóbbi, 1991-ben megtartott népszámláláskor. Átlagosan 96,7 lakos jut egy km²-nyi területre. A háztartások száma állandóan növekedett, a háztartások átlagos lélekszáma viszont fokozatosan csökkent. A férfiak átlagos életkora 38,9 év, várható élettartama 69,9 év, míg a nők átlagos életkora 41,4 év, várható élettartama pedig 75,2 év. A városban élő lakosság aránya fél évszázad alatt megháromszorozódott.

Vajdaság lakosainak száma 1948 és 1981 között folyamatosan növekedett, azóta azonban stagnál a népesség száma. Ma kb. 2 milliót, tesz ki. A vajdasági autochton lakosok száma 1961 óta folyamatosan csökken. Az elmúlt 11 évben Vajdaság népsűrűsége (főleg Bácskában) növekedett, de a betelepülőknek köszönve. A délszláv háború eseményei miatt jelentős népmozgalmi változások történtek. Az adatok komoly emigrációs és imigrációs folyamatokat jeleznek. Teendők: teljességi igényű, működőképes infrastruktúra kiépítése, regionális fejlesztési tervek kidolgozása az elitemigráció csökkentése céljából, együttműködő határmenti kapcsolatok - a beruházási és vállalkozási hajlam emelése, intézményhálózatok kiépítése: pl. az oktatás- és a művelődési intézmények hálózata, településkapcsolatok, a régiófejlesztési stratégia és együttműködés kidolgozása (folyamatos határon túli szakemberi közreműködés), az EU csatlakozás elősegítése.

Gazdaság-földrajzi alapadatok

Vajdaságban a Bácska és Nyugat-bánság egy folyók által feltöltött homokos síkság, a magyar Alföld folytatása. A Kárpát-medence nagy folyói erre folynak össze. A Szerémségben a Tarcal-hegység (Fruška Gora) húzódik, amely keletre tereli a Dunát. A Bánságban található a tartomány legmagasabb pontja, a Kudrici tető (641 m), amely a romániai Krasó-Szőrényi-Érchegységhez kapcsolható Verseci-hegység csúcsa.

Közigazgatási szempontból Vajdaság hét körzetből áll: Észak-Bácska, Nyugat-Bácska, Dél-Bácska, Észak-Bánát, Közép-Bánát, Dél-Bánát, Szerémség. A hét vajdasági körzet összesen 45 községet² ölel fel. A községek a legkisebb közigazgatási egységek, jellemzően egy várost és közvetlen vonzáskörét jelentik, de terület és népesség szempontjából igen eltérőek. A 45 község összesen 467 települést számlál, melyek közül 52 településnek városi státusa van. A lakosság túlnyomó többsége a tartomány városaiban koncentrálódik, viszont a mezőgazdasági népesség továbbra is a kistérségeken van jelen.

A lakosságnak csak kis százaléka él kistépüléseken: 0,9% él 500 fő alatti településeken; 2,2% 500–999 között; jelentősebb szám, 8,4% lakik 1000–1999 közötti lélekszámú falvakban, a lakosság e része elsősorban mezőgazdaságból él. Jóval nagyobb számban képviselteti magát Vajdaság lakossága a 2000–4999 lélekszámú településeken: 1/5-e, azaz 20,3%-a; 15,4% lakik 5000–9999 lakosú településen. Az összes településhez viszonyítva a városok Vajdaság településeinek 11,13%-át alkotják, a lakosság túlnyomó többsége viszont éppen ezeken a településeken koncentrálódik. Ennek számos oka van. Elsőként említhető a II. világháború utáni erős iparosodási folyamat, a mezőgazdasággal foglalkozó kistérségek erőteljes leépítése. Ma a lakosság nem egész 2/3-a él városban, s vezetnek a 10 000–49 999 lakosú városok: Vajdaság lakosságának kb. 1/3-a, azaz 28,2% él itt. A lakosság további százalékos megoszlása az 50 000–99 999 lakost számláló városokban 15,2%; a lakosság 1/10-e a tartományi fővárosban, Újvidéken lakik.³ A 100 km²-re jutó település-indikátor⁴ Vajdaság esetében 2,2, míg a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégióban⁵ ez a mutató 2,8; ezzel szemben Dél-Alföld megyei még ritkábban lakottak (Csongrád megye, Békés megye): a statisztikai indikátor 1,3 és 1,4 között mozog.

A tartomány lakosságának alakulása

A tartomány lakosságának és azon belül a magyar lakosság számának alakulása 1948-tól, nagyjából követi a környező országok és régiók lakosságmozgását.

1. táblázat. Vajdaság népességének alakulása 1948-tól 2002-ig

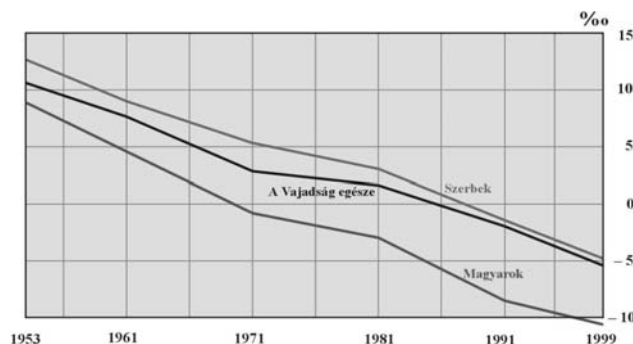
Régió neve	1948	1961	1971	1981	1991	2002
Vajdaság	1 663 212	1 854 965	1 952 533	2 034 772	2 013 889	2 024 487
Magyarok	428 932	442 561	423 866	385 356	339 461	290 207
Bácska	822 195	910 981	960 001	1 010 640	984 511	1 076 438
Magyarok	306 578	318 867	311 379	286 732	256 795	223 081
Bánát	615 788	664 3011	666 559	673 735	680 347	612 845
Magyarok	113 371	1112 785	103 093	911 259	76 629	62 890
Szerémség	225 229	279 683	325 973	350 396	349 031	335 204
Magyarok	8 983	10 909	9 394	7 365	6 037	4 236

A tartományi lakosság összlétszáma tehát az utóbbi fél évszázadban eleinte (1981-ig) növekedett,⁶ majd folyamatosan stagnál. A magyarok száma 1961-ben érte el a csúcst (442 561) majd attól kezdve rohamosan csökken, amit nem lehet elmondani a szerb népességről, hiszen a számuk a folyamatos (hullámokban szervezett) betelepülés okán gyarapodott. A magyarság számcsökkenéséhez mindenképpen hozzájárult az alacsony szaporulat és főként a fiatalok elvándorlása, valamint az asszimiláció különböző formái. Az 1991. évi és a 2002. évi népszámlálási adatokat összehasonlító elemzés azt mutatja, hogy a tartomány lakosságának nemzeti összetétele egészében véve megváltozott, oly módon, hogy a kisebbségi közösségekhez tartozók száma csökkent, míg a szerbként nyilatkozók száma növekedett. Vajdaságban, 2002-ben 170 454-gyel több szerb él, mint az 1991-ben, vagyis a százalékos arányuk Vajdaság lakosságában 57,21%-ról 65,05%-ra nőtt (miközben a lakosság száma az elmúlt 11 évben mindössze 19 475-tel nőtt).

1. grafikon. Néhány vajdasági nemzetiség lélekszáma az utóbbi évszázadban

Vajdaság lakosainak száma 1948 és 1981 között, a Titói korszakban, folyamatosan növekedett. Mivel a vajdasági magyarok lélekszáma 1961 óta folyamatosan csökken, számuk 2002-ben csak 290 207 főt tett ki. Kifejezetten gyenge természetes szaporulatot mutatnak:

2. grafikon. Vajdasági népek természetes szaporulata 1953–1999 között

Az őshonos szerb lakosság és a nemzeti kisebbségek lélekszámát a vajdasági népesség 1989 óta megfigyelhető (1991-ben évi $-1,9\%$, 1992-ben évi $-2,9\%$, 2002-ben $-4,6\%$ -es) természetes fogyása is jelentősen csökkentette. A magyarok természetes szaporulata a délszláv háború alatt már -10 alá esett. Vajdaságon belül Bácska a legnépesebb tájegység, itt él a legtöbb magyar is.

2. táblázat. Vajdaság kistérségeinek népessége 1991-ben és 2002-ben

Körzetek	Lakosok száma 1991-ben	Lakosok száma 2002-ben	Index 1991=100
Észak-bácskai körzet	202 287	199 413	98,6
Nyugat-bácskai körzet	210 372	213 242	101,4
Dél-bácskai körzet	543 185	591 752	108,9
Közép-bánáti körzet	216 251	207 493	96,0
Dél-bánáti körzet	314 321	311 765	99,2
Észak-bánáti körzet	177 351	165 618	93,4
Szerémség körzet	302 600	335 204	110,8

Forrás: Statistički bilten, Beograd, 2002.

Vajdaság kistérségeinek népességében jelentős eltérések vannak. A két népszámlálás közötti 11 év alatt (1991–2002) Észak-Bácska, Közép-Bánát, Dél-Bánát és Észak-Bánát lakosainak száma csökkent, míg Nyugat-Bácska, Dél-Bácska és Szerémség lakosainak száma nőtt. A lakosság száma csökkenésének oka az észak-bánáti körzetben főleg az alacsony natalitás és az elvándorlás, emiatt kb. 7%-kal csökkent a népesség. E körzeten belül Ada és Zenta községekben a legsúlyosabb a lakosság fogyása, ahol jelentős a magyarok lélekszáma (kb. 10%-kal kevesebb, mint 1991-ben). A legveszélyeztetettebb község a közép-bánáti Magyarcsernye, ahol a lakosok száma 11%-kal csökkent. A lakosság számának legnagyobb növekedése a szerémségi körzetben történt, oka a betelepítés. Itt átlag 15,8%-kal nőtt a népesség. A község, ahol a legnagyobb mértékben nőtt a lakosok száma, Stara Pazova: itt 2002-ben 21,11%-kal éltek többen, mint 1991-ben). Ide három hullámban tömegesen érkeztek a menekültek Horvátországból, Boszniából, de Kosovóról is.

3. táblázat. Népsűrűség a Vajdaságban (fő/km²)

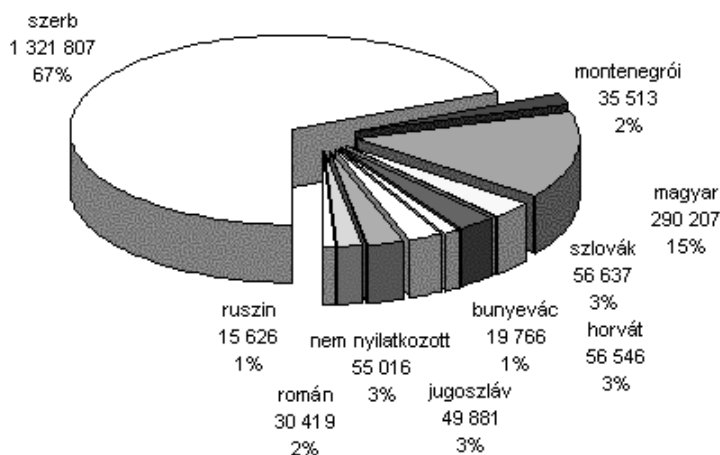
Évszám	1991	2002
Vajdaság	93,64	94,48
Bácska	109,9	120,2
Bánát	76,6	69,0
Szerémség	90,9	87,3

Forrás: Euroregion számokban, 2002.

Az elmúlt években Vajdaság népsűrűsége növekedett. A legjelentősebb növekedés Bácskában történt, ahol 1 km²-en 2002-ben 10 lakossal él több, mint 1991-ben. Bánát népsűrűsége jelentősen csökkent, ma ott egy km²-en átlag 7,6 lakossal él kevesebb, mint 1991-ben. Szerémség népsűrűsége is csökkent, de nem olyan drasztikusan.

A tartomány etnikumai

A tartomány etnikai összetétele rendkívül változatos: több mint 25 különböző etnikai csoport teszi ki a régió lakosságának egyharmadát. Vajdaságnak 6 hivatalos nyelve van, amely tükrözi a vidék sokszínű etnikai és nyelvi összetételét, kulturális hagyományait.

3. grafikon. Vajdaság nemzetiségi összetétele (2002)

4. táblázat. Vajdaság nemzetiségi összetétele 2002-ben

Nemzetiség	fő	%
szerbek	1 321 807	65,05
magyarok	290 207	14,28
szlovákok	56 637	2,79
horvátok	56 546	2,78
nem nyilatkozott	55 016	2,71
jugoszlávok	49 881	2,45
montenegróiak	35 513	1,75
románok	30 419	1,50
romák	29 057	1,43
bunjevácok	19 766	0,97
ruszinok	15 626	0,77
macedónok	11 785	0,58
ukránok	4 635	0,23
egyéb	55 097	2,71
Összesen	2 031 992	100

4. grafikon. Vajdaság etnikai térképe (2002), Kocsis K. MTA

Vajdasági magyarok számokban⁷

A 2002. évi népszámlálás adatai szerint Szerbia területén – Koszovó nélkül – 295 379, a Vajdaság területén 290 207 magyar élt. Részarányuk megközelíti a 15%-ot. A legutóbbi összeírás idején a vajdasági magyarság 76,86%-a Bácska, 21,67%-a Bánát és 1,45%-a

Szerémség területén élt. Észak-Bácskában és Észak-Bánátban él a tömbmagyarság. E két régióban a lakosság részarányának majdnem a felét (kb. 45%-át) alkotja (összes számuk itt 165 732). Itt él a délvidéki magyarok 57%-a. A többi régió szóróvanná válása elkerülhetetlen. A közösségi érdekeket képviselők mind hangosabban emlegetik, hogy az a feladatunk, hogy optimális magyar iskolahálózat segítségével, új munkahelyekkel és vállalkozási lehetőségekkel csökkentsük az elvándorlást, s mindezzel elősegítsük a nemzeti kisebbség szülőföldön maradását.

Szabadka a legnagyobb magyar tömb: több mint 57 ezer magyar él a községben. Az elmúlt évtizedben a szerbek különösen kedvelt célpontjává vált ez a határ menti, 1961-ig abszolút magyar többségű nagyváros. A művelődési, oktatási és kulturális központként működő Szabadkán a magyarok már nem képviselnek abszolút, csak relatív többséget. Vajdaságon belül a többnyire a Tisza-melléken és Szabadka környékén elterülő magyar etnikai blokk községei (együttesen 2810 km²) Vajdaság 13%-ára terjednek ki. Ezen a területen a magyarság a 18. század dereka óta a lakosság abszolút többségét képviseli.⁸ A jelenlegi közigazgatási beosztás szerint Vajdaság területe 7 körzetre⁹ és 44 községre oszlik. A magyarságot az Újvidék, Nagyikinda és Szabadka székhelyű körzetek között osztották szét úgy, hogy a vidék magyarjainak 48,9%-a maradt a természetes vonzásközpont, Szabadka alárendeltségében, 40% pedig Nagyikinda, illetve 11,1% Újvidék körzetéhez került. Hat községben (Településcsoport) – Zentán (Senta), Adán (Ada), Magyarakanizsán (Kanjiža), Kishegyesen (Mali Iđoš), Topolyán (Bačka Topola) és Csókán (Čoka) – abszolút többséget, további két községben – Óbecsén (Bečej) és Szabadkán (Subotica) – relatív többséget alkot.

5. grafikon. A magyarok községenkénti részaránya (2002. évi népszámlálás)

A magyar érdekeltségű önkormányzatok képviselik a régió tömbmagyarságát (Szabadka, Kishegyes, Topolya, Magyarakanizsa, Zenta, Ada, Csoka, Óbecse), míg a többi magyar lakosú község igyekszik megőrizni a nemzeti megmaradáshoz oly fontos oktatási, művelődési és egyéb érdekszempontokat.

5. táblázat. A vajdasági magyar népesség demográfiai állapotát mutató néhány jelzőszám

	Határérték	Magyarok	
65 évnél idősebb népesség aránya az összes népesség százalékában	10,0%	1991-ben 2002-ben	16,59% 19,25%
Átlagéletkor	30 év	1971-ben 1991-ben 2002-ben	37,7 év 41,5 év 43,1 év
Az öregedési index (a 60 évesek és idősebbek aránya a 0–19 éves korcsoporthoz viszonyítva)	0,40	1971-ben 1991-ben 2002-ben	0,743 1,142 1,363
Átlagos gyermekszám	2,3	1991-ben 2002-ben	1,62 1,50 alatt (becslés)
Nemzetisége szerint magyar	...	1991-ben 2002-ben	339 490 290 207
Anyanyelve szerint magyar	...	1991-ben 2002-ben	344 667 284 205
Magyar nemzetiségű és anyanyelvű	...	1991-ben 2002-ben	325 396 ...
Magát jugoszlávnak valló, de magyar anyanyelvű	...	1991-ben 2002-ben	14 789 ...
Születési ezrelék	14,3	1991-ben 2002-ben	10,68 9,60
Halálozási ezrelék	...	1991-ben 2002-ben	18,89 21,13 (becslés)
Születés és halálozás egymás közti aránya	1,00	1991-ben 2002-ben	0,52 0,50 (becslés)
Vitális index (0–14 évesek és 60 évesek és idősebbek aránya)	1,00	1961-ben 1991-ben 2002-ben	1,37 0,71 0,51

Forrás: Mirnics Károly, mtt kötet Oktatási oknyomozó, 38. oldal

Migrációs hullámok¹⁰

A korábbi időszakok kivándorlási hullámairól tudjuk,¹¹ hogy a két világháború között, az 1918–24-es időszakban 45 000 magyar értelmiségit, közigazgatási alkalmazottat, birtokost és tőkést utasítottak ki az országból, 1921–29 között 14 442-en vándoroltak ki Amerikába. Itthon maradt a földnélküli magyar paraszt (a magyarok 44%-a), ők lettek az idénymunkások, kubikosok, napszámosok és cselédek. A szegény falvakból több ezer magyar költözött be városba, még Belgrádba is (egy időben, a fővárosban 30 000 magyar élt). A munkakeresés során a vajdasági magyarok bányákba, turistaközpontokba stb. is eljutottak. Az értelmiség egy része csakis az ország déli részein kapott állást. Az 1920 és 1941 közötti földreform keretében százezer szerb parasztcsaládot telepítettek Vajdaságba (családonként 5 ha-t kaptak, a hajdani magyar földbirtokosok földjeit is). A 2. világháború alatt megkezdődött a délszláv *kolonisták* (betelepítettek) kiűzése és a bukovinai csángók betelepítése.

A 2. világháború után Jugoszláviából a többi kelet-európai államhoz viszonyítva átlagos mértékben távoztak azok, akik nem értettek egyet az új, kommunista rezsimmel. Mintegy harmincezer magyar elköltözött, de egyes adatok szerint húszezer vérbosszú áldozata lett, köztük ártatlanok is (1945 őszén). Voltak, akik a szülőföld elhagyása mellett döntöttek, de az országhatáron belül változtattak lakóhelyet.

A jugoszláv lakosok (köztük a magyarok) kivándorlása három évtizede tart. Ennek első hulláma, illetve a fejlett tőkés országokban való ideiglenes munkavállalás 1965 után kez-

dődött, egy (viszonylagosan sikertelen) társadalmi-gazdasági reformfolyamat beindítása-kor. Az állam a határok megnyitásával, új gazdasági és rendszerbeli intézkedésekkel kívánta megoldani az agrárlakosság túlnépesedésének, a munkanélküliségnek és a szakképzetlen munkaerőnek a problémáját. Az áramlás iránya a nyugat- és közép-európai országok: NSZK, Ausztria és Franciaország. A szervezetlen és spontán kivándorlás megengedett, de váratlan volt. A pártdokumentumokban a munkaerő más országoknak való „átengedéséről” beszélnek, melyet az indokol, hogy elhárítsák a túlnépesedés és a munkaerő-felesleg kedvezőtlen következményeit. A hatvanas évek második felétől a gazdasági migráció szervezeten folyt, a munkaképes lakosság mind tömegesebben távozott. A rendszer azt várta ettől, hogy rendbe jönnek a kedvezőtlen gazdasági folyamatok, az országnak haszna származik a visszatérők vagyonából. 1965-ös gazdasági reform közvetlen célja a gazdálkodás felélénkítése, a foglalkozottak improduktív munkájának megszüntetése, az állami gazdasági fejlesztési tervek (meghirdették a piac kereslet-kínálat gazdasági törvényszerűségének bevezetését, a hitel- és pénzügyi rendszer reformját) csökkenése révén. A nyugat-európai országokban ekkor viszonylag magas volt gazdasági fellendülés, s nagy a kereslet a szakképzetlen, betanított és olcsó munkaerő iránt. A reformerők elképzelése szerint a szakképzetlenek, munkanélküliek távozásával csökkenni kellett volna a mezőgazdasági túlnépesedésnek, javulnia a munka minőségének, és a külföldről visszatérő munkások révén enyhülni kellett volna az egyes régiók között a gazdasági fejlődésben mutatkozó aránytalanságok.

A nyolcvanas évek végéig a kivándorlás anyagi indíttatású volt, tehát gazdasági migrációról beszélhetünk. A kilencvenes években változott az ok: a távozás politikai és pszichológiai jellegű; a háború és a katonai mozgósítás veszélye, valamint a félelem háború sújtotta vidékeken új dimenziót ad a jugoszlávok kivándorlásának. A távozás tömeges volt, fiatal szakemberek, egész családok települtek át azokba az országokba, amelyek hajlandóak menekültként vagy politikai, illetve gazdasági bevándorlóként befogadni őket (Kanada, Ausztrália, Németország, Magyarország stb.).

A belső vándorlásokhoz képest a tartomány területét elhagyó, többnyire külföldre irányuló külső migráció súlyosabb veszteségeket okozott az itteni *magyarságnak*, mint az asszimiláció. Kocsis Károly számításai szerint a magyar migrációs veszteség 1948–1991 között 69 193 fő volt, melyből 25 228 az 1980-as évekre esett. A nyugati munkavállalás lehetőségével és a jugoszláv gazdasági válság kibontakozásával összefüggésben, az akkor még csak ideiglenes jellegűnek, csupán munkavállalási célúnak gondolt első nagy kiáramlás 1965–1970 között történt: 16 627 magyar, a tartományból származó *vendégmunkások* 27,5%-a vállalt munkát Nyugaton.¹² Legtöbb magyar a szabadkai, újvidéki, topolyai, zombori és adai községekből kelt útra, legnagyobb arányban a bánsági és bácskai nyelvszigetről.

A kilencvenes években a háború közelsége és a *háborús veszélyeztetettség* következtében a Nagy-Jugoszlávia területén a migráció nagymértékben megváltoztatta a lakosság nemzetiségi és szociális összetételét. A lakosság veszélyeztetettsége miatt tömeges és gyors menekültáradat indult meg az országon belül és külföldre is. A huszadik század végén a *bombázások* előzményei és következményei (elszegényedés, mozgósítás, bizonytalanság) betetőzték a tömeges emigrációt. Mérsékelt becslések szerint az utóbbi tíz évben kb. 50 000 magyar vándorolt ki Vajdaságból, de van, aki ennél többre becsüli a külföldön élők számát.

Migrációs okok összefoglalása: a titói Jugoszlávia, mint a keleti tömbhöz nem tartozó szocialista ország, földrajzi-politikai nyitottságához viszonyítva, szinte képtelenségnek hatott, hogy a kilencvenes években éppen az ország bezártsága, gettóvá válása okozta a lakosság emigrálását. Fontos tényező a külföldre távozók esetében a szegénység, a munkanélküliség, a reformok elmaradása, ami egyirányúvá teszi e törekvéseket. A magyar szak-

emberek külföldre távozását – az agyelszívást – serkentette a szakemberek tudásának, tehetségének kihasználatlansága, a tudományos kutatás kedvezőtlen helyzete, az elégtelen befektetések az újításokba, találmányokba, az anyagi megbecsülés hiánya. Ugyanakkor az egyesült Európa új, kreatív törekvéseknek adott mind nagyobb teret, ahol tehetséges szakembereink versenybe állhattak. A leszűkült szociális-kulturális kisebbségi élet- és fejlődési tér lehetetlenné tette a megfelelő hagyományörző életmód megtartását, megnyirbálta az anyanyelvű oktatást (óvodától az egyetemig). A politikai emigránsok a kilencvenes évek elején jelentek meg, általában arra hivatkoztak, hogy nem akarnak eleget tenni a katonai behívónak, alapvető polgári jogukat érzik veszélyeztetve kisebbségi nemzethez tartozásuk miatt. A magyarok többsége nem érezte szükségét, hogy részt vegyen a délszláv viszály bármely formájában.

A Szerbiából távozó magyar emigránsok kezdetben, célországként, kevés kivételtől eltekintve, európai országot választottak: Németország, Ausztria, Svédország és Franciaország, s kisebb számban indultak Európán kívüli országba, például Kanadába. Legújabbán, amikor az európai országokat ellepték a menekültek és vendégmunkások, emigránsaink nemigen válogatnak, oda mennek, ahol befogadják őket: Kanadába, Új-Zélandra vagy éppen Ausztráliába.

Menekültkérdés – atrocitások

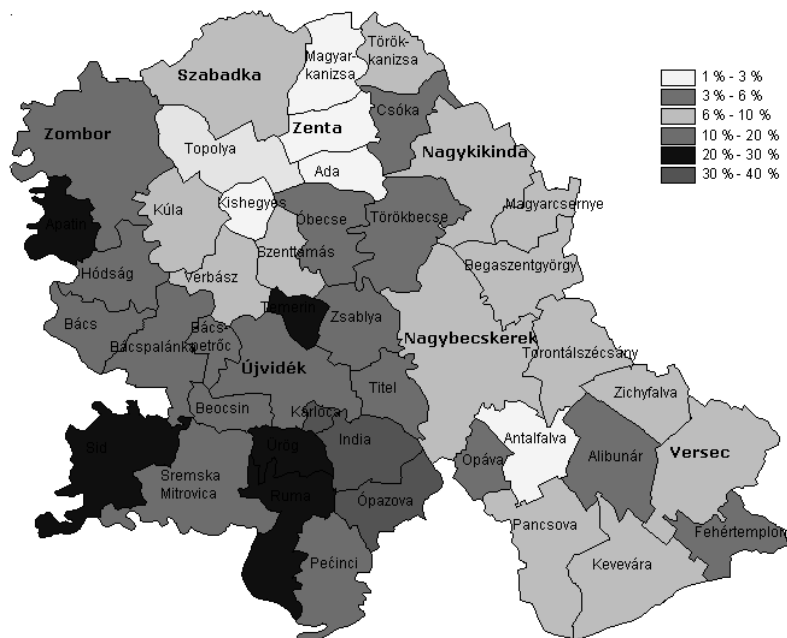
1990 és 1993 között, majd 1995-ben több mint 270 ezer menekült telepedett le a tartományban, ami az összes szerbiai menekült 40%-a, Vajdaság lakosságának pedig 13%-a. A menekültek 92%-a szerb nemzetiségű volt, akik a délszláv háborúk során több hullámban érkeztek, elsősorban Horvátországból, majd Boszniából. Elsősorban Bácska délnyugati részén és a Szerémségben telepedtek le, valamint a nagyobb városokban. A menekültek száma Újvidéken 25 000, Rumán 6–8000, Zomborban, Pancsován, Ingyijában, Szabadkán 6000 fő. Az 1990-es évek elején Szerbiából mintegy 200 000 fiatal szakember távozott. A kivándorlás Vajdaságban volt a legnagyobb arányú, noha ez az ország gazdaságilag legfejlettebb része. Itt is elsősorban a fiatalokat és a magyarokat érintette, akik a katonai kötelezettség és a háborús veszély elől, valamint gazdasági okokból távoztak. Emiatt a helyi magyarság termékenysége erősen lecsökkent.

Mára tehát, a horvátországi és boszniai szerb „menekült”-ek Vajdaság területére történő betelepítése – a becslések szerint – megközelíti a 250 ezret. Az 1995. évi augusztusi horvát katonai akció következtében a knini „Krajina”-ból Jugoszlávia mintegy 150 ezer menekültet fogadott be, közülük mintegy 110 ezret, vagyis a menekültek 75%-át a Vajdaságba irányították. (A tartományi Vöröskereszt adatai szerint a Vajdaság több mint 200 ezer menekültet, a Szerbiába érkező menekültek 42%-át fogadta be. Az UNHCR nyilvántartása szerint 1995-ben 259 719 menekült tartózkodott a Vajdaságban.) Az 1920-as évek óta tudatosan és folyamatosan alkalmazott asszimilációs gyakorlatnak megfelelően tízezres nagyságrendben telepítették le a menekülteket a tömbben élő magyarság lakóterületén és Nyugat-Bácskában. Érkezésük és letelepedésük több községben megbontotta a magyarság homogenitását, illetve az 50% körüli (magyar-többségi nemzet) egyensúlyt. A felfegyverzett szerb menekültek számos helyi atrocitást provokáltak elsősorban horvát- és magyarlakta településeken. Megkezdtek az eltávozottak vagy ideiglenesen távol lévők ingatlanainak összeírását, sőt fizikai birtokbavételét.

A Krajinai Szerb Köztársaság összeomlását és a boszniai szerb csapatok visszavonulását követően, 1996 tavaszáig közel negyedmilliónyi szerb menekült érkezett a Vajdaságba; 3/4-ed része Délnyugat-Bácskába és a Szerémségbe telepedett le. Főként az 1945–48 kö-

zött kolonizált rokonai településeibe érkezett, és a kb. 30 ezer főnyi elűzött, elköltözött szerémségi, bácskai horvát falvakba, és természetesen a kedvező életkörülményeket kínáló városokba (pl. 24 487 szerb Újvidékre, 6-8 ezer Rumába, Zomborba, Pancsovára, Ingyijába, Mitrovicára). A Tisza-vidéki magyar etnikai tömb területére viszonylag kisszámú (5891 főnyi) szerb, az összes vajdasági szerb menekültnek 2,4%-a telepedett le. A kedvező fekvésű, jó közlekedésű magyar többségű városokban és urbanizált térségekben viszont számottevő szerb menekült talált új otthonra (pl. Szabadka 6401, Temerin 3444, Óbecse 1471, Palics 1359 és Topolya 1200). A magyar-szerb, horvát-szerb népcsere eredményezte a szerbek arányának jelentős (több mint 10 százalékpontnyi) növekedését a tartomány nyugati határvidékein, Északnyugat-Bácskában és az 1991-ben még magyar többségű Temerinen, Bácsotpolyán és Szabadkán.¹³

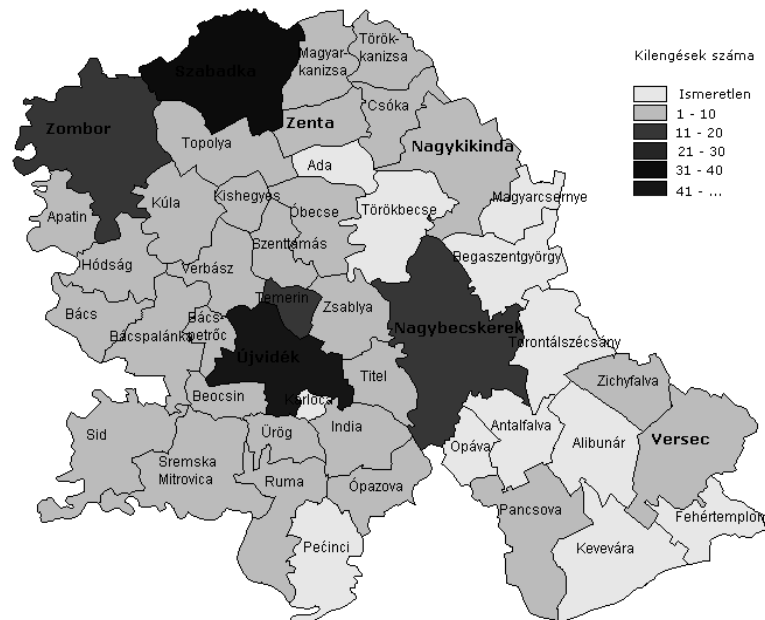
A magyarság körében továbbra is aggodalmat kelt a szélsőséges szerb nacionalista erők jelenléte, amelyek egyes vajdasági közösségekben, ahol hatalmon vannak, folyamatosan hajtják végre a menekültek végleges elhelyezését, valamint a nyugati országokból hazatoloncoltak letelepítését, a települések átstrukturálását és az eredeti etnikai arányok megváltoztatását. A NATO jugoszláviai akcióját (bombázások 1999) követően megindult a koszovói menekültek Vajdaságba érkezése. A vajdasági magyar szervezetek becslései adatai szerint kb. 10–15 ezer új menekült (elsősorban koszovói roma) érkezett a tartomány területére. Az egykori JSZK területén az UNHCR adatai szerint kb. 800 000 menekült tartózkodik, akik nagy része véglegesen itt szeretne letelepedni, kisebbik hányaduk vissza szeretne költözni szülőföldjére, vagy más országba kíván emigrálni. Ezt a folyamatot látszik erősíteni a 2001 februárjában életbe lépett módosított jugoszláv állampolgársági törvény is, amelynek alapján szokatlanul rövid idő alatt megszerezhetővé vált a jugoszláv állampolgárság: összesen 125 000-en kapták meg az állampolgárságot, ebből 80 000 személy lett kettős állampolgár. 2007 folyamán újra könnyítettek a szerb állampolgárság megszerzésén és lehetővé tették a kettős állampolgárságot minden kérvényezőnek (pl. az összes Montenegróban élőknek is).

6. grafikon. A menekült lakosság eloszlása Vajdaságban – kilencvenes évek

A Szerb Belügyminisztérium állítása szerint 2003. január 1-jétől 2004. június 30-áig Vajdaságban a *magyarokat sértő incidensekből* 49 esetben állítható, hogy etnikai indíttatású: 19 katolikus temetőrongálás, 12 falfirka, vagy röpcédula, 7 templomgyalázás, 4 verekedés, 4 verbális támadás és 3 fizikai tettlegesség. A magyar pártok, civil szervezetek és plébániák feljegyzései szerint sokkal több zaklatás történt nemzetiségi és vallástürelmetlenségi alapon, amit a rendőrség nem vizsgált ki. A belügyi szervek szerint 294 esetben nem bizonyítható a nemzeti gyűlölet jelenléte: 129 a vagyonsértés és -rongálás (főleg albánok, muzulmánok ellen a kosovói szerbüldözés idején, 2004. március 17-e után); 56 síremlékgyalázás (16 katolikus sír, 14 pravoszláv, 8 egyéb); 42 a sértő vagy fenyegető jelszó, jelmondat, szimbólum kiírás és pamfletosztogatás; 20 a templomgyalázás (5 katolikus, 2 pravoszláv, 13 protestáns); 7 tettlegesség; 5 épületrongálás; 1 névtelen fenyegetés (Hrvatske riječi újság szerkesztője kapta).

A magyarellenese cselekmények alapvetően három kategóriába sorolhatók: verekedések (általában magyar iskolások zaklatása), magyarellenese falfirkák és röplapok, illetve temető- és templomgyalázások (sírok borogatása és összetörése, magyarellenese feliratok a sírokon templomokon, a művelődési házak, színház ablakainak betörése, benzines palackokkal elkövetett gyújtogatások). Figyelemre méltó volt a vajdasági magyar pártok (Vajdasági Magyar Szövetség, Vajdasági Magyar Demokrata Párt), a vajdasági történelmi egyházak, a vajdasági civil szervezetek, illetve a vajdasági magyar tömegtájékoztatás határozott, karakteres fellépése e cselekmények ellen, bátor kiállásuk a magyar kisebbség egyenjogúságának, egyenrangúságának igénye mellett. Nem véletlenül figyelt fel az Európai parlament is – az anyaország felszólítására – a 2003. évi etnikai színezetű falfirkákra, magyarverésekre Vajdaságban. Öttagú tényfeltáró bizottság (Doris Pack vezetésével) járta a terepet 2005-ben, január 28–31. között.¹⁴ A fiatal, a háborús években felnőtt nemzedék nem tanulta meg a toleranciát. Másrészt a Vajdaságba betelepülőknél tapasztalható leginkább a toleranciahiány. Valószínű, hogy Szerbia lakosságának nagy része most éli át a veszélyeztetettség pszichózisát, sőt a vesztes lelki zavarát, s ez kihat a fiatalok és a gyerekek magatartására is.

7. grafikon. Incidensek Vajdaság területén (2003, 2004)

Lábjegyzetek

- ¹ A szerző az Újvidéki Egyetem, Közgazdaságtudományi Karának és a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar (Szabadka) rendes tanára és a Magyarságkutató Tudományos Társaság (Szabadka) elnöke, az MTA köztestületi tagja.
- ² Statistički godišnjak Srbije 2005. 75. o. (Szerbia statisztikai évkönyve 2005).
- ³ Uo. 73. o.
- ⁴ Duna–Körös–Maros–Tisza Regionális Együttműködés. Eurorégió kiadványa, 2002, 12. o.
- ⁵ A DKMT Eurorégiót Magyarország és Románia négy-négy megyéje (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, illetve Arad, Hunyad, Krassó-Szörény, Temes) és Vajdaság alkotják. Az integráció célja a határokon átnyúló és regionális együttműködés erősítése.
- ⁶ Tito 1980 májusában halt meg. Nagyvalószínűséggel nem csak ez az esemény, hanem inkább az elvándorlási tendencia növekedése és a(z) Európában is) gyenge gyermekvállalási hajlam okozta a lakosságcsökkenést.
- ⁷ Lásd: Szerbia és Vajdaság demográfiai mutatói – migrációk; tanulmány a Kistérségek életereje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek kötetben, 2006. 57–71. oldal.
- ⁸ Bácska, a történeti Bács és Bodrog vármegyék teljes területe a honfoglalástól a 16. század közepéig szinte kizárólag magyar lakosságúnak számított.
- ⁹ Okrug.
- ¹⁰ Lásd részletesebben: Gábrityné Dr. Molnár Irén: A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei In: Fészekhagyó Vajdaságiak, 2001, 115–162 oldal.
- ¹¹ Lásd bővebben: Mirnics Károly: Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak, In: Fészekhagyó Vajdaságiak, 9–76 oldalak.
- ¹² Bukurov, B.: 1977 Etnička struktura radnika koji su na privremenom radu u inostranstvu. Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić” 29. 135–156. o.
- ¹³ Kocsis Károly megjegyzése.
- ¹⁴ Az Európai Parlament Dél-kelet Európával megbízott küldöttsége delegációja 2005. január 28–31. között Szabadkára, Temerinbe, Újvidékre és Belgrádba látogatott, és több száz személyt hallgatott meg. A küldöttség tagjai: Doris PACK, az EU délszláv ügyekkel foglalkozó bizottságának elnöke, a Vajdasági incidenseket feltáró bizottság elnöke, az EPP alelnöke; Johannes Oboda (Ausztira, APO PES) Becsey Zsolt (Fidesz, EPP-ED), Hegyi Gyula (MSZP, PES) és Jelko Kacin (Szlovénia, ALDE).

Irodalom

- Bukurov, B.:** (1977): Etnička struktura radnika koji su na privremenom radu u inostranstvu. Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić” 29.
- Duna–Körös–Maros–Tisza Regionális Együttműködés.** Eurorégió kiadványa, 2002.
- Gábrityné Dr. Molnár Irén (2001):** A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei In: Fészekhagyó Vajdaságiak, 4. kötet sorozat, Kiadó: Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka.
- Kocsis Károly–Bottlik Zsolt–Tátrai Patrik (2006):** Vajdaság, In: Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989–2002); CD – kiadja MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Mirnics Károly (2006):** Az iskolaköteles kontingens alakulása, In: Oktatási oknyomozó, 12. mtt kötet sorozat, Kiadó: Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka.
- Mirnics Károly (2001):** Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak, In: Fészekhagyó Vajdaságiak, 4. kötet sorozat, Kiadó: Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka.
- Dr. Gábrity Molnár Irén (2006):** Szerbia és Vajdaság demográfiai mutatói – migrációk; tanulmány a Kistérségek életereje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek kötetben, Szerk. Dr. Gábrity Molnár Irén és Ricz András, Kiadó: Regionális Tudományi Társaság Szabadka.
- Statistički godišnjak Srbije 2005. 75. o.** (Szerbia statisztikai évkönyve 2005). www.statserb.sr.gov.yu

DR. RÉDEI MÁRIA:
Magyar diákok a külföldi tanulásról – empirikus vizsgálatok
megállapításai

How did Hungarian students answer after their foreign study- Empirical survey result

The article deals with the roll of Hungary in international foreign study. Hungary became a host and sending country, by 15.000 incoming and 10-8.000 outgoing students. Our survey was carried out among the 300 students in 2008. The second half of paper point out the structure, motivation, and the value of answers. It strengthens the importance of family background. 5-6% of students never been abroad. Most of them are the first from the family, who spend longer period in a foreign country. 2,5% of student were not Hungarians, they arrived from surrounding countries. The geographical choice of staying among the girls was more diverted. High proportion mentioned to stay longer period in abroad.

Key word: foreign study, international movement.

1. Magyarország a nemzetközi tanulmányi célú mozgásban

Tapasztalati tény, hogy ha kihívásokkal teli környezetben élünk, akkor magunk is többet teszünk a jobb megfelelés érdekében. Ellenben, ha azt látjuk, hogy tevékenységünkre, képességeinkre nincs szükség, akkor reményvesztetté válhatunk (*Salt-Findlay 1989*). A szellemi tőke investíciója jellemzően akkor történik, ha annak van belátható időn belüli megtérülése. Erre a szemléleti, értékrendi váltásra példa lehet Magyarország, ahol a piacgazdaságra történő átmenttel kereslet mutatkozott nemzetközileg jártas munkaerő iránt és ez visszahatott a külföldön tanulás kérdésére.

Mindez összetevője annak az átmenetnek, ami a posztfordista folyamat részeként az anyagi természetű értékrendről a szellemire váltott. Az elmúlt évtizedekben növekvő kereslet mutatkozott a tudásalkalmazókra, a tudásátadókra. A nemzetközi munkamegosztás átalakul, a régiók szerepét újra kell értékelnünk (*Lengyel I. 2003.*). A globalizáció és a tudástársadalom terjedése ebben döntő lökést jelentett. A termelés és a szolgáltatás piacán igény jelentkezett olyan munkaerőre, akik képesek a nyelvi és szakmai korlátok átlépésére és az üzleti élet, térbeli terjedésében katalizátor szerepet tudnak betölteni (*Rédei 1999*).

Magyarország a '90-es években belépett azoknak az országoknak a körébe, ahol már az életvitel természetes részévé vált az, hogy a fiatalok hosszabb-rövidebb időre más országban is tanuljanak, ezáltal tökéletesítsék nyelvismeretüket, jártasságot szerezzenek más ország szokásaiban, kultúrájában. A határok átjárhatósága lehetővé teszi, a piacgazdaság, különösen az üzleti élet ösztönzi a nemzetközileg jártas emberfők képzését. Számukra a megszerzett tudásuk gyors anyagi megtérülését jelenti, mi több lehetőséget nyújt az új kapcsolatokkal szellemi tőkéjük növelésére, és frissen tartására. A szabad áramlással nemcsak a munkaerő, de a technológiák is mozgásba kerülnek. A gyors változásba azok képesek bekapcsolódni, akik nemzetközi jártassággal rendelkeznek, és képesek az új eljárások alkalmazására.

Magyarországon a hallgatók 3 százaléka, a becslések szerint 7-8 ezer fő tanul egy tanévben, más országban (*Rédei 2002*). A kiutazásnak az Erasmus támogatás a fő csatornája, évi 3 ezer diákkal, valamivel kevesebb a Magyar Ösztöndíj Bizottság által biztosított lehetőség és a Leonardo program, valamint nehéz megbecsülni az ún. *free-mover*ek számát.

Magyarország szerepe a student mobilitásban hasonlóan a nemzetközi migráció egészéhez, egyidejűleg **befogadó és kibocsátó** (Rédei 2006a). Az ezredforduló óta folyamatosan nő a hozzánk tanulási célból érkezők száma. A 2005/06. tanévben az Oktatási Minisztérium adatai alapján, közel 15 ezer beiratkozott külföldi hallgató volt, ebből több mint 11 ezer nappali hallgató és 2700 fő levelező hallgató, a PhD-hallgatók száma 700 körül van. Az ezredforduló óta a nappali hallgatói létszám 28%-kal nőtt, aminek 16%-a, azaz minden hatodik, külföldiekből adódott. Döntő része 9 ezer, határon túl élő magyar diák, akiknek jó része a tanulmányainak végétével itt telepedett le. Így tartózkodási szerepükön túl részesei egy sajátos bevándorlási stratégiának is.

Az elmúlt évben először tapasztaltuk azt, hogy a környező országok, ahol nagyszámban élnek magyar nemzetiségű fiatalok, a gazdasági felemelkedéssel és az ott kiépülő oktatási lehetőségekkel, már otthon tartották a hallgatókat. Ezzel egyidőben Magyarországon is csökkent a határontúli tanulásban résztvevők támogatása, ami a kormányzati politika változásával hozható összefüggésbe. Jelenleg a tőlünk kiutazók száma éppen olyan gyorsan nő, mint a befelé érkezőké (Rédei 2006b).

A jövőben Magyarország azzal számol, hogy a Dél-kelet Ázsiai országokból tömeges érdeklődés nyilvánul meg. 1992-t követően folyamatos a kínai letelepedés, már itt nőtt fel az első korosztály és számos intézményi fejlesztés közrejátszott abban, hogy Magyarországot az Európa felé vezető kapunak tekintik. Mindez összefüggésben lehet azzal, hogy maguk az intézmények is külföldön aktívan toboroznak hallgatókat, olcsóbb nálunk az élet, köztük a végzettség megszerzése is, mint Nyugat-Európában. A végzettségek ekvivalenciája növekvő mértékben teljesül.

2. A kutatás szempontjai

Több éves kutató munkámnak abba a szakaszba érkeztem, amikor empirikus felvételekre került sor. A cikk fő vonalát ezeknek a főbb megállapításai jelentik. A 2005-ös mikrocenzus adatai szerint Magyarországon a 20-24 évesek száma az egyes születési évjáratokban 140 ezer fő volt. Évente 100 ezernek van lehetősége hallgatói felvételt nyerni. Ha a jellemző 5–7%-os külföldön tanulással számolunk, amire a tanulmányok 4. 5. évében kerül sor, akkor 10–12 ezer évi külföldön tanulárról beszélhetünk. A kint tanuló hallgatóink legjobb 15%-a, a végzést követően nem tér haza, ami közvetlen szellemi veszteség! (Rédei 2007)

A BSc bevezetésével kérdés az, hogy a jövőben miként módosul a külföldi tanulmányok időzítése. A BSc-ről MSc-be kerülni a kidolgozott elvek szerint, minden 4. hallgatónak fog sikerülni, ami nemcsak a mennyiséget módosítja, de a versenyhelyzetre is hatással lesz. Tekintettel arra, hogy a jövőben kevesebben jutnak el a master képzés végére, a tudományos kiválasztásra, a *talentek* gondozására fokozott figyelmet kell fordítani.

Jelen felvételünk kérdései a Sussex 2003 évi felvétel kérdőívére alapozódott azzal a szándékkal, hogy így kapcsolódási lehetőséget teremtsünk a tapasztalatok bővítésére. Lásd a kérdőívet függelékben. Célunk az volt, hogy megismerjük a generáció motivációját, családi hátterét, és azt, hogyan értékelik a külföldön tanulás lehetőségét.

A kutatás felvétele szempontjából érdekes az, hogy ők jelentik azt az utolsó korosztályt, akiket még nem érintett a Bologna folyamat, ami későbbi kutatások során egy viszonyítási lehetőséget is nyújthat. Ugyanakkor ők azok, akik potenciális szereplői lehetnek egy bővülő nemzetközi munkaerő piacnak.

Nő a világban annak a szerepe, hogy valaki hol szerezte meg a végzettségét. Mindez túlmutat az ott megszerzett készségeken, fontos az itteniek ajánlásával megszerezhető további

ösztöndíj, kutatási kapcsolat. Kifejezett szakirányú érdeklődés tapasztalható a hazai oktatás iránt, az orvosi, fogorvosi, állatorvosi, matematika, és a biotechnológiai területeken, amiben kitűnő referenciáink vannak. Ezek nemcsak az oktatásra, de a kutatásra is elmondhatók. Nemcsak a megszerzett bizonyítvány helye, de a kapcsolatok, az eljárások és módszerek terjedése, később a kutatás és a tudományos együttműködés is számos kedvező lehetőséget kínál. A Bologna folyamat megvalósulásával, az MSc képzésre egy nemzetközileg jegyzett intézményben végzettséget, ismertséget szerezni, kapcsolati tőkét képezni, alacsony megélhetési költségen, vonzást gyakorol. Mindez persze a hallgatók és az oktatási intézmények tudatos törekvésével alapozható meg.

3. A megkérdezettek jellemzői

A felvétel 2008 tavaszán helyben történő kitöltéssel készült. Olyan hallgatókat kértünk a kitöltésre, akik voltak már külföldön tanulási célból és Budapesten, döntően két felsőoktatási intézményben tanulnak, legalább a harmadik évben járnak, vagy éppen végeztek. A válaszadók száma 300 fő volt.

A kint tanuló hallgatók 5–6%-a még soha vagy csak egy alkalommal volt külföldön, de a fele már gyakran tette ezt. A családból ők az elsők, akik tartósan, életvitelszerűen és nemcsak turistaként éltek kint. A lányok harmadára jellemző ez, míg a fiuk közül minden 5.-re. Minden 7. hallgató említi azt, hogy kiküldetésben egy félévet meghaladóan volt. A megkérdezettek a közel jövőben lépnek a munkaerő piacra. A válaszolók fele 1987/88-as születésű. A válaszadók közül a lányok nagyobb nemzetközi motiváltsága azért is érdekes, mert tanulmányaikat jogi, földrajzi, és turizmus területén folytatják, ami rutinszerű jártasságot kíván az internacionális térben. A megkérdezetteknek jelenleg csak 5%-a tanul valamelyik EU országban. A feléről mondható el, hogy kapcsolatban áll a munkavilágával. Minden tizedik heti több mint 18 órát, közel a munkavállalókkal azonos mértékben vállal munkát.

Egyharmada a megkérdezetteknek említette azt, hogy a tanulás mellett végzett munka, szakmai jellegű volt. Ez azért is fontos, mert a munkavilágával történő első kapcsolatlemtés benyomása meghatározó. Ne csak a pénzt lássák, de a munkavégzés szolgálja a képességfejlődésüket is (Rédei 2008).

Azok, akik 3 hónapnál többet voltak már kint, azokból 60–70%-ának már volt alkalma tartósan kint élni.

A megkérdezetteknek 2,5%-a nem magyar állampolgár, román és szlovák hallgató. A hallgatók több mint a fele állítja azt, hogy kiválóan beszél angolul. Az írásbeli készségek hasonló arányokat mutatnak, ami többnyire, passzív tudást takarja.

A kérdések első része arra vonatkozott, hogy milyen feltételekkel valósult meg kinti tartózkodásuk és az, milyen hatással volt életükre. A tanulmányok finanszírozását 3%-ban biztosította az ösztöndíj és a szülői segítség, a hitel, valamint más források fedezték a kint tartózkodás kiadását. A válaszadók visszatérésüket követően kétharmad arányban válaszolták azt, hogy honfitársaikkal könnyebben teremtetek kapcsolatot. Ha külföldiekkel voltak, akkor több mint a fele azt válaszolta, hogy hasonlóan érzik magukat. Kifejezetten a lányok azok, akik ezzel a megállapítással még nagyobb hányadban értettek egyet. Elmondható, hogy az új generáció már hasonlóan, otthonosnak érzi magát más országbeli társaival, ami korábban még nem volt jellemző.

A tartózkodás földrajzi iránya a lányok esetében megosztottabb, és ebből később következik a nyelvi megosztás is. Dominál a német nyelvterület, 10%-a USA-t említi. Az Amerikai Egyesült Államokba irányuló érdeklődés megnövekedése és a német terület iránti

mérséklődése az átmenet kezdetén már mérhető volt (*Rédei 1994*). Itt szerepet kapott az image, az olcsóság összehasonlítva az Egyesült Királysággal.

Ismeretes, hogy a mobilitás és a földrajzi választás alapja a nyelv. A nyelvi képességek tekintetében 99% azt mondta, hogy beszéli a nyelvet. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ennek igen változó szintje létezik. Legalább is képes magát megértetni, vagy megérteni másokat. A munkaerő piaci ügynökségek visszajelzése alapján állítható, hogy komoly gondok vannak a szakmai nyelv használatával. Még azokban a gyakori esetekben is, ha például Magyarországon tanult és később hazájában egy multinacionális cég alkalmazásába kerül, ahol a hivatalos nyelvet kell használnia és nem a nemzetiségi nyelvet.

Mindenesetre a nemzetközi munkaerő mobilitás szempontjából kiemelt annak a jelentősége, hogy ők már tudnak nyelvet. Ez új megváltozott helyzetet teremt. Bár a megkérdezettek fele most is azzal ért egyet, hogy az egyetemek nagyobb hangsúlyt fektethetnének a nyelvi oktatásra. Véleményem szerint ezt korábban kell elkezdni. És fontos a nemzeti kölcsönösség. Pl. A hozzánk érkező Erasmus hallgatóknak fizetni kell a magyar nyelvi kurzuson való részvételért. Miközben a magyar kis nyelv és támogatni kellene ennek a terjedését és nem diszpreferálni.

Ennek a korosztálynak magas a tájékozottsága, és jó tájékoztatásban részesül. A nemzetközi tanulást illetően vezet az Erasmus. A hallgatók tanszéke támogatja a külföldi tanulást, pontosabban az oktatási intézmények ma már online jelentkezést valósítottak meg. Kevés az egyetemi szervezésű ízelítőt adó tanulmányi találkozó. Azok, akik nem vettek részt más országban tanuláson, 80%-ban ezt életük elszalasztott alkalmának tekintik.

Érdekes megismerni azt, hogy a tanulás mennyire önköltségesen történik, mennyiben vesznek részt az ottani életben, pl. munkavállalással. A válaszok igazolják azt, hogy *learning by doing* megoldás a leghatékonyabb. A tanulmányok során a szellemi tőke növelése válik valóra azzal, hogy a fiatalok harmada említi a külföldi munkavállalási programok ismeretét. Érdekes a kérdés abból a szempontból, hogy a háztartások is egyre növekvő hányadban finanszírozzák a fiatalok oktatását. http://ec.europa.eu/education/pdf/doc274_en.pdf anyaga szerint, a magyar háztartások kiadásainak 1,4%-a jut átlagosan a gyermekek oktatására. A szülők részben elmaradt generációs lehetőségeiket akarják a gyermekek számára biztosítani, másrészt látják azt, hogy a versenyképes tudással akár otthon is lehet érvényesülni. Paradigmaváltást jelent az, hogy a szülők nem az anyagi tőke biztosítására, hanem a szellemi tőke növelésére törekednek.

A fiúk ismerete kevésbé kiterjedt, mint a lányoké a tekintetben, hogy milyen külföldi programokat ismernek. A lányok a Közép Európában elérhető és szakirányú képzést nyújtó területeket preferálják. Érdekes megfigyelés, hogy a szomszédok, amelyek elérhetők lennének nem is szerepelnek.

A földrajzi választást az intézmények szerződéses kapcsolatai határozzák meg. A tanulmányok földrajzi helyének megválasztása nem is annyira aszerint történik, hogy hol és milyen képzés folyik, hanem a nyelv az élet kellemessége és olcsósága, érdekessége határozza meg. Ez a kérdés különösen érdekes lehet a Bologna folyamat kapcsán, amikor az ismeretek specializálódása, a legtöbbet nyújtó MSc képzés, és az ott végzett tanulmányok fémjelzik a CV-t. 48%-a a válaszadóknak egy félévet, 37%-a egy évet szeretne kint maradni.

4. Motiváció, értékrend

A diákok értékrendjükben 66%-a a nyelvet fontosnak ítélik. A részvétel egyik szempontja a hazai kötődés megléte. A 80-as években azt láttuk, hogy az ösztöndíjak egy későbbi életkorban érték a résztvevőket, ami azzal járt, hogy itthon már volt családi, ingatlan,

karrier kötődésük. A hazai körülmények akkori taszító ereje ellenére, mégis kevesen maradtak kint. Most 38%-a fontosnak tartja, de nem meghatározónak az itthoni kapcsolatokat. A szellemi kiválóságok elvesztésének rizikója e tekintetben a kint maradással, tehát változott. Régen mennyi és a pokol kérdése volt egy ösztöndíj elfogadása, ami esetenként politikai elköteleződést is jelentett.

A fiatalok mobilitásának természetes velejárója a páros utazás. Magam is, mint egyetemi Erasmus koordinátor azt láttam, hozzám érdeklődőként belépő fiatal pár, kéz a kézben, hogy mindegy hogy hová, de együtt szeretnék menni.

A válaszadók fele, a partner/gyermek melletti elköteleződést megoldhatónak tartja. Több mint a fele állította, hogy az anyagi források fontosak. Arról már több helyen is olvashattuk, hogy a keleti diákok hátránya a magas megélhetési kiadás, míg ez éppen előnye a nyugati diákok keletre történő jelentkezésének.

40%-nál többen tartják úgy, hogy a nem elismert tanulmányokban való részvétel is fontos. Ez túlmutat a szűk szellemi tőke növelésen és a globális képességek fejlesztését célozza. A lakáshoz való kötődés érdekes módon a fiuknál kevésbé fontos tényező 45%, míg a lányok 58%-a lényegtelennek ítéli. A felvétel több adatai megerősíti az agyelszívás elnöiesedését.

Ha valaki már állásban van, akkor 55% az ettől való elszakadást nem tartja fontosnak. Tehát *sabbatical year* megoldásban lehetséges gondolkodni. Minden 3. válaszoló a tanulmányok folytatásával Life Long Learning-gel ért egyet.

Azt több válasz is megerősíti, hogy a lányok jobban informáltabbak, több szempont alapján döntenek, és előkészítettebb helyváltoztatást valósítanak meg. A lányokat támogató családi háttér beleértve az anyagi támogatást is erősebb. Feltételezhető, hogy ezzel is az önálló életre történő felkészítést szeretnék megvalósítani. A nők esetében a külföldi tanulásnak az értéke nagy, 84% a ért egyet ezzel a megállapítással, míg a fiuknak csak 66%-a.

A kétharmada a választ adóknak van arról meggyőződve, hogy ez a tartózkodás számottevő mértékben növeli karrier lehetőségét. Szinte mindenki szívesen próbálna ki egy másik kultúrában való együttélést, ami a nyitottságra bizonyíték. De lakva ismerni meg egymást, tartja a magyar szót.

A fiú hallgatók határozatlanságát arra kérdésre adott válasz is bemutatja, hogy a diploma megszerzését követően a fiúk 39%-a, a lányok 57%-a válaszolta azt, hogy egy évet külföldön szeretne dolgozni. Az egy évet meghaladó külföldön élést – ami a potenciális migrációra utal –, a fiúk 54%-a, a lányok 66%-a tarja elképzelhető megoldásnak. Harmaduk hesitáló választ adott.

5. Az otthoni háttér

A 90-es évek elején, amikor lehetővé vált a nemzetközi mobilitás – köztük a tanulási célú kint tartózkodás –, erre jellemzően két társadalmi réteg jelentkezett. A magasabb iskolai végzettségű szülők gyermekei, akik valószínűleg ennek természetével és jelentőségével tisztában voltak. Valamint a feltörekvő családok gyermekei, akik hasonlóan, pl. az orosz tanulói kiáramláshoz nemzetközi jártasságot kívántak megszerezni. Érdekes tapasztalat volt, az akkori résztvevők családi háttérében azt igazolni, hogy az esetek jó részében – lévén a gyermek középiskolás korú, és a családi élettartam is 15–17 éves –, gyakorta konfliktus helyzetben jutottak arra az elhatározásra, hogy a gyermekek külföldre történő beírása minkét szülő számára ebből a helyzetből átmeneti, pozitív megoldásnak tűnő kiút volt (Rédei 2002).

Az új generációk életében a családi háttér meghatározó jelentőségű, amit nem könnyű mérni. Az otthoni tapasztalatok, pld értékrend, és konfliktus megoldás, alkalmazkodás az új helyzethez, adott helyzetben példát jelentenek. A hallgatók többsége fejlett térségből származik, a főváros és környéke. Szüleik iskolai végzettségét alapul véve, nem számítanak első generációs értelmiséginek. A lányok 38%-ának mindkét szülője rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A fiukra ez még nagyobb arányban, (43%) állapítható meg. A lányok erőteljesebb törekvését, a szülői támogatással együtt, az elveszített lehetőség, talán ezzel is magyarázható. A szülők 10%-a nyugdíjas, ami nem biztos, hogy életkori elérést, jobbra korai nyugdíjba menetet jelent. A szülők egynegyede tanár, akik a szellemi tőke jelentőségét ismerik, de nem annyira karrierorientáltak gondolkodnak. A fiúk 11%-ának szülei vállalkozó tulajdonosok, ügyvezető igazgatók, akik a piaci folyamatok résztvevői. A szülők által beszélt nyelv sorrendben angol, német és orosz.

A témához kapcsolódó empirikus kutatásaink során a tanulói mobilitás döntési körülményeiről és az első a külföldi hallgatói lét tapasztalatairól érdeklődünk. Azt tapasztaltuk, hogy a diákok mobilitását döntő mértékben határozza meg az, hogy az oktatási intézményben milyen az oktatói mobilitás (*Telbisz-Rédei-Nemes N.A. 2008*). A hallgatói mobilitás alakulásában a megélhetés és az oktatás költségei döntő szereppel bírnak. A diákként dolgozni támogatást jelent és a munka világával is megismerteti a tanulókat (*Rédei 2008*).

Egy 2006-ban végzett felmérésünk 250 Nyugat-Európában tanuló magyar diákot kérdeztünk meg arról, hogy milyen motivációk álltak döntésük mögött és miként értékelték hazatérésüket követően a külföldön töltött időt.

A megkérdezettek életkori megoszlása megfelelőnek mondható: 78%-uk volt 18–22 éves, 15% volt ennél fiatalabb és 7% idősebb.

Számukra a legfontosabb az volt, hogy közelebb kerüljenek távlati céljaik megvalósításához, tapasztalatokat szerezzenek külföldön, nyelvet tanuljanak, megkezdjék önállósulási folyamatukat.

Véleményük szerint a külföldi tanulás hozzájárult ahhoz, hogy otthonosabban érezzék magukat a hazaitól eltérő környezetben; toleranciát tanultak, új készségeket fejlesztettek ki magukban, fokozódott az új ismeretek iránti igényük, és alaposabb lett nyelvismeretük.

A válaszolók az alábbi megállapításokkal a következő arányban értettek egyet:

- külföldön élni megalapozza nyelvi kommunikációs képességemet: 87%;
- ki tudtam próbálni döntéseim hatását: 43%;
- jobb ebben az életkorban a szülőktől távolabb élni: 34%;
- fejleszteni akartam készségeimet, hogy mobilabb legyek: 63%;
- a szellemi tőke korai fejlesztése korai karriert tesz lehetővé: 23%;
- a kinti élet hatással lesz egész életemre: 85%;
- a külföldi feltételek itthon csak később valósulnak meg: 92%.

A célország kiválasztása a nyelv és a pénzügyi feltételek szerint történt.

A megkérdezettek 90%-a említette az angol nyelvet mint lehetőséget, de 15% választásában a tandíj mértéke is szerepelt. Fontos a kapcsolattartás lehetséges módja (email, sms). Interjúalanyaink több mint fele válaszolta azt, hogy végzés után kint szeretne dolgozni. Rákérdeztünk a végzett tanulmányokra. A külföldi tanulás okaként szerepelt, hogy nálunk nem tanítanak elég magas szinten, de az is, hogy például a zenei tanulmányokat tekintve Nyugat-Magyarországról közelebb esik Bécs, mint Budapest. Választott szakként szóba jöttek a gazdasági tanulmányok, művészetek, nemzetközi kapcsolatok, robottechnika, doktori tanulmányok, mechatronika, informatika, amerikanisztika.

Azzal összegezhetjük a felvétel eredményét, hogy a fiatalok növekvő mértékben kapcsolódnak be a más országban történő tanulásba, ami számukra egy életmódbeli kihívást jelent, az intézményeknek bevételt, és nemzetközi rangot, a régióknak fogyasztásnövekedést

és kapcsolatteremtést, a munkáltatók, pedig vadászterületnek tekintik és toborozzák a *best and brightest* hallgatókat. A sikeres példa, a kiválasztás, hatással van azokra is, akik ennek csak a kezdetén vannak. Minden pozitív kép ellenére azt azért elgondolkodtatónak tartom, hogy egyes országok mekkora veszteséget szenvednek el, míg mások nyereséghez jutnak.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA „Tanulási célú migráció” T 049870/2005 sz. kutatás keretében készült.

Irodalom

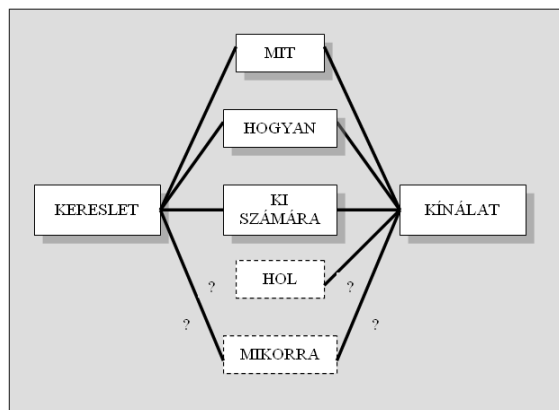
- Lengyel I.** (2003): Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon. JATE-Press, Szeged, p. 454.
- Rédei M.** (1999): Az áru, a tőke és a munkaerőszabad áramlása. pp.71–83. In Migráció II. KSH. Budapest.
- Rédei M.** (2002): A külföldön tanuló magyar diákok –a Magyarországon tanuló külföldi diákok pp. 113–135. In Lukács–Illés: Migráció és statisztika. *KSH Kutatási jelentés 71.* Budapest.
- Rédei M.** (2006a): Külföldön tanulni, *Magyar Tudomány* 6. sz. p. 745–757.
- Rédei, M.** (2006b): A tanulási célú migráció a világban és itthon. *Demográfia* 49/2-3. pp. 232–250.
- Rédei, M.** (2007): A külföldi hallgatók jellemzői. *Modern Geográfia*. 4.
- Rédei, M.** (2008): A tanulói migráció és a munkapiac. In. Illés Sándor (szerk.) Magyarország új típusú migráns munkaerő-forrásai. KSH NKI, *Kutatási Jelentések* 85 Budapest, pp. 41–106.
- Salt J.–Findlay, A.** (1989): International migration of highly-skilled manpower: theoretical and development issues. In R. Appleyard (Ed.) *The Impact of International Migration on Developing Countries* OECD, Paris.
- Telbisz–Rédei-Nemes N.A.** (2008): Oktatói mobilitás, TEMPUS, Hoppá sorozat. (Megjelenés alatt)

VERES LAJOS:^{*}

Kihívások Kelet-Közép-Európa logisztikai versenyében

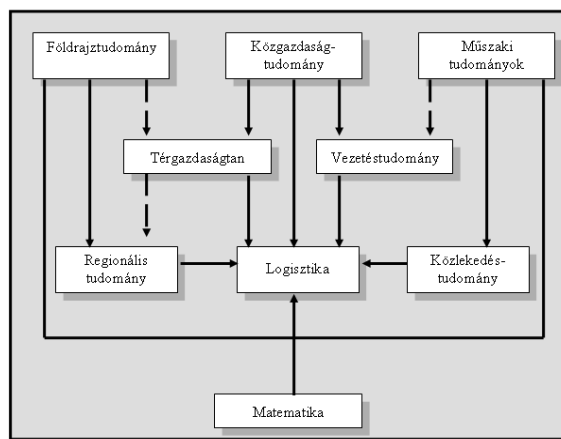
A logisztika, mint interdiszciplináris tudomány

A közgazdaság klasszikus elméletei „egy pont” gazdaságot feltételeztek, ahol az erőterek áramlása szabad és korlátlan, a piaci szereplők azonos feltételek között működnek. A **gazdaság térbeli kiterjesztése** és területi differenciálódása a telephely választás bonyolultabbá válása stb. létrehívta a térgazdaságtan tudományát, s ettől kezdve a tér-idő-távolság dimenziói nemcsak a szállítás, hanem a telephelyválasztás és sok más gyakorlatban felvetődő feladat megoldási alapjává vált.

1. ábra. A közgazdaságtan régi és új dimenziói
(Forrás: A szerző saját szerkesztése)

A közgazdaságtan régi dimenziói mellett megjelent a „hol és mikor” kérdés, melyre a piaci szereplők választ kell, hogy adjanak.

2. ábra. A logisztika, mint interdiszciplináris tudomány
(Forrás: Szerző saját szerkesztése)

^{*} Dr. PhD. Veres Lajos közlekedési-gazdasági mérnök, regionális gazdaságtan PhD., főiskolai tanár, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója, Dunaújvárosi Főiskola.

A logisztika hagyományosan építkezik a műszaki tudományokból (vállalati aspektus) és a földrajztudományokból (szállítási útvonalak, katonai alkalmazások stb.). A piaci verseny erősödésével, a többszörösen bővített ellátási lánc kialakulásával a logisztika mind erőteljesebben támaszkodik a közgazdaságtudomány diszciplínáira. Miközben a logisztika épít a szervezés- és vezetéstudomány (és ehhez kapcsolódóan a rendszerszemlélet, valamint a szervezetszociológia diszciplínáit is), valamint a közlekedéstudomány eredményeire mára már nem nélkülözheti a térgazdaságtan és a regionális tudomány elméleti és alkalmazott kutatási módszereit sem. A műszaki alapok és műszaki orientáció mellett tehát, a **logisztikában megjelent a közgazdasági tudomány szemlélet**, amely előtérbe helyezi a vállalatok, szervezetek versenyképességét, innovációs képességét.

A logisztika minden részterülete, minden „tudás-eleme” szorosan épít a matematika, azon belül is a gazdasági matematika eredményeire, lehetőségeire.

A logisztika térhódítása

Az egyre élesedő piaci versenyben a hangsúly a termelés szervezésre helyeződött, melynek során a logisztika, mint az optimalizálás eszköze a fejlett piacgazdaságokban már a 80-as években az üzemi gyakorlat részévé vált. Később *a logisztika fogalmát az üzemgazdaságtanon túl egyre erőteljesebben kötötték minden olyan folyamathoz is, amely a tér, illetve az idő áthidalását valósította meg.*

A logisztika, talán legtagabb értelmezését, a Kirsch által megfogalmazott definíció adta. E szerint a logisztikát a termelő és a nem termelő területekre egyaránt lehet értelmezni. Kirsch ezen túl a logisztikát rendszeren belüli és rendszerek közötti folyamatokra nézve is vizsgálja, melyben megkülönbözteti az anyagok (alapanyagok és késztermékek) az energiák, az információk és a személyek áramlását. A logisztika feladata általános folyamat- és rendszer szemléletben az áramlások alakításának, irányításának, szabályozásának *hatékony megvalósítása*.

A logisztika alkalmazhatósága tehát túllépett a primer szektor (kitermelés); a szekunder szektor (feldolgozás) szféráján és elérte, átlépte a terciér szektor (elosztó, termelői, társadalmi és személyi szolgáltatások); valamint a quaterner szektor (tudomány, kultúra) hatásmegzgyét.

Az „emberközpontú” és tudásintenzív szolgáltatások az utóbbi évtizedekben a makro szintek mellett egyre intenzívebben térségi (regionális) alapon szerződnek: kereskedelmi; infokommunikáció szolgáltatások; oktatás (regionális tudásközpontok, Területi Integrált Szakképző Központok – TISZK); pénzügyi szolgáltatások, energia szolgáltatások, egészségügyi szolgáltatások (Regionális Klaszterek, Kistérségi Egészségügyi Rendszer stb.); turisztikai szolgáltatások (Regionális Idegenforgalmi Bizottságok, Borutak, Falusi Turizmus Szövetség stb.); közlekedési szolgáltatások (közlekedési szövetségek, közlekedési térségek stb.)

A teljesség igénye nélkül hangsúlyozandó, hogy a **regionális politika, a regionalizáció térhódításával a logisztika számára új alkalmazási lehetőségek nyíltak meg** mind hazánkban, mind Európában egyaránt.

A tér legyőzése

A távolság vagy újabban „gyorsuló” világunkban a **tér legyőzésének lehetséges eszközei**; a **közlekedés** fejlesztése; a **telekommunikáció** „térhódítása” vagyis a logisztika tárgyát képező tárgyak információinak továbbítása, feldolgozása és átalakítása, ezáltal is módosítva a közlekedési és mobilitási igényeket; és maga a **mobilitás** csökkentése.

Miközben a közgazdaságtudomány a piaci működés egyik alapfeltételének tekinti a munkaerő, a tőke, az áruk korlátlan, szabad áramlását a valóságban a mobilitásnak korlátai is vannak, ugyanakkor ezek a korlátok a globalizációval együtt oldódnak is.

A munkaerő szabad áramlásának a korlátai közül kiemelendők a **térbeli helyzetváltoztatás korlátai**, amelyek az idő távolsággal, a költségtávolsággal és a hálózati hiányosságokkal jellemezhetők. A hálózati hiányosságok a terek valamennyi szintjén vizsgálhatóak és értelmezhetőek.

A jogi korlátok a személyek szabad mozgásának, a munkavállalásnak és a letelepedésnek a korlátait foglalják magukban.

Az ingatlanpiac oldaláról közelítve a munkaerő szabad áramlását a következő tényezők korlátozzák: az átmeneti szálláshelyek hiánya, a bérlakáskínálat hiánya, a lakásárak és a fizetőképes kereslet diszharmóniája.

A munkaerő áramlásának vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kívül a kulturális tradíciók, amely tényezők a munkakultúra különbözőségei; az ingázás szokásai, időkorlátai; a költözési szokások; és végül az idegenekkel szembeni befogadókészség.

Mobilitás tendenciái és korlátai

A távolságlegyőzés feltételei lényegesen jobbak lettek a közlekedés technológiai forradalma nyomán, a közlekedési eszközök három alapvető jellemzője tekintetében:

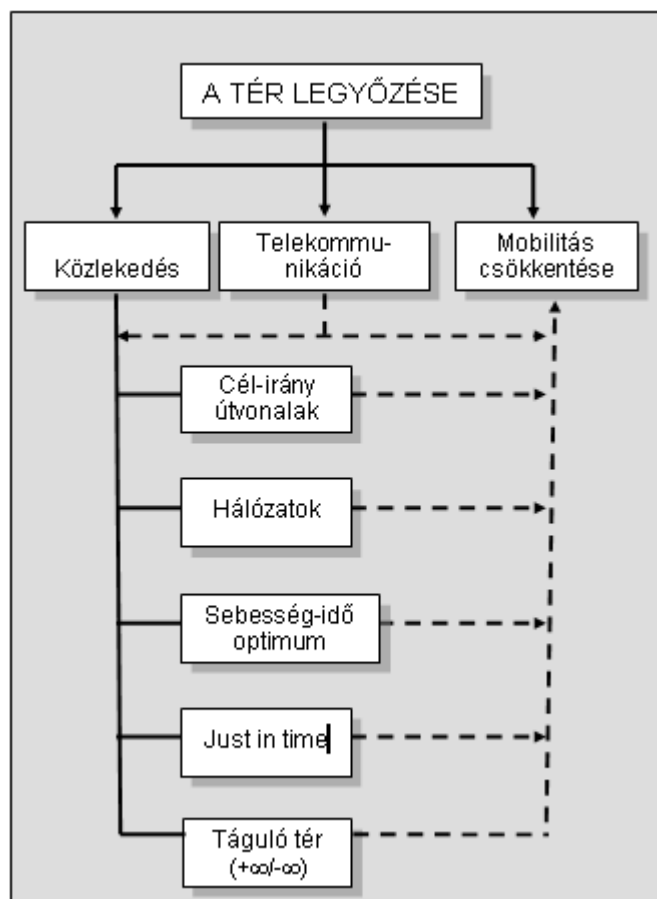
- A **szállítóképesség** folyamatosan növekedett (50–60 tonnás kamionok, 8–10 ezer tonnás ércszállító tehervonatok, félmillió tonnás olajszállító tartályhajók, 100 tonnánál nagyobb súlyt vagy félezer utast szállítani képes óriásrepülőgépek).
- A **járművek sebessége** megtöbbszörözött (350 km/h sebességű szupervasutak, 2200 km/h sebességű szuperszonikus repülőgép, 160 km/h sebességű autók az autópályák egyes szakaszain).
- Az előbbi két jellemzőtől és sajátos műszaki tulajdonságoktól befolyásoltan alakult, azaz erősen megnövekedett a különféle **közlekedési eszközök hatósugara** (13–15 ezer km-t megszakítás nélkül megtevő repülőgépek).

A termelési-értékesítési kapcsolatok távolságuk szerint hierarchikus rendszert képeznek:

- Az önálló üzem csak saját kebelén belüli (a mezőgazdaságban, a földeket és a gazdasági épületeket is magába foglaló lakóhely közötti) primitív közlekedési rendszert tart fenn;
- A piacgazdasághoz kapcsolódó üzem az üzemben belülin kívül olyan közlekedési rendszert is igényel, amely a regionális piaccal (mezőgazdasági cikkek felvásárló és feldolgozó helyeivel, árverések színtereivel) összeköti, de kapcsolódni kell az országos és nemzetközi kapcsolatok rendszerébe is.

Ezeket a hierarchikusan alárendelt térkapcsolatokon kívül a **világgazdasági kapcsolatok más dimenziót képeznek**, kiterjedtebb keretet adnak az egymástól nagyobb távolságra fekvő, különböző nagyságrendű és irányító erejű piacok közötti nagyon differenciált csere számára.

A közlekedési technika fejlődése azonban nagy távolságokban, akár interkontinentális viszonylatokban is látványos változásokhoz vezetett az agrárgazdaságban, a mezőgazdasági piacok szinte világméretűvé válásában. A trópusok által elválasztott térségek között és egyéb több ezer km-es viszonylatban először a fagyasztási technikának, a hűtőhajóknak köszönhetően vált lehetővé a romlékony élelmiszerek (hús, tojás, tejtermék, gyümölcs – elsősorban banán) tömeges tengeri szállítása. Újabban a légi szállítás is bekapcsolódott a piacok nemzetköziesedésébe (vágott virág, gyümölcs, palánta, naposcsibe, tenyészállat, versenyló és még sokféle nagy értékű anyag tartozik a cargo körébe).

3. ábra. A tér legyőzése (Forrás: Szerző saját szerkesztése)

A világkereskedelem kibontakozásával, helyi nyersanyaglelőhelyek kimerülésével, valamint **a komparatív előnyöknek a termelésben való fokozottabb érvényesítésével** és végső soron a már régóta tartó, de korunkban totálissá váló fokozottabb és tudatosodó globalizáció eredményeként távolabb kerültek a beszerzési és értékesítési piacok a feldolgozóipari üzemektől, illetve a fogyasztóktól, aminek következménye a szállítási távolságok látványos növekedése lett, ahogy a külkereskedelmi forgalom (az áruexport) jóval gyorsabban nőtt mint a termelés. Az a tény, hogy a külkereskedelem tárgyát képező áruk súlya egészen az 1970-es évekig gyorsabban nőtt, mint az értékük, így a súlyra vetített fajlagos szállítási költségek alapján elvileg mind drágábban lettek volna szállíthatók, ennek ellenére a valóságban a szállítási költségek indexének tendenciózus süllyedésével (a szállítási technika fejlődésének, termelékenyebbé válásának eredményeként) az egyes áruk „hatósugara” (azaz értékesítési területük sugara) nagyobb lett.

A személyközlekedésben hasonló folyamat ment végbe; itt az „internacionalizálódás” elsősorban két tényezőnek köszönhető:

A termelésben, az üzleti életben a multinacionális cégek térnyerésével, a nemzetgazdaságok külgazdasági orientálódásának fokozódásával, az így indukálódó üzleti célú nemzetközi utazások számának meglehetősen gyors növekedésével, továbbá

Tömegét tekintve az előbbinek a sokszorosát kitevő nemzetközi turizmus soha nem képzelt méretű kibontakozásával, a fizetőképes fogyasztói társadalomra jellemző külföldi

üdülések által keltett tömeges (európai viszonylatban évente több tízmillióz kitevő) utaszállítási igénnyel, mégpedig döntően É-D irányban, Germán- és Latin-Európa között, a Mediterráneum üdülőrégiói felé irányulóan.

Figyelemreméltó arányváltás következett be a személyközlekedés és a teherszállítás teljesítménye között. Az ipari forradalmak korában, a XVIII. sz. végétől az 1960/70-es évekig a teherszállítás teljesítményei (mind súlyvolumenben, (tonnában), mind a távolságlegyőzést is figyelembe vevő tonnakilométerben) gyorsabban növekedtek mint a személyközlekedésé. Az utóbbi évtizedekben azonban a fejlett országokban alapvetően megváltoztak az arányok, **a személyközlekedésben lett gyorsabb a növekedés**, ami a termelés fajlagos anyag- és energiahordozó-szükséglete mérséklődésének és ennél is jobban a kisvállalatok szaporodásának a szövevényessé vált társadalmi-gazdasági kapcsolatoknak, de **legfőképpen a szabadidő-eltöltéssel kapcsolatos mobilitás rendkívüli méreteket öltésének tulajdonítható.**

Az innováció és tudás áramlásának akadályai

Természeti környezet: a területek eltérő jellege, az azok közötti természeti eltérések, és különbözőségek gátolják az újdonságok terjedését, azok eljutását egyik központból a másikba.

Kulturális, mentális akadályok: a különböző kultúrával, ismeretekkel, hagyományokkal rendelkező emberek, népcsoportok más és más módon fogadják be az újdonságokat, a kulturális, vallási, fogyasztási, életmód-tradíciók korlátozzák azok elterjedését.

Politikai akadályok: a politikai rendszer jellege, annak nyitottsága vagy éppen zártsága korlátozza az újdonságok megjelenését és terjedését.

Finanszírozási akadályok: a pénzügyi eszközök hiánya nem teszi lehetővé, hogy megtörténjen egy-egy újdonság létrehozása, vagy annak átvétele és használata.

Infrastrukturális vagy fizikai akadályok: a terjedést gátolja az infrastruktúra fejlettsége, a települések kapcsolatának, a centrumok elérhetőségének hiánya.

Emberi, vagy humán akadályok: az egyének ismeretei, képzettsége, alacsony, nem képes az újdonságokat befogadni, adaptálni, vagy azokat piacképesen előállítani.

A fenntartható mobilitás

Fenntarthatónak tekinthető az a fejlődési pálya, ami utódaink számára is garantálja a környezetvédelmi szempontból egészséges, szociálisan igazságos, gazdaságilag megvalósítható működést. Fenntartható fejlődésről ugyanakkor csak abban az esetben beszélhetünk, ha mindhárom elem – a környezetvédelmi, a szociális és a gazdasági is – egyensúlyban van.

A fenntartható mobilitás környezetvédelmi aspektusai ebben az összefüggés rendszerben a nem megújítható források hatékonyabb felhasználását, az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának csökkentését („0”, vagy alacsony emissziójú közlekedési eszközök alkalmazását) jelentik a közlekedés racionális igénybevételével, tekintettel a területfelhasználás szempontrendszerére is.

A fenntartható mobilitás szociális (társadalmi) aspektusai tekintettel vannak a lakosság növekvő számára (különösen a városiasodás problematikájára), az idősödő társadalomra, a mozgásukban korlátozott személyek utazási igényeire, a biztonságos, mindenki számára elérhető – és megfizethető – az egészségre nem ártalmas, a torlódások miatt kiszámíthatatlan eljutásoktól mentes mobilitásra.

A fenntartható mobilitás gazdasági aspektusai olyan feltételrendszert jelentenek, amely az intermodálisan hatékony közlekedési hálózatok és rendszerek kialakításának ösztönzése révén – a szabályozási és finanszírozási konstrukciókat is beleértve – a legkisebb ösztársadalmi ráfordítások mellett a legnagyobb hasznot, a hosszú távú fenntarthatóságot szolgálják.

2020-ig azzal lehet számolni, hogy a városi mobilitási igények világviszonylatban 50%-kal nőnek. A világ lakosságának fele már most városokban él, és ez a tendencia csak fokozódni fog a jövőben, Európában a városlakók aránya jelenleg 75–80%, Magyarországon „még csak” 65%.

A logisztikai távolság

A tér legyőzésének mindhárom fő megvalósítási tevékenységében (közlekedés, telekommunikáció, mobilitás csökkentése) a logisztikának fontos szerepe van. Mindemellett, hogy ennek megfelelően kialakult a közlekedési logisztika, az információs telekommunikáció rendszerek logisztikája, valamint a hálózatok és rendszerek logisztikája, szükséges hangsúlyozni, hogy a **logisztika képes együttesen is kezelni a három alrendszer**. Ennek megfelelően a tér valamely A pontjából B pontba való eljutáshoz szükséges döntések sorozatát a logisztika:

- stratégiai és rendszerszemléletben kezeli;
- különböző lehetséges útvonalak változatait együttesen vizsgálja, keresi az optimális megoldást;
- a megközelíthetőségi feltételeket komplexen vizsgálja (térbeli, időbeni és minőségi feltételek);
- képes a különböző közlekedési, szállítási módok kombinált kezelésére;
- képes a közlekedési hálózatok nyújtotta lehetőségek értékelésére, az útvonalak és csomópontok kapacitás és költség elemzésére;
- számos szempont együttes érvényesítésével (mint például az áru épségének megőrzése, az értékvesztés kiküszöbölése, optimális multimodális mix) a lehatásosabb megoldást keresi;
- célfüggvényként a költségek minimalizálását és a további, kiegészítő tevékenységek hozzáadott érték maximalizálását értelmezni.

Ezen összetett értelmezésből fakadóan a logisztikai távolság nem egyezik meg az időtávolsággal, hiszen nagyobb szállítási idő is kialakulhat amennyiben a minőségi és azon belül is a biztonsági feltételek azt megkövetelik, és nem egyezik meg a költségtávolsággal sem, amelyben a kiválasztott útvonal egyben áruszállításra ad lehetőséget, vagy további értéknövelő tevékenységek végzésére.

A logisztikai távolság lényegesen nagyobb lehet földrajzi értelemben, mint a hagyományos szállítási útvonalak távolsága, amelyben az indokolják gazdasági, környezeti és egyéb megfontolások (Erdösi ex verbis).

A logisztikai távolság fogalma a következőképpen adható meg:

A logisztikai távolság a különböző közlekedési módok és megközelíthetőségi feltételek együttes vizsgálata során stratégiai és rendszerszemléletben kiválasztott útvonal távolsága, amely megtételével optimalizáló hozzáadott érték alakul ki.

A logisztikai távolság bevezetésével és széleskörű alkalmazásával **új értékek** (környezet állapota, biztonság, minőség, megbízhatóság, gyakoriság, stb.) jelennek meg, amelyek **átalakítják a hagyományos értékstruktúrát**. E folyamatban a logisztika egyre jelentősebb értéknövelő tényezővé válik.

Globalizáció és logisztika

A világgazdaságban lezajló folyamatok jelentős hatást gyakorolnak a logisztika fejlődésére is. A piacok globalizációja nyomán jellemzővé vált, hogy ma már a világ minden táján ugyanazokat a márkatermékeket ismerik és vásárolják, amelyek mindenütt ugyanabban a minőségben, hasonló áron és szolgáltatással állnak a vevők rendelkezésére. Ezzel összefüggésben megjelentek az egész világra kiterjedő disztribúcióhoz (global distribution) kapcsolódó, magasan integrált logisztikai lebonyolítási rendszerek is. A globalizálódó piachoz igazodva a vállalati beszerzés az egész világot átfogó beszerzési diszpozíciókat (global sourcing) eredményezett. Ezekhez olyan logisztikai megoldásokat rendeltek hozzá, amelyek a nemzetközi piaci versenyképesség növekedéséhez segíti a vállalatokat.

A piacok globalizációja lehetővé teszi a termelők számára a nemzeti piacok méreteit meghaladó termelési volumen előállítását, elősegítve a méretgazdaságosságban rejlő lehetőségek kiaknázását. Az így adódó előny azonban csak az értékesítéshez és a beszerzéshez járuló ún. globális logisztikai megoldások segítségével tartható fenn. Úgy is megfogalmazható tehát, hogy a logisztika a globalizáció egyik meghatározó elemévé vált.

A kommunikáció fejlődése előfeltétele volt a globalizáció és a globális logisztika kialakulásának. A műholdas műsorszóráson keresztül biztosítani lehetett, hogy ugyanazon termék a világon mindenütt, egyidőben reklámozható legyen. A szolgáltatásban alkalmazott szatelitrendszerek pedig az egész világra szóló diszpozíció technikai feltételét teremtik meg, és általuk megvalósíthatóvá válik az egész világot átfogó árukövetés is.

Az elektronikus adatsere strukturált üzeneteinek kidolgozásával, szabványosításával elérhető, hogy a logisztikai folyamat minden résztvevője, a nyelvi különbségek ellenére kommunikálni tudjon egymással. Az okmányok egységesítése s adattartalmuk elektronikus úton történő továbbítása, valamint a vonalkódrendszer és az egységes számozási rendszer elterjedése az áruk útjának további meggyorsítását eredményezi a nemzetközi folyamatban. Mindez tovább támogatja a logisztika alkalmazásának hatókörét is.

A nemzetközi kereskedelemben és a külföldi tőkebefektetések előtti akadályok fokozatos leépítése, a vámok és nem tarifális korlátozások csökkentése az árukereskedelemben, valamint a szolgáltatás-kereskedelem liberalizálása irányába tett lépések a nemzetközi kereskedelempolitikában ugyancsak jelentősen hozzájárultak a globális logisztika fejlődéséhez (GATT Uruguayi Forduló).

A globalizációs folyamatokban olyan logisztikai megoldásokra van szükség, amelyek a korábbinál szélesebb körben lépik túl a nemzeti kereteket. A globalizáció a logisztikai szolgáltatókat illetően magasabb minőségi színvonalon dolgozó, az egész világot átfogó hálózattal rendelkező, tőkeerős szolgáltatók részvételét kívánja meg, amelyek már a globális piac igényeinek megfelelően képesek tevékenykedni a globális disztribúció, illetve a globális beszerzés szolgálatában.

A globalizáció ösztönzőleg hat a logisztika fejlődésére, ugyanakkor a logisztika fejlődése, elterjedése a globalizáció feltétele, hiszen csak a megfelelő logisztikai megoldás segítségével valósítható meg a globális jelenlét.

A globalizáció fogalma a 60-as, 70-es évek fordulóján jelent meg, amikor a Római Klub jelentése következtében egyre több, a Föld sorsáért aggódó tudós, környezetvédő

kezdett el foglalkozni a globális környezeti problémákkal. Az eredeti jelentés arról szólt, hogy világunk mára, ill. akkorra „összeért”, *a környezetszennyezés sem helyi, hanem határon túlnyúló probléma lett, az emberi tevékenységnek a bolygóra kiterjedő hatásai vannak.*

Emberek, javak, termékek mobilitása, szállítása alapvető feltétele a gazdasági fejlődésnek, növekedésnek. E tekintetben a huszadik század áttörést hozott, azt s lehet mondani, hogy a közlekedés egyfajta aranykorává lett. A személyközlekedés, mobilitás, és az áruszállítás volumenei minden elképzelést felülmúlóan növekedtek. A század végére az emberiség jelentős része számára, akik korábban életüket szülőhelyükön, vagy legfeljebb száz-kilométeres körben éltek le, jelentős hivatás és szabadidős mobilitás vált elérhetővé. Ugyanakkor nyersanyagok, késztermékek váltak széles körben elérhetővé világszerte.

Az elérhetőség természetesen nagy egyenlőtlenségeket mutat a világban, a közlekedési expanzióban messze nem egyformában vettek, vesznek részt az egyes régiók, népesség csoportok. A fejlett országok polgárai számára jóformán megszűntek az akadályok, míg a fejlődő, elmaradott térségekben szinte alig változott valami évtizedek alatt, s ezek a különbségek országokon belül is jelentősek.

A növekvő mobilitás, elérhetőség előnyei, gazdasági, életszínvonalbeli haszna mellett *jelentős negatív elemek is megjelentek, és erősödtek.* Közvetlenül a torlódások, az emissziós, elsősorban légszennyezési hatások és balesetek jelentik a legfontosabb hatásokat, de a természeti erőforrások, nyersanyagok, zöldterületek, az ökoszisztéma fokozott igénybevétele, és azok hosszú távú következményei vetik fel az alapvető, megoldandó kérdéseket.

Globális közlekedési tendenciák

Az 50-es évek eleje, és a 90-es évek vége között, amikor a világméretű közlekedési expanzió végbement, az egy főre eső személyközlekedés, mobilitás, mintegy háromszorosára növekedett, de figyelembe véve a demográfiai növekedést is, a megtett utaskilométerek ebben az időszakban nyolcszorosára növekedtek. *Egyetlen motorizált közlekedési mód sem tekinthető környezetbarátnak,* bár a vasút, és a hajózás jelentősen alacsonyabb környezeti hatással jár, mint a leginkább terhelő közúti és légi közlekedés.

A fenntartható fejlődési fogalmak jóval messzebbre vezetnek, mint a növekedés és a környezet viszonya, a környezeti és a fejlődési kategóriák mellett itt a társadalmi, méltányosság, igazságossági szempontok is szerepet kell, hogy kapjanak. A fenntartható fejlődés, és az ehhez kapcsolódó fenntartható közlekedés, mobilitás egymással összhangban, egyensúlyban kell, hogy legyenek. Itt hármas célt kell megvalósítani:

- a növekedést, egyfajta fenntartható gazdasági fejlődést,
- a környezetvédelmet, ami társadalmi szempontból a generációk közötti igazságosság, a jövő generációk jogait is felveti, és
- a generációkon belüli, tehát a mai társadalmi szempontok, a társadalmi igazságosság megvalósítását.

A három célkitűzés egymásnak nem automatikus kiegészítője, sőt azok sok tekintetben ellentmondásban vannak egymással, amire a fenntartható fejlődésen kívül jelzett köztes állapotok – degradáció, stagnálás, torz elosztás – is utalnak. A gyakorlatban a legtöbb fenntartható fejlődési, majd ebből fakadó fenntartható közlekedési megközelítés a növekedés – környezet viszonyrendszerből, skálából indul ki, erre mutatnak az ismert fenntartható fejlődési definíciók. Ez a jellemző a közlekedési megközelítésekben is, ahol a közlekedés gazdasági hatásai és környezeti terhelés kerül elsősorban számbavételre. A másik skála, a

növekedés, fenntartható fejlődés – társadalmi szempontok közötti, egyfelől a társadalomtudományok kérdése, másfelől a közlekedés területén ide tartozik az egyéni és a közösségi közlekedés viszonya, a közlekedési beruházások hatása fejletlen régiókra, ill. egyes lakossági, társadalmi csoportokra. A harmadik viszonyrendszer, a környezeti és a társadalmi szempontok, célkitűzések skálája viszonylag kevés figyelmet kapott, kap, így eddig a közlekedési, fenntartható mobilitási kérdéskörökben is.

A globális – lokális paradoxon

A globális gazdaságot öt meghatározó folyamat alkotja:

- transznacionális (multinacionális, globális) vállalatok terjeszkedése, hálózati szerveződések, amelyek **új és újabb értékláncrendszereket** hoznak létre sajátos globális-lokális stratégiák mentén;
- gyorsan **változó technológiai környezet**, azon belül is kiemelkedő a kommunikációs-információs technológiák rohamos ütemű fejlődése;
- nemzetközi integrációk;
- globális pénzügyi rendszerek működése;
- új termelési és szolgáltatási központok alakulnak ki, új gazdasági körzetek jönnek létre.

Miközben adott iparágakban szinte ugyanolyan vállaltok versengenek egymással a Föld bármely térségében a **tartós vállalati versenyelőnyök fenntartásában előtérbe került a lokális „beágyazódottság”**, a helyi együttműködések szerepe. Ezt az ellentmondást a globális-lokális paradoxon érzékelteti.

A **multinacionális** vállalatok jellegzetessége, hogy logisztikai tevékenységeiket két szinten alakítják ki. Bizonyos tevékenységek globális szinten működhetnek, míg más tevékenységeket a piachoz közeli „helyi” szinten szerveznek meg.

Globális szinten ellátott logisztikai feladatok:

- termelési és szállítási hálózat kialakítása;
- információs rendszerek kifejlesztése, irányítása;
- készletezési pontok meghatározása;
- beszerzési döntések;
- döntés szállítási ágaknál;
- költség átvállalási döntések;
- a kibocsátás költségeinek ellenőrzése.

Helyi szinten ellátható logisztikai feladatok:

- rendelésmenedzsment;
- raktárgazdálkodás;
- a helyi szállítás megszervezése;
- jövedelmezőségi elemzések;
- a helyi értékesítés menedzsmentje;
- humán erőforrás menedzsment.

A logisztikai funkciók eképpen történő felbontása során előtérbe kerül néhány fontos következtetés. Egyik ilyen fontos következtetés a globális szinten működtetett logisztikai funkciók közül a **termelési és szállítási hálózatok** kialakítására vonatkozik. A globalizáció felerősítette a hálózatosodást iránti igényt. Ma már nemcsak holonikus szervezetekről beszélhetünk, hanem cél és tevékenység orientált hálózatokról. Virtuális vállalatokról, klaszterekről, s ezek az „együtműködési” formációk létrehozásának célja a hatékonyabb működés, s egyúttal a versenyképesség javítása.

A második következtetés a helyi szinten ellátható logisztikai feladatokkal függ össze. Egyrészt fontos magának az elkülönítésnek a ténye, miszerint pedig „minden ami nem globális” az a helyi szint feladata.

A mezo-szint stratégiai felértékelődése

A mezo-szint egyfelől makro szint alatti, másfelől pedig több mikro-egységet fog egybe. Sajátossága, hogy **elég nagy területet (térseget)** fog össze ahhoz, hogy stratégiai szerepe legyen a jövő alakításában.

A különböző szintek alkalmazkodási képessége és a jövő alakítása egymással fordítottan arányos. A **mikro-szint alkalmazkodása magas** szintű, ugyanakkor a jövőt alakító képessége. A makro és globális rendszerek alkalmazkodása alacsony szintű, ugyanakkor a jövő alakítására jelentős mértékben hatnak. A működő szervezetek dinamikus nyitott struktúrái a növekvő szabadságfokú rész-szintek növekvő alkalmazkodóképességgel is bírnak, ezért a **szervezeti** alkalmazkodás fordítottan működik az előzőekben bemutatotthoz képest.

Bizonytalan vagy átmeneti időszakokban a hierarchiák átrendeződnek, a különböző szintek eltérő súllyal hatnak, alakítják a jövőt. Ugyanakkor a kutatók fő megállapítása szerint a **legnagyobb fajlagos jövőformáló javulást a mezo szint mutatja**. A mezo szint stabilizáló és jövőt alakító képessége attól is függ, hogy mekkora erő, (gazdasági-társadalmi viszonyrendszer) áll mögötte. Ezt mennyiségi és minőségi értelemben is értelmezhetjük (népesség, GDP, településszám, régió és intézményei, stb.)

A jövőhöz való alkalmazkodás és annak aktív formálása során a **mezo-szint kiemelt szerepet kaphat**, mert elégséges belső kohéziót tud létesíteni. A belső-endogén potenciál feltárásával, fejlesztésével és hatékony működtetésével a **térségi logisztika** közvetlenül hozzájárul a régiók, térségek, térségközpontok versenyképességének javításához.

Regionális logisztikai rendszerek kialakítása

A regionalizálásnak kétféle fogalma ismert a (német) területi tudományokban. Ezek közül az egyik a régiónak, mint politikai –adminisztratív szintnek a társadalomirányításban való felértékelődését fejezi ki, tehát összefüggésben van a modern államnak azzal a magatartásával, hogy szelektív módon visszavonul az általa vállalat feladatok intézésétől, és a problémamegoldásban való közreműködést regionális szintre transzformálja. Ezt a folyamatot a központi szintről induló regionalizálásnak is hívják. A regionalizálás egyúttal új intermediális funkciókat vesz át az állam, az önkormányzatok és a privát szféra között. Vagyis az ágazatilag szerveződő politikai struktúrákba területi integratív és innovációs funkciók, épülnek bele, ami által erősödnek a közigazgatási-politikai döntésekben a területi szemléletű keresztirányú kapcsolatok.

A regionális fejlesztési politika hordozói tehát maguk a régiók, míg a regionális politika állami politika, mely utóbbinak szervesen együtt kell működnie az előbbivel. A regionális

fejlesztési politika olyan jövőképet eredményez, mely regionális fejlesztési koncepciókban programokban ölt testet, s amelyek a területi-helyi akaratképzést eredményeként születnek meg, nem kevéssé a helyi források bevonásának célzatával. A regionális politikának a decentralizáción keresztül horizontálisan illik hatnia, szemben a vertikálisan szerveződő ágazati politikákkal.

Ennek során megvalósul az állami intézmények, a piaci szférát képviselő vállalatok és a polgárok integrálása a regionális politikai döntéshozás során, ami a kooperációs és részvételi politika alapján történik. Ez kitermeli a területi szintű érdekegyeztetés eddig ismeretlen szervezeti formáit, melyek a *partnerség* elvének alkalmazásával hatékonyabbá és eredményesebbé teszik a folyamatot.

A regionalizáció népszerűségének és alkalmazásának térnyerését a következő tényezők egyidejűleg generálják:

- a gazdaság működésének *hálózatosodási igénye*;
- az *EU strukturális és regionális politikája*;
- az állam-társadalom viszonyának a *decentralizáció* jegyében történő újrendezésének kívánalma;
- valamint a *politika növekvő legitimációs igénye*.

A továbbiakban kiemelésre kerül néhány olyan új regionális rendszer, melyek kialakítása megkezdődött hazánkban.

Az angol és német szervezeti modellek világosan jelzik, hogy a partnerség modern horizontális elvének érvényesülése szükséges, de nem feltétlenül elégséges elve a regionalizációnak, sőt az államszerkezeten belül a hierarchikus struktúrák tekintetében csupán kiegészítő jelleggel tud érvényesülni, azok helyébe nem léphet.

Az utóbbi évtizedben népszerűvé vált az „Európa a régiók Európája” szlogen, amihez mint erőteljesebben tapad a régiók versenyképessége fokozásának követelménye. Ez a jelenség, amely a „városrégiókat”, a régióként értelmezett nagyvárosi agglomerációkat is elérte, nem minden hatásában értékelhető egyértelműen pozitívan. A régiók és agglomerációk azáltal igyekeznek cselekvőképességüket erősíteni a régiók éleződő versenyében, hogy a helyi kormányzás azon struktúráit keresik, amelyek képesek a felmerült súrlódásokat áthidalni és a széttagoltságot funkcionális integrációval helyettesíteni.

A partnerségi „intézményeknek” vagy hálózatoknak lényeges módszertani sajátossága a tárgyalásos eljárás. A konszenzuseresés módszerét a meggyőzés szolgáltatja. A politikai döntéshozási folyamatokban az információ- és tudáscserének különösen nagy jelentőség jut, ezért tanulási folyamatot, tanulási rendszereket testesítenek meg. Sőt, ki szokták említeni, hogy a hálózatok erőssége abban áll, hogy megnövelik a szakértők, illetve a szakértelem befolyásolási esélyét a regionális politika alakításában.

Magyarországra vonatkoztatva megfogalmazható, hogy a rendszerváltás utáni időszak regionális politikája az Európai Unió strukturális politikájához kapcsolódó intézmények és működési elvek kissé klisészerű átvételét mintázta, miközben a regionalizmus lényegi tartalma a decentralizáció, partnerség, programozás, koncentráció, addicionalitás, átláthatóság) csak korlátozottan tudott gyökeret verni.

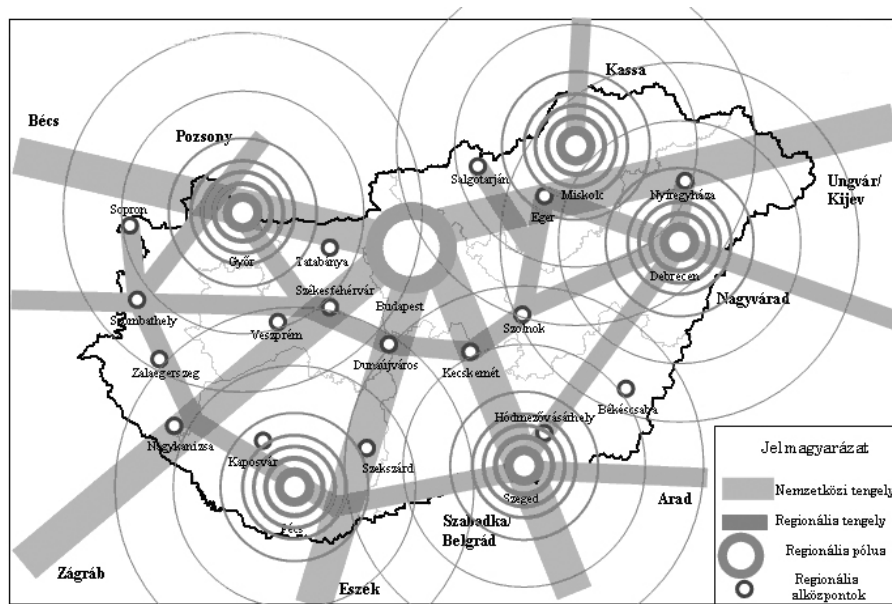
Ha a regionalizálás elvén nyugvó modernizáció a területi irányításban meggyőző mértékű hatékonyságjavulást eredményezne, a túlközpontosított állam lebontását valóságos decentralizáció kísérné és a régiók bevezetésévei nem egyszerűen a közigazgatási szintek száma gyarapodna.

A területfejlesztési politika átfogó céljai 2020-ig:
(lásd OTK 2005.)

1. Térségi versenyképesség;
2. Területi felzárkózás;
3. Fenntartható térségfejlődés és örökségvédelem;
4. Területi integrálódás Európába;
5. Decentralizáció és regionalizmus.

Fejlesztési pólusok megerősítése és a városhálózati kapcsolatrendszer fejlesztése:

- Fejlesztési pólusok gazdasági-társadalmi térszervező erejének erősítése;
- Fejlesztési pólusok és a nagyobb városok hálózatos együttműködése;
- Együttműködő térségi városhálózatok ösztönzése;
- Munkaerőpiacok térségi kiszélesítése;
- Nagyvárosi környezeti problémák felszámolása.

4. ábra. Regionális fejlesztési pólusok és tengelyek (Források: OTK 2005)

Az országos és regionális logisztikai centrumok mellett kisebb-nagyobb logisztikai központok is létesültek, főként a főváros és az autópályák mellett. Ezek többnyire spontán módon jöttek létre, és a legtöbb esetben kizárólag közúti áruszállításra alapulnak.

Magyarországról a gyakorlatban elfogadott logisztikai **térségi minősítési kritériumok** szerint nemzetközi összehasonlításban - az alábbi általános megállapítások tehetők:

- **infrastruktúra:** a rendelkezésre álló közlekedési hálózat mennyiségi paraméterei (hossza, sűrűsége) általában véve megfelelő, s pozitívként értékelhető a számos, országon áthaladó nemzetközi közlekedési folyosó (TEN és TINA) is. Az infrastruktúra minőségi jellemzőiben (pl. közutak teherbírása, gyorsforgalmi utak alacsonyabb aránya, vasútvonalak sebességi és vízi utak hajózhatósági korlátozásai) viszont tapasztalható némi lemaradás, amelynek ledolgozása a magyar közlekedéspolitika egyik lényeges eleme. Kontinentális jellegünkől adódóan tengeri kikötővel nem rendelkezünk, központi nemzetközi repülőtér-

rünk áruforgalma pedig egyelőre elmarad a nyugat-európai versenytársakétól. Logisztikai központjaink hálózata aránylag kiterjedt, ugyanakkor csak kevés – többnyire főváros környéki és néhány vidéki – terminál nevezhető teljes funkcionalitással üzemelőnek. A központok közül szinte valamennyi kapcsolódik a TEN és TINA folyosókhoz (lásd a 2. sz. ábrát), ami alátámasztja (tovább)fejlesztésük aktualitását;

- **logisztikai kereslet:** a logisztikai szolgáltatások iránti keresletet meghatározó ipari-kereskedelmi tényezők – a nemzetgazdasági teljesítmény és az ipari termelés növekedésének tükrében – ígéretes a fejlődést mutatnak, ugyanakkor még aránylag alacsony a magas hozzáadott értékű logisztikai szolgáltatások iránti igény. A fogyasztói potenciál terén, az alacsony fajlagos jövedelmeknek és az egyre kedvezőtlenebbé váló népeségi tendenciáknak köszönhetően jelentős az elmaradás Európa fejlettebb régióihoz képest, ami csak lassan, fokozatosan dolgozható le;
- **logisztikai kínálat:** Magyarországon számos logisztikai szolgáltató van jelen, a legkülönbözőbb szolgáltatásokat nyújtva. A területi lefedettséget tekintve hátrányként értékelhető, hogy az érintett vállalatok, vállalkozások többnyire a főváros környékére telepítik központi telephelyeiket, s tevékenységi körüket is inkább az alapvető logisztikai-szállítási szolgáltatásokra korlátozzák. Igaz, ezzel a kereslethez igazodnak, mivel a gazdasági teljesítmény zömét is a fővárosban állítják elő, s inkább a hagyományos raktározási-szállítási folyamatokat igénylik. Ugyanakkor az offenzívabb kínálati politika esetleg felkelthetné a ma még csak látens, komplexebb logisztikai kiszolgálást előtérbe helyező keresletet;
- **külső környezet:** a logisztika fejlődését támogató külső tényezők terén hazánk az átlagosnál jobb helyzetben van. A befektetési klíma az alacsony foglalkoztatási és szolgáltatási költségeknek, valamint a képzett munkaerőnek köszönhetően kedvező. Igaz, az utóbbi években már egyre inkább szakmunkaerő-hiány tapasztalható, ami a képzési rendszer munkaerő-piaci igényekhez igazításával orvosolható. Az adózási rendszer – nemzetközi összevetésben és általában véve – a vállalkozásokat ösztönző irányba látszik fokozatosan elmozdulni, ugyanakkor néhány intézkedés kifejezetten hátrányosan érinti a logisztikai-áruszállítói szakmát (pl.: nemzetközileg versenyképtelen vám eljárás, a logisztikai szolgáltató térítésmentesen köteles helyet biztosítani a vámhatóság részére, vámoltatást követő azonnali import ÁFA befizetés). A közlekedéspolitikai megfelelő hangsúlyt fektet a hiányzó infrastrukturális elemek kiépítésére, ám ezek tényleges megvalósítása a források függvénye. A logisztika és a kombinált szállítás a magyar közlekedéspolitikai, illetve az átfogó fejlesztéspolitikai szerves része.

Az országos jelentőségű logisztikai központokat kijelölő koncepció által lehatárolt térségek (OLSZK-k és vonzáskörzeteik) a négy alapparaméter lokális jellemzői szerint eltérő képet mutatnak. Ennek alapján bizonyos kiemelt hazai térségekre – pl. a főváros és környéke, illetve egyes prosperáló vidéki területek – a nemzetközi, míg a többire – a kiemelt megyeszékhelyi LSZK-kat is beleértve – általában a regionális szerepű kontinentális logisztikai térségekre vonatkozó fejlesztési elveket célszerű adaptálni. A hazai logisztikai rendszer optimális térszerkezetének kialakításakor törekedni kell az előbbi logisztikai centrumok hálózatba fogására, valamint az egyéb logisztikai szolgáltatók/létesítmények intermodális szállítási-logisztikai láncba integrálására. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az intermodális szerepkör az export-import forgalomban, illetve a tranzit forgalom szempontjából lehet inkább jelentős, a nagyobb gazdaságos szállítási távolság miatt.

A logisztikai fejlesztési prioritások meghatározásánál tekintettel kell lenni a nemzetközi versenyhelyzet alakulására is. Magyarország helyzete geopolitikai szempontból kedvező: több országgal határos és több (szám szerint négy) transz-európai közlekedési folyosó megy át rajta, mint bármelyik szomszédos országon. Különös versenyelőnnyel bír az or-

szág a Balkán és a Közel-Kelet irányába menő forgalmat illetően, mivel ide az EU-n belül (egyelőre) csak hazánkon átkelve lehet eljutni. E kedvező földrajzi pozíció azonban több oldalról is veszélyeztetett lehet, amennyiben nem áll – időben – rendelkezésre a megfelelő intermodális infrastruktúra és kapcsolódó szolgáltatásrendszer, továbbá az áruszállítási-logisztikai piac zökkenőmentes működését biztosító adekvát szabályozási háttér.

A hazai feltételek elégtelensége és/vagy késedelmes megteremtése alternatív útvonalak például Szlovákián át kelet felé, vagy Ausztrián és az egykori Jugoszlávia utódállamain keresztül délkelet felé, és disztribúciós centrumok igénybevételére ösztönözheti a nemzetközi áruáramlatok szervezőit. Mai ismereteink szerint leginkább az alábbi környező országbeli (részben tervezett, részben már beindult) dinamikus logisztikai fejlesztések jelenthetnek releváns konkurenciát:

- Szlovákiában: Pozsony térsége, illetve a Záhonyhoz hasonlóan vasúti nyomtávval-tásra épülő Ágcsernyő (Cierna-nad- Tisou), továbbá azt is meg kell jegyezni, hogy a széles nyomtávú vasút egészen Kassáig kiépített;
- Ukrajnában: a helyi fuvarozók és szállítmányozók szövetsége a határ ukrán oldalán javasolja megvalósítani (ugyan magyar és szlovák részvétellel) a nemzetközi logisztikai központot;
- Romániában: Arad–Temesvár–Nagyvárad körzete;
- Szerbiában: Újvidék–Zenta körzete;
- Szlovéniában: Maribor térsége.

Végül fontos, a hazai áruszállítási-logisztikai fejlesztési irányokat befolyásoló nemzetközi fejlemény lehet a kelet-európai és az adriai kikötők szerepének felértékelődése a nyugat-európai kikötők kapacitásproblémáinak következtében. Ez újabb, hazánkat is érintő áruáramlatok megjelenését vetíti előre, amit az a tény is erősíthet, hogy a távol-keletről érkező áruk e kikötők igénybevételével több ezer km-es útmegtakarítással érhetik el céljukat.

A hazai (intermodális) logisztikai rendszer összefoglaló SWOT (erősség-gyengeség és lehetőség-veszély) elemzését a 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat. A hazai (intermodális) logisztikai rendszer átfogó SWOT-elemzése

Erősségek	Gyengeségek
• évtizedes fejlesztési előzmények, tapasztalatok a kombinált szállítás és a logisztika terén • újjászülető, aktualizált fejlesztési koncepció és támogatási program • részben már működő, egyes elemeiben előremutató megoldásokat is alkalmazó intermodális logisztikai hálózat • kellő aktivitás az innovatív logisztikai szolgáltatók körében • fejlett logisztikai oktatás	• még nem teljesen kiépített intermodális logisztikai infrastruktúra, hiányzó szolgáltatáselemek • az árutovábbítása, ezen belül is hangsúlyosan a vasúti és a vízi szállítás/útvonalak viszonylag alacsony szolgáltatásjellemzői • elégtelen kereslet a korszerű és környezetbarát logisztikai szolgáltatások irány – alacsony környezettudatosság • túlzottan főváros centrikus és csak részben komplex logisztikai kínálat
Lehetőségek	Veszélyek
• kedvező geopolitikai helyzet (TEN és TINA korridorok, csomópontok, az EU „kapuja”) • bővülő ipari termelés és külkereskedelem • relatíve alacsonyabb árszínvonal a logisztikai erőforrások – munkaerő, terület, szolgáltatások – terén • általában kedvező szakmai befektetői megítélés	• időbeli, színvonalbeli el-/lemaradás a környező országok releváns alternatívát képező szállítási, logisztikai infrastrukturális fejlesztéseihez képest • az éleződő verseny kiszoríthatja a felzárkózni nem tudó hazai logisztikai szolgáltatókat • a mai magyar vám- és adórendszer „forgalomel-terelő” hatása • a komparatív ár- és költségelőnyök fokozatos leépülése, hiány a szakképzett (végrehajtó) munkaerő terén

Az intermodális logisztika fejlesztési irányai, kormányzati feladatai

A logisztikai szolgáltatások piaca az átlagos gazdaságnövekedési ütem többszörösével bővül, s munka intenzív tevékenységei az előállított hozzáadott érték révén jelentős gazdasági eredményt nyújtanak.

Az intermodális logisztika szakstratégia átfogó célja egy olyan logisztikai rendszer kialakítása, amely az ország kedvező geopolitikai helyzetének ***környezetkímélő*** (vasúti és vízi árutovábbítást preferáló) kihasználásával a Kelet- és Dél-Európában irányuló ***elosztó-gyűjtő központi funkciók ellátására képes***. Ez az intermodális logisztikai infrastruktúra kiépítésével és a kombinált áruszállítás részarányának növelésével érhető el.

A trend- és helyzetelemzés következtetései alapján a közlekedéspolitikának olyan keretrendszert kell kínálnia, amelyben az intermodális logisztikai szolgáltatásokat piaci alapon fejleszteni kívánó szolgáltatók releváns alternatívaként kínálhatják integrált megoldásaikat, s egyúttal elérhető az előbbieken megfogalmazott átfogó cél. Az ennek megfelelő eszközrendszer az alábbiakban összegezhető:

1. közvetlenül alkalmazható eszközök:

- az intermodális logisztikai szolgáltató központok alapinfrastruktúrája (főképp árukonszolidációs terminálok és kapcsolódó út/vasút/víziút hálózati elemek) kialakításának támogatása, a területek kedvező feltételű átengedése;
- a kombinált szállítási eszközpark bővítésének, korszerűsítésének elősegítése (hosszabb távon a kíséretlen megoldások irányába elmozdulva);
- az intermodális logisztikai tevékenységet, ezen belül is hangsúlyosan a kombinált áruszállítást előnyben részesítő, annak kedvező hazai szabályozás;

2. nemzetközi keretek között ellátandó, nemzetközi harmonizációt igénylő koordinációs feladatok:

- aktív intermodális marketing/promóciós tevékenység;
- standardizálás (a nemzetközi követelmények szerint):
 - intermodális szállítási egységek;
 - szerződési feltételek, dokumentumok és felelősségi viszonyok, árubiztonság; információcsere, adatmodellek;
 - képzési rendszerek, munkakövetelmények;

3. kapcsolódó szabályozási és közlekedésfejlesztési teendők:

- az áruszállítási-logisztikai piac hatékony működését segítő szabályozási környezet kialakítása – akadályok lebontása;
- az alternatívát biztosító vasúti és vízi áruszállítás feltételeinek javítása: infrastruktúrafejlesztés, hozzáférés biztosítása a vasúti pályához és létesítményeihez, hatékony kapacitáselosztás;

4. hosszabb távon megoldást jelentő átfogó intézkedéscsomagok:

- az externális hatásokat internalizáló, használati arányos és egységes közlekedési árképzés és díj szedés fokozatos bevezetése, ami valós értékítéleten alapuló szállítási módválasztást tesz lehetővé a fuvarpiacon;
- környezetvédelmi, műszaki és szociális szabályozás fokozatos szigorítása az áruszállításban.

A fejlesztési igényeket előzetesen értékelve megállapítható, hogy azok egy része – különösen a különféle szabályozási és harmonizációs feladatok elvégzése – nemzetközi koordinációt igényel. Itt a hazai fejlesztéspolitika alapvetően befogadó, illetve magyar körülményekre adaptáló szerepet tanúsíthat. Más esetekben – pl. a logisztikai infrastruktúra fejlesztési prioritásainak kijelölése – már inkább kezdeményezőként léphet fel, de itt is ügyelve a nemzetközi kapcsolódási pontok (pl. páneurópai áruáramlat prognózisok, transzeurópai hálózati preferenciák stb.) tekintetével. A fejlesztési intézkedések implementálása viszont minden esetben alapos előkészítést és ágazatközi egyeztetést igényel, továbbá feltételezi a várható hatások nemzetgazdasági szintű értékelését, mérlegelését.

Az intermodális logisztikai fejlesztéseknél szükséges és elvárható kormányzati szerepvállalás meghatározásakor alapvetően kell tekinteni, hogy **az állam elsősorban az olyan feltételek biztosításában működjön közre, amit a piac – gazdaságossági, technológiai, stb. szempontok miatt – önmagában nem tud megoldani**, ugyanakkor jelenlétük/meglétük elengedhetetlen a magas színvonalú és környezetkímélő logisztikai áruszállítási szolgáltatások elvégzéséhez.

Funkcionális megközelítésben az alábbi szolgáltatásnyújtási keretfeltételek kialakítása, jobbítása támogatandó az intermodális áruszállítás-logisztika terén:

- *külső logisztikai infrastruktúra kiépítése, fejlesztése*
 - o vasúti hálózati csatlakozás kiépítése, fejlesztése: logisztikai központok csatlakozó vágánya, iparvágánya;
 - o közúti hálózati csatlakozás kiépítése, fejlesztése: intermodális logisztikai központok autópálya, főút stb. csatlakozása;
- *belső logisztikai infrastruktúra kiépítése, fejlesztése:*
 - o intermodális terminálok és belső infrastruktúra kiépítése, fejlesztése: intermodális logisztikai központon belüli átrakó eszközök/létesítmények, utak, közművek (víz, elektromos energia, gáz, csapadék- és szennyvízelvezetés, telekommunikációs és gyengeáramú hálózat), terület rehabilitáció;
 - o a logisztikai szolgáltatási tevékenységhez szükséges eszközpark kiépítése, fejlesztése: intermodális logisztikai központon belüli épületek, létesítmények, a hozzájuk tartozó gépek és berendezések, információs rendszerek, elektronikus adatsere és okmányáramlás;
- *intermodális szállítóeszközpark fejlesztése:*
 - o kombinált áruszállításhoz alkalmazható speciális vasúti szállítóeszközök beszerzése, korszerűsítése: konténerszállító teherkocsik, zsebes és kosaras kocsik (esetleg még Ro-La kocsik);
 - o kombinált áruszállításhoz alkalmazható speciális vízi szállítóeszközök beszerzése, korszerűsítése: Ro-Ro hajók.

A **térszerkezeti megközelítés** alapvetően az országos jelentőségű, intermodális logisztikai szolgáltató központok (és vonzáskörzeteik) hálózata aktualizált térbeli preferenciáinak kijelölését igényli, vagyis azt, hogy melyek a leginkább fejlesztendő OLSZK-k és/vagy logisztikai régiók. E tekintetben (egyelőre) nem alakult ki egységes hazai szakmai álláspont, ami megnehezíti a konkrét prioritások megadását.

A különféle makrogazdasági, illetve üzleti-piaci indíttatású logisztikai rendszerfejlesztési irányzatok javaslatait, továbbá az általános területfejlesztési célokat is figyelembe véve térszerkezetiileg kiemelt területeket képeznek a tartós EU határ menti, általában elmaradottabb infrastruktúrájú, nemzetgazdasági és üzleti szempontból is perspektivikus, de egyúttal a fejlesztések időbeli elcsúszásából adódó nemzetközi pozícióvesztéssel fenyegetett logisz-

तिकai régiók, központok. Esetükben a fő cél az, hogy a hazánkat elérő áruáramlatok az itteni intermodális transzformációs pontokon minél nagyobb arányban a környezetet kevésbé terhelő szállítási módok felé kerüljenek áttérítésre. Ezt az a tény is támogatja, hogy az EU – nem EU határátmeneteken a verseny még korlátozottabban jelentkezik, így adott a lehetőség a beavatkozásra, szemben az EU-n belüli határátmenetek kiélezett versenyhelyzetével.

Irodalomjegyzék

- Veres** (2004): Közlekedési rendszerek a regionális fejlesztési stratégiában Hazai Zrt; Budapest.
Veres (2006): Stratégiaalkotás és programkészítés a területfejlesztésben Hazai Zrt, Budapest.
Veres (2008): Térségi logisztika; Dunaújvárosi Főiskola; Dunaújváros 2008.
OTK (2005): Országos Területfejlesztési Koncepció; OGY 97/2005. (XII.25) OGY Határozat.

Beszámoló az MTA Regionális Tudományos Bizottság tisztújító üléséről

2008. szeptember 25-én került sor az MTA Regionális Tudományos Bizottság tisztújító ülésére. A jelenlévők az alábbi összetételű elnökséget választották meg:

Elnök: Lengyel Imre

Alelnök: Varga Attila

Alelnök: Szirmai Viktória

Titkár: Káposzta József

A jelenlévők szintén elfogadták, hogy a Dsc-fokozattal rendelkező tagok automatikusan az RTB tagjai legyenek, továbbá 7 PhD fokozattal rendelkező tagot – nem doktori képviselők – választottak be az RTB-be. Ezek az alábbiak:

Hardi Tamás

Lados Mihály

Faragó László

Izsák Éva

Kocziszky György

Gulyás László

Fábián Attila

Magyarok a Kárpát-medencében Nemzetközi Földrajzi Konferencia, Szeged

*„A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.”
(József Attila)*

E mai napig időszerű mottó szellemében kezdődött el és került megrendezésre 2008. március 6-án délelőtt a szegedi Városházán a Magyarok a Kárpát-medencében c. Nemzetközi Földrajzi Konferencia. A tanácskozás életre hívója, a Szegedi Tudományegyetem (TTIK) Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszéke – élve a város földrajzi fekvéséből adódó előnyökkel –, SZÖNOKY ANCSIN GABRIELLA koordinálásában idestova több mint egy évtizede, mondhatni igen nagy rutinnal szervez nemzetközi konferenciákat a határ menti együttműködés, a régiók és eurorégiók témakörében. A megszólítottak ez alkalommal azok a hazai és határon túli kutatók, szakemberek voltak, akik a Kárpát-medence magyarságának történelmi múltját, kultúráját, jelen életkörülményeit, kilátásait és nehézségeit vizsgálják.

A szakmai vitaanyagot főként a társadalmi viszonyok, struktúrák, folyamatok térbeliségének bemutatása és elemzése képezte, ami dominánsan társadalomföldrajzivá tette a diskurzust, ám a mondanivalók és megközelítésének sokféleségének köszönhetően, az eszmecsere interdiszciplináris jellege erősen kidomborodhatott. Ez utóbbit támogatta az is, hogy a geográfus társadalom tagjai mellett más tudománysszakok (néprajz, történelem, szociológia, hadtudomány, politikatudomány) művelői ugyancsak szép számmal vettek részt az egynapos összejövetelen. A szervezők részéről nemes gesztus volt a külföldről érkező magyar kutatók díjtalan részvételi lehetőségének biztosítása.

A plenáris ülést SOLYMOS LÁSZLÓ várospolitikai alpolgármester nyitotta meg. Ezt követően MÉSZÁROS REZSŐ akadémikus köszöntötte az egybegyűlteket, kifejezve abbéli örömét, hogy a nemzetközi szimpózium számára a város vezetése méltó helyszínt biztosított. Hangsúlyozta, hogy a határon túl élő magyar kollégák, a határon túli testvéregyetemek nem magyar geográfusaival együtt, rendre nagy számban vannak jelen és tartanak értékes előadásokat a Tanszék által szervezett földrajzi konferenciákon. Ezt annak megnyilvánulásaként értelmezte, hogy a határ menti geográfus közösség, a felfogásbéli különbségek dacára, mindig képes volt a politikai szempontból mégoly érzékeny témaköröket is kizárólag szakmai síkon tartani.

A soron következő hét plenáris előadás rendkívül izgalmas és aktuális kérdéseket boncolgatott. Az előadók sorát SZÁVAI FERENC nyitotta meg, aki a multinacionális államfelbomlás egyedi esetének, a jugoszláv állam széthullásának körülményeit ismertette, különös tekintettel Koszovó függetlenné válására, s az esemény nemzetközi és magyar külpolitikát érintő vonzataira.

Széttagolódás, kárpát-medencei integráció, vagy beolvadás az euro-atlanti nagytérégi rendszerekbe? Merre tartanak a Kárpát-medence nemzetállamai? A kérdésekre HAJDÚ ZOLTÁN adta meg a választ, aki a térség együtt élő népeinek nemzeti törekvéseiből eredő, illetve a külső hatalmak befolyása alatt létrejövő államosodási és integrációs tendenciákat tekintette át. Meglátása szerint a 21. század első időszakában egyszerre vannak jelen a törekvések a dezintegrációra és a nagytáji együttműködésre, ám meghatározó folyamatnak a „nagy táborba” törekvés, az euro-atlanti és az európai uniós integrálódás tekinthető.

G. MOLNÁR IREN a Vajdaság népmozgalmi és vándorlási adatainak mintegy fél évszázados változását vázolta fel. Felhívta a figyelmet arra, hogy a délszláv válság folyamánként napjainkban olyan emigrációs és ki- és bevándorlási folyamatok zajlanak a tartományban, melyek az őshonos lakosságot, különösen a magyar anyanyelvűeket érintik kedvezőtlenül.

VERES LAJOS új fogalmak bevezetésével, újszerű elméleti megközelítésben, Európa logisztikai térképének elemzésével demonstrálta azokat az áramlási irányokat, melyek a rendszerváltó Kelet-közép-európai országok társadalmi-gazdasági változásainak hatására álltak elő. A piacok megnyílása, az anyagok, termékek, energiák, személyek, információ és tudás fokozódó áramlása új logisztikai kihívásokat jelent a térségben.

GULYÁS LÁSZLÓ arra a kérdésre kereste a választ, hogy a Kárpát-medence regionális struktúráinak kialakulásában milyen szerepet játszottak a nemzeti érdekként manifesztálódó etnoregionalista, valamint a „felülről lefelé” vezényelt regionalizációs törekvések. Bemutatta, milyen kapcsolat mutatkozik az állam által kialakított közigazgatási térfelosztás és az egyes régiók területi önfejlődése között. Tételeit nemzetközi esettanulmányokkal, térképekkel illusztrálta.

L. RÉDEI MÁRIA napjaink egyik legdinamikusabb társadalmi mozgásjelensége, a tanulási célú migráció (hallgatói és oktatói mobilitás) jogi, statisztikai értelmezésével, s annak a szellemi és kapcsolati tőkére gyakorolt hatásával foglalkozott. Megállapította, hogy miközben a Magyarországot képzési, továbbképzési céllal elhagyók száma folyamatosan növekszik, hazánk Európa egyik jelentős befogadó államává is vált.

A plenáris előadók sorát DÉNES ZOLTÁN zárta, aki úgy vélelmezte, a nemzetek közötti konfliktusok kezelése nem lehet eredményes a Kárpát-medencében mindaddig, amíg nem látjuk tisztán az együtt élő népek történelmi múltban és kultúrában gyökerező mentális különbségeit. A gondolkodásmód tér- és időbeli differenciálódása egy-egy népen, népcsoporton belül ugyancsak jól kitapintható. Különösen az utóbbi 150 év politikai eseményei módosították annyira a magyarok és a többi nép lelki alkatát, etnikumon belüli és nemzeti-ségek közötti viszonyát, hogy – megszabadulva régi beidegzéseinktől – az együttélés történetét, jelenét és jövőjét érdemes teljes egészében újragondolnunk. A nemzetiségek mentalitásának kutatása stratégiai kérdéssé válhat az Európai Unióban a népek békés együttélésének kialakításaért.

A továbbiakban – tekintetbe véve a szekciók eredetileg kiírt témaköreit és a beérkezett előadás-kivonatokat anyagát – hat szekcióban folytatódott a munka, ahol összesen 46 referátumra került sor. Az első, a „Történelmi múlt” szekcióban (6 előadás) HAJDÚ ZOLTÁN elnöklete alatt a történeti-földrajz tárgyköréhez illeszkedő beszámolók hangzottak el. Ezekből értesülhettünk a 9-11. századi magyar területfoglalás térszerkezeti következményeiről (CSÜLLÖG G.); a székely falutípusok kialakulására ható természeti, társadalmi, történeti folyamatokról (AMBRUS T.); a magyar néphadsereg Jugoszlávia elleni alkalmazásának terveiről (JAKUS J.) és az ehhez kapcsolódó déli védelmi rendszer kiépítéséről (SUBA J.). Emellett előadás hangzott el a közös osztrák-magyar történelem nyomán a két nép kollektív tudatában egymásról kialakult sztereotípiákról (TÓTH I.), valamint a magyar gasztronómia honfoglalástól napjainkig tartó fejlődéséről (FÜREDER B.).

A második, „Népesség etnikum” szekció (7 előadás) KOVÁCS ZOLTÁN vezetésével a fő demográfiai folyamatokat és a népesség nemzetiségi összetételének változását tekintette át. Ennek során tájékozódhattunk a szegedi településeggyüttes nagy népességgyarapodást felmutató városkörnyéki falvainak strukturális változásairól (ABONYINÉ PALOTÁS J.–MÉSZÁROS R.); Csongrád megye lakosságának kedvezőtlen demográfiai helyzetéről, a természetes szaporodás, a vándorlás és az öregedés területi különbségeiről (SZÓNOKY ANCSIN G.). Az etnikai földrajzi előadások tudósítottak a 20. század elején még rendkívül vegyes etni-

kai arculatú Bánát (Bánság) etnikai homogenizálódásról (KÓKAI S.), a történelmi Délvidéken létrejött Duna–Körös–Maros–Tisza Együttműködés területén élő magyarság perspektíváiról (PÁL Á.), valamint a dél-alföldi régió szlovákságának három évszázados történelméről, önkormányzatiságának kialakulásáról (KUGLER J.). Mindezek mellett előadást hallhattunk a korszerkezet és a nemzetiségi összetétel kárpátaljai sajátosságairól (MOLNÁR J.), valamint a Romániában lakó magyar nemzeti kisebbség számának és eloszlásának módosulásáról (VERT, C.-MATEI, E.-KOMAREK L.).

A harmadik, „Vándorlás” munkacsoportban (6 előadás) elsőként a szekcióelnök, ILLÉS SÁNDOR referált, aki az országhatáron kívül élő, magyar állami nyugdíjban részesülők számának és területi arányainak változását mutatta be. A soron következő prezentációk megjelentették a magyarországi belső migráció településhálózati sajátosságait (GINTER G.), a szegedi oktatási intézményekben tanuló, határon túli diákok összetételét és ingázási szokásait (JÓRI J.), valamint a rendszerváltást követő kárpátaljai nagy kivándorlási hullám indítékait és célterületeit (MOLNÁR D. I.). Ugyancsak ebben a szekcióban kerültek napirendre a Vajdaság etnikai összetételét érintő történeti-politikai változások, lakosságcserek, migrációs tendenciák (GALAMBOS L.), valamint egy érdekes hipotézist hallhattunk arról, milyen következményei lehettek volna a státustörvény ausztriai végrehajtásának (CSÁSZÁR M.).

A negyedik szekció (7 előadás), mely a „Kultúra, gazdaság, környezet” elnevezést kapta, sokszínűségével tűnt ki. A levezető elnök, PAPP NORBERT Magyarország geopolitikai helyzetének változását értékelte. Kifejtette, hogy a rendszerváltás után a magyarság „hosszú meneteléssel” Nyugat-Európába kívánt eljutni, ám mára egy olyan térséghez közelített, amire voltaképpen nem is törekedett, vagyis politikai és gazdasági feladatait, lehetőségeit egyre inkább a déli-délkeleti orientáció jellemzi. Ezt követően képet kaphattunk a Pécsi Tudományegyetemen induló örökségmenedzser szak hátteréről, ismeretköreiről (SZABÓ G.–SPIEGLER P.). Előadás hangzott el a történelmi Magyarország tehetségeinek eloszlását elemző geográfiai munkákról, térképekről (GYÖRI F.), a német nemzetiségi kultúra és a falusi turizmus kapcsolatának empirikus módszerekkel való feltárásáról (GINZER M.). Az előadók ugyancsak foglalkoztak a Kárpát-medence Európai uniós tagországainak foglalkoztatási tendenciáival (VÁRÓCZI V.), a gazdasági fejlődés romániai, illetve erdélyi egyenlőtlenségeivel (KURKÓ I.), valamint a tiszai árvizek levonulásának kárpátaljai következményeivel (SÁNDOR A.).

Az ötödik, „Régiók, eurorégiók és határok” vitaülés (9 előadás) NEMES NAGY JÓZSEF irányításával végezte munkáját. Ebben feltáruktak a lakossági felmérésekre alapozott komparatív regionális kutatás módszertani kihívásai (NAGY G. D.), a magyar-szlovén határvidék néprajzi tájainak lehatárolási problémái (GYURICZA L.), valamint a magyar államhatárokon átívelő régiós kezdeményezések, együttműködések (LAKI I.) és a határtérségekben élők határon átnyúló lakóhely-munkahely kapcsolatai (HARDI T.) is. Feltáruktak a Nyugat-Balkán stratégiai szempontból egymásra utalt két kapuvárosa, Pécs és Eszék jövőbeni esélyei (REMÉNYI P.), a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Geográfia és Régiófejlesztés Tanszékének határmenti és regionális vizsgálatai (BACSÓ P.-DUBCOVÁ, A.–KRAMÁREKOVÁ, H.), valamint a magyar-szlovén határmenti együttműködés társadalmi, közigazgatási, infrastrukturális akadályai (MOHOS M.). A szekció záró előadásai a vajdasági felsőoktatás (TAKÁCS Z.) és a felnőttképzés (KOVÁCS K.) helyzetével és perspektíváival foglalkoztak.

A hatodik, s egyben a legnépesebb mezőnyt felvonultató „Kultúra és turizmus” szekció (12 előadás) CSORDÁS LÁSZLÓ elnöklétével ült össze. Az előadások megvilágították a főiskolai hallgatók utazási szokásainak és Internet-használatának összefüggéseit (GROTTE J.), a magyarországi turizmus fejlődésére ható új tendenciákat (KUNDI V.), a visegrádi országok turizmusának infra- és szuprastruktúráját (KÖKÉNY I.), valamint a környezetért felelősséget vállaló ökoturizmus kibontakoztatásának hazai lehetőségeit (RAFFAY Z.).

Mindezek mellett előadást hallhattunk a turisztikai szolgáltatások kialakításának természeti, társadalmi, gazdasági és infrastrukturális feltételeiről a Kárpátalján (SASS E.), s ezen belül a beregszászi bevásárlóturizmus jellegzetességeiről (BERGHAUSER S.). További érdekes előadások foglalkoztak a határ menti együttműködés egy jó példájával, a falusi turizmus közös fejlesztésére irányuló mórakalmi és szabadkai tükörprojekttel (RICZ A.), a kastélyturizmus és a megközelíthetőség észak-magyarországi problematikájával (NAGY A.–PETYKÓ CS.) és a magyar nyelvű oktatás és felnőttképzés horvátországi újjászervezésével (MAJDÁN J.). A szekció záró előadásai a Vajdaság és Horvátország magyar tannyelvű iskoláinak nemzeti identitástudatban betöltött szerepéről (M. CSÁSZÁR ZS.), a lovasturizmus hazai fejlesztésének, szabályozásának kérdéséről (RÁCZ SZ.) és a vendégfogadásba bekapcsolódni kívánó lakosság részére indított turisztikai képzés honi és határon túli tapasztalatairól (NAGY É. I.) értekeztek.

A konferencia ünnepélyes zárására – a megnyitóhoz hasonlóan – a Városháza dísztermében került sor. Itt a szekcióelnökök ismertették a délutáni vitaülések tapasztalatait, főbb tanulságait. A munka szakmai színvonalát egyöntetűen magasnak, az előadókat felkészültnek, a szervezést kifogástalannak ítélték. Megállapították, hogy a nagyszámú új információ, a témák sokszínűsége, a referálók fegyelmezettsége és az oldott, baráti légkör hasznos-sá és élvezetessé tette a tanácskozást. Utolsó felszólalóként a főszervező, SZÓNOKY ANCSIN GABRIELLA köszönte meg az elnökök és az előadók munkáját, kifejezve abbéli bizalmát, hogy a hazai és a határon túli kutatók, továbbá a különböző tudományszakok képviselőinek párbeszéde a jövőben is folytatódik.

GYŐRI FERENC

ANDREW C. JANOS:

Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában.

Fordította Székely Dániel és Bohács Ákos. Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 473 o.

A magyar származású Andrew C. Janos (János Csaba András) a kaliforniai Berkeley egyetem professor emeritusa. Oktatási és kutatási területe Kelet-Európa összehasonlító politikatörténete. Könyve a Stanford University Press gondozásában 2000-ben megjelent *East Central Europe in the Modern World* (Kelet-Közép Európa a modern világban) című művének magyar fordítása. A kötet magyar kiadásához írt előszavában a szerző így fogalmazott: „...könyvem – az elsőt, amely anyanyelvemen jelenik meg – a történelem- és a társadalomtudományok magyar művelőinek ajánlom, akik sokszor igen nehéz körülmények között dolgozva olyan eredményeket értek el, amelyekkel joggal vívták ki maguknak nemcsak a magam, hanem a tágabb világ tudományos közösségének elismerését is.” (6. o.)

A kötetben Andrew C. Janos a centrum és periféria, a patrónus és kliens bipolaritás nézőpontjából vizsgálja a közép-kelet-európai régió történeti, szociológiai és politikai folyamatait. Ebben a kapcsolatrendszerben elsőként az európai nagyhatalmak első világháborút megelőző kényesen stabil, ugyanakkor versengésre is teret adó egyensúlyát; majd a Népszövetség égisze alatt működő brit és francia kontinentális hegemonia időszakát; később a nemzetiszocialista Németország a régióban megfigyelhető politikai és gazdasági dominanciáját; valamint a kommunista Szovjetunió 1945 és 1989 közötti közép-kelet-európai hegemoniáját; végül a térség posztkommunista – a nyugat-európai nagyhatalmak liberalizmusának primátusát mutató – korszakát mutatja be, elemzi és komparatív gazdaság-, társadalom- és nem utolsó régiótörténeti módszerekkel interpretálja.

Azzal az európai régióval foglalkozik a kötet, amelyről Bibó István – 1946-ban, a béketárgyalások idején – megállapította: deformálódott társadalmi és politikai viszonyok jellemzik. Ennek következtében pedig – véli Bibó – az illúzió és realitás keveredik az itt élő népeknek mind a mentalitásában, mind a politikai kultúrájában. „A társadalmi szerkezet deformálódását nyomon követte a politikai jellem deformálódása is, s kialakult az a hisztérikus lelkiállapot, melyben nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok között. A vágyak és a realitás összhangtalanságának jellegzetes ellentétes lélektani tünetei a legátlátszóbban felismerhetők mindezeknél a népeknél: túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítmények valódi értékének feltűnő csökkenése, morális igények és morális felelőtlenség. E nemzetek legtöbbje egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteken rágódik, ugyanakkor azonban oly csüggedten tudja magára alkalmazni a »kis nemzet« megjelölést, ami például egy holland vagy dán számára teljesen érthetetlen volna. Ha egyik-másik vágyálmuk területben, hatalomban, presztízsből egy időre megvalósul, a hazaárulás ordító vádjá nélkül senki sem merhet azoknak ingatag és elégtelen voltára rámutatni, még kevésbé engedik be nem teljesült vágyképeiktől megfosztani magukat.” (Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. [1946] In: Uő: Válogatott tanulmányok. 2. köt. Budapest, 1986. 224. o.)

Andrew C. Janos munkája bevezetésében (7–16. o.) meghatározza a régiót, majd bemutatja annak lakosságát nyelvi, vallási és etnikai aspektusból. A régió a kora középkorban a bizánci és a Karoling (később német-római) birodalom, majd az oszmán és a Habsburg territórium, később – a hatalmi és gazdasági centrumok a modernitásban megfigyelhető eltolódásával – Németország és a Szovjetunió, 1945 után pedig a nyugati liberális polgári demokrata országok közössége és a totális diktatúrát megvalósító szovjet állam peremterülete, illetve ütközési felülete volt.

Az első fejezetben (17–36. o.) a politikai változás szociológiai és történeti értelmezési paradigmájának változásait tekinti át Andrew C. Janos. Bemutatja a társadalmi fejlődés- és haladáselmélet egyes állomásait (például Adam Smith, David Hume, Karl Marx, Karl Mannheim, Ryoshin Minami nézeteit). Külön egységben tárgyalja a militarizált állam a régióban megfigyelhető – kommunista, fasiszta és náci alapállásból kiinduló – kísérleteit. A második fejezet (37–61. o.) Kelet-Közép-Európa modern kori történetének áttekintése. Az államok középkori kialakulásától a birodalmak születésén keresztül a nemzetállamok létrejöttéig ívelő ezeréves folyamat tanulsága az lehet, hogy a haladás fázisa akkor volt kimutatható a régióban, amikor – az adott esetekben deklarált de jure önállóság ellenére is – de facto egy államba tömörültek – külső nyomásra vagy belső megfontolásokból – a kelet-közép-európai kishatalmak. Ezzel egységes gazdasági, katonai és politikai teret alakítottak ki, ami a Habsburg birodalom (később az Osztrák–Magyar Monarchia) nagyhatalmi – vagy kvázi-nagyhatalmi – státuszát eredményezte. A kereszténység nyugati és keleti ágának találkozási pontján az emberkép és a mentalitás is sajátos módon fejlődött, s ez kihatott az államelméletekre, a nemzetkonceptiókra és anyagi körülményekre, gazdasági viszonyokra is.

A kötet harmadik fejezete (62–134. o.) a liberalizmus és a nemzetállamiság konstellációjának problematikájából indul ki. Bemutatja a modern kori Európa születésének körülményeit és az 1814–1815-ben kialakult hatalmi egyensúly egészen 1914-ig fennálló rendszerét. A gazdaságtörténeti és diplomáciatörténeti adatokon túl az állam és a társadalom együttműködése, illetve divergenciája is tárgyalva van a fejezetben, s a politikai rendszerek által alkotott közjogi kereten (választási és egyéb demokratikus jogszabályok, királyi diktatúrák stb.) túl a teoretikus reformtervezetek és az oktatáspolitikai, szociálpolitikai törekvések is bemutatásra kerülnek. A régió – a mentalitástörténetben is kimutatható sajátos „köztes-európai” – tradícióinak s az állam és a politikai elitek által preferált és sulykolt ideológiák (például a liberalizmus, a nemzetiszocializmus, a kommunizmus) közötti dichotómia is sajátos dinamikát adott a térség társadalomfejlődésének.

A negyedik fejezetben (135–227. o.) a liberális (gazdaság)politika huszadik század eleji közép-kelet-európai csődjét és az arra adott radikális (marxizmus és fasiszmus) válaszokat, megoldási modelleket mutatja be a könyv írója. A nacionalizmus és a kommunizmus összeegyeztethetőségének kérdése külön egységben kerül tárgyalásra. Andrew C. Janosnak azt a nézetét azonban igen eltúloztak, sőt koncepciózusan hibásnak kell tartanom, hogy a keresztényszocialista mozgalmat és a politikai katolicizmust a fasiszta ideológia részeként kezeli (196–200. o.). Igaz ugyan, hogy a korporatív államfelépítés és képviselői rendszer része a huszadik század eleji katolicizmus társadalmi tanításának (elsősorban XIII. Leó és X. Pius pápa nézetei nyomán). Franciaországban és Belgiumban azonban a keresztény katolikus politikai erők a tizenkilencedik század végétől sok esetben a liberális politika képviselőivel fogtak össze. A politikai katolicizmus megjelenése a modern politikai struktúrákhoz köthető, így a népképviselői parlamentarizmushoz és többpárti politikai rendszerekhez. Eszköztárában (a nemzetiségi és kisebbségi igények megjelenítése, a szociális igazságtalanságok megszüntetésének ígérete stb.), valamint propaganda- és kommunikációs stratégiájában (nagyarányú sajtótevékenység, tömegpárt szervezése stb.) a politikai katolicizmus a modern politika világához és polgári pártokhoz kötődik sokkal inkább, mint a fasiszmushoz. Így volt ez Kelet-Közép-Európában is, elég csak a Magyarországon 1895 és 1918 között működő Néppártra gondolnunk. (Vö. Miklós Péter: A politikai katolicizmus mint a társadalmi modernitás szimptomája Magyarországon a 19–20. század fordulóján. In: Tradíció és modernizáció Európában a 18–20. században. Szerk. Bodnár Erzsébet és Demeter Gábor. Budapest, 2008. 168–177. o.)

Andrew C. Janos munkájának ötödik és hatodik fejezete (228–267. o. és 268–338. o.) a régiónak a Szovjetunió árnyékában töltött évtizedeit ismerteti. Előbb a sztálinista korszakot, majd az azt követő periódust mutatja be a szerző. Ebben a régió független szocialista államaiban (Jugoszlávia, Albánia), a „renitens csatlósoknál” (Lengyelország, Magyarország, Románia) és a Szovjetunióhoz mindenkor szolidáris országokban (Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia, Bulgária) 1988–1989-ig végbemenő gazdasági és politikai folyamatait elemzi. A hetedik fejezet (339–403. o.) a kelet-európai kommunista diktatúrák bukása utáni állapotokat igyekszik bemutatni: a kommunizmusból való békés átmenetet, a gazdaságpolitikai liberalizálás kísérőjelenségeit (munkanélküliség, társadalmi alárendszerek nehézkése működése stb.) és az ezekből táplálkozó radikális politikai mozgalmak megjelenését és fokozatos térnyerését.

A kötetet lezáró befejezésben (404–419. o.) az Egyesült Államokban élő professzor (az 1990-es évek tapasztalataiból kiindulva) két forgatókönyvet vázolt a régió jövőjéről. „Az egyik szerint az egymással versengő hazai, illetve nemzetközi tényezők hatására elképzelhető, hogy az Egyesült Államok kivonul az európai politikából, és a keleti bővítés ügyét teljes mértékben az Európai Unióra bízza. A másik forgatókönyv szerint felmerülhet, hogy Európa nyugati hegemoniájának szembesülnie kell a Kelet megújuló kihívásaival. Ha ez nem is jelentene erővel való fenyegetést, egy külső ideológiai kihívás gyorsan egyesítené a jelenleg szétszórta elégedetlenkedőket, és felsorakoztatná őket egy – akár vörös, akár barna színű – zászló alatt. Nyugat-Európa országai mindkét esetben stratégiai választást elé kerülnének: vagy a feladathoz mértén mobilizálják erőforrásaikat és elszántságukat, vagy új politikai Maginot-vonalat húznak maguk köré, bezárkóznak és mérséklük elkötelezettségüket.” (418. o.)

Az Andrew C. Janos könyvében megfogalmazottakat bőséges, több mint harminc oldalnyi irodalomjegyzék alapozza meg és hetvenöt táblázat teszi szemléletessé. A munkát hasznos – személyneveket, földrajzi neveket, témákat, fogalmakat tartalmazó – mutató egészíti ki. A kötetet mindenki haszonnal forgathatja, aki érdeklődik a kelet-közép-európai régió politika- társadalom- és gazdaságtörténete iránt.

Miklós Péter

GULYÁS LÁSZLÓ:

**Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság.
Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő. 2008.**

Gulyás László Edvard Benešről írott könyvét olvasván az első kérdés, ami felvetődhet az olvasóban, hogy a szomszédos országok 20. századi politikai gárdájából miért éppen őt emeli ki a szerző. A kötetből kivilágló válasz egyfelől a magyar történelem múlt századi kontextusa felől közelít, amikor így ír: „Pályájának fontos állomásai szinte minden esetben keresztezték a magyar történelem útját.” (5. old.). Másfelől úgy igyekszik, nézetünk szerint sikerrel, elkerülni az esetleges interpretációs egyoldalúságot, hogy a közép-európai térség egészének viszonyrendszerében láttatja Beneš tevékenységét.

Benes az első világháború idején és azt követően is szerepet vállal az Osztrák–Magyar Monarchia – és így a történelmi Magyarország – feldarabolásában. A két háború közötti periódusban, külügyminiszterként, majd államelnökként a kialakult európai rend fenntartásának egyik kulcsfigurája, a magyar revíziós törekvések egyik leghatásosabb ellenfele.

A második világháború előtti Csehszlovákia felbomlását követően emigrációba vonuló politikust a világégés idején a „három nagy” Roosevelt, Sztálin és Churchill, egyaránt legitim tárgyalópartnerként kezelik, így azután a szövetségesek győzelmét követően, szinte magától értetődően adódott, hogy az újjáalakult Csehszlovák állam elnökeként térjen vissza. Ebben a minőségében kötődnek nevéhez az elhíresült dekrétumok, amelyek – túl a magyar és német kisebbség meghurcoltatásain – máig hatóan befolyásolják a politikai reflexeket. A kommunista hatalomátvételt nem tudván megakadályozni 1948 után élete végéig tulajdonképpen belső emigrációban él.

A szerző e politikusi pálya végigtekintésekor annak – az olvasó számára is figyelemfelkeltő, alkalmasint bizonytalanságot is ébresztő – a kérdésnek a megválaszolását tűzi ki célul, hogy „Edvard Beneš a közép-európai történelem pozitív alakja-e [...] avagy egy negatív szereplő akinek tévedéseit, machiavellizmusát és könyörtelen cinizmusát a magyar nemzet és a többi közép-európai nemzet (németek, szlovákok, lengyel), sőt maguk a csehek) súlyosan megsínylették?” (6. old.)

A sokirányú és több évtizedes politikai tevékenység teljességének kronologikus bemutatása, bár egyértelmű rendezőelvet jelenthetne, de egy történészi doktori értekezés terjedelmi kereteit valóban szétfeszítette volna. Ebből eredendően adódik a kérdés: mi lehet az a vezérfonal, ami mentén összerendezhető a beneši pálya? Mint az alcím is hangsúlyozza, Beneš négy Közép-Európa koncepciójának bemutatása, illetve ebből három megvalósítását célzó lépéseinek az elemzése az a logikai háló, amit alkalmaz a szerző választott témájának kifejtésekor. A Gulyás által választott fenti keret elsőre kérdéseket vethet fel, de a kötet egésze felől tekintve belsőleg koherens, logikus és jól indokolható.

Az épp száz éve született első elképzeléstől, amely a dualista monarchiát a térség nélkülözhetetlen, egyensúlyban tartó tényezőjének tekinti; az I. világháború kitörésétől hangoztatott, a Monarchia romjaira épülő nemzet államokban gondolkodó és azok létrehozása mellett bábáskodó koncepción át; a második háborús kataklizma idején, 1942-ben az emigrációban kidolgozott egyfajta lengyel – csehszlovák államszövetségre törekvő rövidéletű ideát hátra hagyva, végül – mintegy az „idők szavát követve” – 1943 végére eljut, az oroszok, konkrétan a Szovjetunió nagyobb közép-kelet-európai befolyását szorgalmazó elgondolásig.

Az első koncepció a Monarchián belül a csehek mellett a történelmi cseh területeken élő németeknek is autonómiát adna. A megvalósítás fel sem merülhetett, hisz a háború kitörésével maga Beneš lépett túl rajta.

Az 1916-ban született második elgondolás ideológiai bázisa, hogy a demokratikus, antanttal szemben az abszolutista központi hatalmak állnak. A csehszlovák nemzet egész történelmét a demokratikus hagyomány kibontakozásának történeteként interpretálja, így az antant ellenségei a csehszlovák nemzet ellenségei, aminek egyenes következtetése, hogy fel kell számolni a Monarchiát.

Beneš általa vázolt Közép-Európa kép a versailles-i békerendszerben manifesztálódott, a szétesett Monarchia helyén létrejövő több nemzetiségű, magukat nemzet államként értelmező országokkal, ennek összes feszültségével, máig tartó teherterheléssel. Ráadásul Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében két olyan domináns „nemzettel”, a csehszlovákkal és a jugoszlávval, amelyek – a későbbi felbomlásuk által is visszaigazolván – nem képeztek tartós, valós nemzetet.

A két háború között Beneš külügyminiszterként a létrejött viszonyok stabilizálására, majd védelmére törekedett, sőt egy csehszlovák irányítás alatt álló Közép-Európa is céljai közt szerepelt. E politika lépéseit, konfliktusait, majd fokozatos ellehetetlenülését is sokirányú kutatásokra alapozva igyekszik bemutatni a kötet.

A Csehszlovákia szétesése után emigráló Benes a történeteket a német hegemoniával, a közép-európai kis államok védtelenségével és a nemzeti kisebbségek anyaországukkal való összefogásával magyarázta. Ehhez igazodva az 1942-ben született harmadik koncepció Németország felosztását – Közép-Európa stabilitása érdekében – nagyobb politikai egységek, így konkrétan egy csehszlovák–lengyel konföderáció létrehozását és a kisebbségi probléma anyaországi áttelepítéssel való megoldását taglalja. Mivel azonban politikai érzéke és tárgyalásai révén 1943 folyamán világossá válik a számára, hogy Közép-Európában a háború után a bármifajta föderatív struktúrát elutasító Szovjetunió lehet a vezető szerep elálltától a tervtől is.

A negyedik koncepció kulcspontjai részben viszik tovább az előző bizonyos elemeit, Németország és a kisebbségek vonatkozásában, ehhez jön a Csehszlovákia területi integritásának helyreállítását célzó igény és külpolitikai szempontból a Szovjetunióval való együttműködés. A kötet szavai szerint: „Beneš a Szovjetunió közép-európai jelenlétben látta annak biztosítékát, hogy Csehszlovákia végleg leszámolhat Németországgal és Magyarországgal.” (398. old.) Benešnek ez az elgondolása a gyakorlatban is igazolódni látszott 1945 és 1947 között, hiszen a német és magyar kisebbség kitelepítésében, illetve a háború előtti határok visszaállításában komoly szovjet támogatást kapott. Bár az utóbbi vonatkozásban Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolása már ekkor is mutatja a támogatás árát és korlátait.

Hazájába való visszatérte után Beneš belpolitikájának két kiindulópontja, hogy a kommunisták nem nyernek egy demokratikus választáson és a Szovjetunió nem avatkozik be. Ezek közül egyik sem igazolódott be, így logikus módon az 1948 februári kommunista hatalomátvétel után Benes kizsírítja a politikából.

Alapos elemzése végén a szerző visszatér a kiinduló kérdésre: pozitív, vagy negatív-e Beneš politikai szerepe? A nemzeti kisebbségek – magyarok, németek és ruszinok - felől nézve – gondoljunk csak a kitelepítésekre – negatívnak minősíti a kötet Beneš működését. A csehek szemében ő az államiság és a szuverenitás egyik megkérdőjelezhetetlen szimbóluma. A csehszlovák nemzet koncepciójának egyik atyja és fenntartójaként a szlovák önállósulási törekvéseket igyekezett megakadályozni ebből a nézőpontból az ő számukra is problematikus a megítélése.

Közép-Európai szemszögből úgy értékeli a szerző: Beneš azzal, hogy a több nemzetiségű Csehszlovákiát nemzetállamnak tekinti, így a két háború között nem tudja kezelni a lakosság közel egyharmadát kitevő kisebbségek kérdését, és végül – a második világháború után – a sztálini támogatással végrehajtott kitelepítésekkel „oldja meg” a problémát, nem tekinthető pozitív történelmi személyiségnek.

Gulyás László egy a 20. századi történeti szakirodalomban és a jelen vitáiban is gyakran érintett, de gyakorta csak érintőlegesen tárgyalt, ugyanakkor a szükséges mélységig – önálló kötet keretében – eddig fel nem dolgozott politikusi életpályát tár olvasói elé.

A közel két évtizedes kutatómunka eredményeként megszületett írásban az egyes részek kidolgozottságának mélysége egyenletes, következtetéseit világosan, logikusan fogalmazza meg, megállapításai forrásokkal gazdagon dokumentáltak, plauzibilisek. A szerző tanulmánya egységes benyomást kelt, ugyanis a szerteágazó téma egységes mederbe tereléséhez egy nagyon is konkrét problémát választott: Beneš koncepcióit Közép-Európa területi-politikai rendezésének kapcsán, illetve az ennek megvalósítására irányuló erőfeszítéseket igyekezett rendszerbe foglalni.

Kritikaként felvethető, hogy cseh, illetve szlovák forrásanyagot/irodalmat nem mindeütt vont be munkájába, de ezt a hiányosságot pótolja a magyar mellett bőséges angol, német és francia nyelvű irodalommal. Az általa használt Beneš írások eredetileg is döntően franciául, vagy angolul láttak napvilágot.

Végül a kötet, illetve szerzője kifejezett érdemként kell megemlíteni a választott téma, pontosabban politikus tevékenységének okadatolt, sok szempontú értékelését. Ez tovább gondolásra és remélhetőleg további szakmai diskurzusra sarkallja a szakmai közvéleményt.

Sarnyai Csaba Máté

KOMAREK LEVENTE:

A Dél-Alföld agrárszerkezetének sajátosságai.

Csongrád Megyei Agrár Információs, Szolgáltató és Oktatásszervező Kht. Szeged, 2008. 143. p.

A közelmúltban látott napvilágot Komarek Levente érdeklődésre számottartó munkája a Dél-Alföldi régió mezőgazdasági struktúrájának sajátosságairól. A könyv gondozója a Csongrád Megyei Agrár Információs, Szolgáltató és Oktatásszervező Kht. volt. Nem véletlen viselte szíven e könyv sorsát az Agrárkamara mellett működő szervezet, hiszen a szerző ebben a munkában olyan kérdéseket elemez, amely e régió szakembereit foglalkoztatja leginkább. A gazdagon illusztrált, esztétikus kivitelezésű könyv a Gold Press Nyomda gondos munkájának köszönhető.

A bevezetőben azt írja, a Szerző, hogy a könyv megírásának célja, „hogyan vizsgáljam a Dél-Alföldi régió agrárgazdaságában a rendszerváltozás után bekövetkezett főbb szerkezeti változásokat és összevessem azt az országgal. Megkívánom határozni a vizsgált térségben bekövetkezett szerkezeti változások minőségét, irányát és mértékét, összehasonlítva az országgal, a kíváncsisággal, illetve a lehetőségekkel”. Célja, hogy a könyv olvasójában „kirajzolódjanak a Dél-Alföld agrárgazdaságában a strukturális változások főbb sajátosságai, körvonalazódjanak a kihasználatlan tartalékok, a szűk keresztmetszetek, a piaci igényekhez jobban igazodó agrárszerkezet, az élelmiszer-gazdasági szakágak közötti összhang növeléséhez szükséges módosítások, hogy mezőgazdaságunk növekvő szerepet tölthessen be nemzetgazdaságunkban és a vidék fejlődésében, ezáltal tovagyűrűző multiplikatív hatást kifejtve”.

Komarek Levente könyve eleget tett a bevezetőben feltüntetett célkitűzésnek, és elolvassván a fejezeteit, valóban kirajzolódott egy komplex kép a régió mezőgazdaságáról.

A könyv három nagy egységben és további hat fejezetben taglalja a szerző mondanivalóját.

Az első egység a könyvben használatos főbb kategóriákat (úgy mint mezőgazdaság, élelmiszeripar, élelmiszer-gazdaság, agrárgazdaság, agrárium, agrobiznisz, agráripari komplexum stb.) értelmezi, az előzményekről szól és áttekinti a vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalmat.

A következő egység már a régió mezőgazdaságának a sajátosságait mutatja be. (Ezen belül felvázolja a természeti földrajzi adottságokat és a Dél-Alföld agrártermelésének az 1945 és 1989 közötti időszakra vonatkozó jellemzőit).

A harmadik egység a rendszerváltozás utáni szerkezeti módosulásokat veszi górcső alá, melynek főbb konklúzióit, a problémák megoldási lehetőségeit a következő fejezetekben foglalja össze. Ezek között vannak olyanok, amelyek az országos tendenciánál, vagy szintnél kedvezőbbek és vannak olyanok, amelyek kedvezőtlenebbek. Rosszabb pl. a mezőgazdaság fő ágai közti arányromlás a térségben az országosnál, de pl. az erdősültségi fok az átlagosnál gyorsabban emelkedik. Sajnos a művelés alól kivett terület is gyorsabban nőtt a hazai átlagnál.

A Dél-Alföldön a rendszerváltozás után az országos átlagnál lényegesen kisebb mértékben változott az egyes növények vetésterületből való részaránya. Mintegy „stabilizálódott” a régi struktúra, az országosnál kisebb mobilitást mutat. Az értékesítési gondok ellérére nem történt érdemi elmozdulás a növénytermesztésben a diverzifikáció felé.

A régió mezőgazdaságának gondjai, problémái sokszor megegyeznek az egész országban jelentkező legfőbb gondokkal és problémákkal, de egyes esetekben az átlagosnál gyengébben, másszor markánsabban jelentkeznek. Gond itt is az elaprózott földtulajdon- és földhasználat. Például 2004-ben még mindig magasabb volt az egyéni gazdaságok részaránya, mint országosan. Nagyobb a termelők „elszigeteltsége”, kisebb az összefogás a

közös beszerzés- és értékesítés terén. A termelési szerkezet rugalmatlansága nagy, alig igazodik a bel- és külpiaci igényekhez. Nem használják ki eléggé a „rés piacokat”, ahol az Európai Uniónak fogadókészsége van. Nem nyomul vissza kellő ütemben a régi keleti piacokra. Nehezen megy a mennyiségi szemléletről a minőségi szemléletre való áttérés. Vonakodnak a biotermelés szélesebb körű meghonosításában. Az állatállomány zuhanása óta az emelkedés lassú. A felsoroltakon túl még számos rész kérdést jár körbe a Szerző, és értékeli is azokat.

Komarek Levente könyve azt mutatja, hogy mélyen beleásta magát e témakörbe, amelynek szakértője lett. Munkája, amely tudományos igényességgel készült a gyakorlatban számos területen használható. Jó stílusban, közérthetően, egzaktan de olvasmányosan fejezi ki mondanivalóját. A kötetet 60 ábra – köztük színes is – és 24 táblázat teszi szemléletesebbé.

Elolvasását a téma iránt érdeklődő elméleti- és gyakorlati szakembereknek egyaránt javaslom.

Gulyás László

MARUZZA ZOLTÁN:

Az osztrák külpolitika a szövetséges megszállástól az európai integrációig

Maruzsa Zoltán könyve, méltán keltheti fel a szűkebb történész és tudományos „szakma”, a tanárok és a szélesebb laikus érdeklődő közönség figyelmét. Már az elején érdemes leszögezni, igazi hiánypótló műről van szó. Közvetlen szomszédunk huszadik századi, tágabb értelemben vett, politika- és társadalomtörténetéről a nyolcvanas évek eleje óta nem készült igazán értékelhető összefoglaló munka. A könyv nem az egész huszadik század, pontosabban az 1918 után megszülető Ausztria históriáját vázolja, hanem alapvetően a második újjászületés után 1945-öt követően kialakuló, működő és valódi létjogosultságot szerző Második Köztársaság külpolitikáját mutatja be.

A leírt szöveg olvasása közben az elején és a végén támadhat némi hiányérzete az érdeklődőknek, hiszen a történeti bevezető lehetne picit részletesebb, segítő az ország rövid történetét nem ismerők orientálódását. Az Első Köztársaság elhúzódó folyamatos válságának, a „konkurens fasizmus” és az Anschluss bemutatása tovább erősítené a könyv vitathatatlan újszerűségét és érdemeit. A befejezés esetében talán szokatlanak tűnhet a túlzott tömörség. Különösen az osztrák nemzettudatról szóló fejezet tenné szükségessé az 1945 előtti éra cizelláltabb megjelenítését. A nemzeti identitás gyökerei egyszerre jelentették a tartományi, monarchikus és tradicionális kötődést, éppen Ignaz Seipel kancellár a húszas években és később a karakteresen autoriter Engelbert Dollfuss rendszer fogalmazták meg először (az irodalom és értelmiség mellett: Zweig, Roth stb) ennek tartalmi sokszínűségét. Természetesen az 1945 utáni „új” Ausztria nem nyerhetett legitimációt a hivatásrendi államtól, de a tények rögzítése miatt a későbbi „G” munkacsoport több tekintetben támaszkodott a korábbi gondolatokra. (Még, ha ez nem is tűnt szalonképesnek!) Az igényes és részletes 3 fő fejezetre és 16 alfejezetre tagolódó leírás, megkövetelne egy nagyvonalúbb összegzést.

A számtalan újdonságot és egyéni szemléletmódot tükröző szempont felvonultatását a gazdag és tudatosan összeválogatott levéltári forrás és idegen nyelvű szakirodalom teszi teljessé. A magyar olvasóközönség ilyen szerteágazó és plasztikus képet még nem kaphatott a hidegháború keményebb és puhább szakaszaiban egyaránt sikeresen politizáló semlegességét tartalommal megővni képes Ausztriáról, mely súlyos viták után az EU csatlakozást is jórészt közmegegyezésen keresztül teljesítette. Példaértékű az a politika egység, ahogy az osztrák politikai elit többsége a hön áhított államszerződés érdekében, az összes egyéni szempontot félretéve közösen ügyműködött annak létrehozásáért.

Szatmári Péter

RÉDEI MÁRIA:

***Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza*
ELTE EÖTVÖS KIADÓ. BUDAPEST 2007.**

A mozgás a történelemmel egyidős folyamat, örök emberi vonás – írja Rédei Mária a bevezető gondolatokban. A kötet átfogóan tárgyalja a nemzetközi migráció alapkérdéseit. A történelem során, hol felerősödött, hol gyengült az ember mozgásigénye, migrációja. A globalizált világban különösen fontos helyet tölt be a migráció. A vonzás és taszítás törvényei uralták és uralják ma is e mozgásfolyamatot. Napjaink főbb migrációs jellemzőit a következő gondolattal vezeti be a szerző: „A szabad áramlásban mind az ember, mind környezete arra törekszik, hogy a versenyképesség megőrzése vagy fokozása céljából, élete működése során addig legyen egy földrajzi helyen, amíg az számára megfelelő,„.

Az első két fejezetben a migráció bonyolult fogalomrendszerét helyezi el a mobilitás rendszerében, miközben a távmunka – mely a 20. században terjedt el az egész világon – pontos definícióját is értelmezi eljutva egészen a virtuális migráció fogalmáig. A szerző kiemeli a migrációs adatok és a migrációs stratégia fontosságát, hisz a migrációs stratégia megalkotása a pontos adatok ismeretét kívánja meg, mind a befogadó mind a küldő országok számára.

A harmadik fejezet a migráció szerteágazó hatásait elemzi igen nagy részletességgel, ennek megfelelően a demográfiai, gazdasági, munkaerő-piaci, a hazautalások és a szociokulturális hatásokat elemzi a globalizáció tükrében. A migrációs folyamat gyakorlati oldaláról is beszél a szerző utalva arra, hogy a nemzetközi munkaerő-áramlás globális ismerete elengedhetetlen a megfelelő nemzeti stratégia megalkotásához. Ebben a fejezetben különösen jó összefoglalót találunk a migráció gazdasági elméleteiről.

A 4. 5. és 6. fejezetben a menekültkérdés hosszas elemzésével a menekültek és menedékesek világa, a migráció főbb trendjein keresztül a képzettek migrációját elemzi a szerző, elvezet bennünket az expatok bonyolult világába is. Demográfusok érdeklődését felkeltheti a helyi és az érkezők korfájának összehasonlító bemutatása. A szerző rávilágít arra is, hogy korunkban a migráció állandó mennyiségi növekedése mellett a beilleszkedési idő is folyamatosan nő. Remek összefoglalást olvashatunk a migráció történelmi alakulásáról és nagyon szemléletes térképek, támasztják alá a mondanivalót. Majd a feminizáció hatásaira is kitér a szerző.

A 7. fejezet, a több mint 200 oldalon tárgyalt migráció regionális jellemzői különösen a geográfusok érdeklődését keltheti fel. A szerző kontinensenként tekinti át a migráció térbeli folyamatait, részletes jellemzést ad a nemzetközi migrációban résztvevő országok szerepéről. Külön elemzi a nagybefogadó országokban végbemenő migrációs folyamatokat, és a napjainkban játszódó új tendenciákról olvashatunk. E fejezet végén, pedig majd minden társadalomtudomány kutatói számára figyelemfelkeltő ajánlásokat fogalmaz meg a szerző.

A függelékben az alapfogalmi magyarázatok után 28 oldal terjedelmű igen részletes irodalomjegyzéket találunk. Ezt követi az ábrajegyzék 88 ábrával, a térképjegyzék a 43 térképpel és a táblázatjegyzék 68 táblázattal.

Ajánlom a könyvet a társadalomtudománnyal foglalkozó (geográfia, jog, szociológia, közgazdaság, biztonságpolitika stb.) kutatók, hallgatók számára. Mint tudjuk a határkutatás jelentős területe a vándorlástudomány, így a határral foglalkozók alapolvasmányának is tekinthető Rédei Mária új könyve.

Ezen túl szívből ajánlom mindenkinek, akik érdeklődnek korunkban játszódó események iránt, hisz a migráció valamely vonatkozásban mindenkit közvetlenül vagy közvetve érint.

Szónoky Ancsin Gabriella

TÓTH IMRE:

A Nyugat-Magyarországi kérdés 1922–1939.***Diplomácia és helyi politika a két világháború között.***

Dissertationes Sopronienses 2. Sopron, 2006. 271. old.

A mű alapjául szolgált az sikeres doktori értekezés, amit a Szerző a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola Történettudományi Doktori Program „Európa és a magyarság a 18–20. században” keretében 2005-ben védett meg. Tóth Imre a hazai, német és osztrák levéltárakban hatalmas primer forrásanyagot gyűjtött, aminek segítségével, biztonsággal kalauzolja az olvasót a téma megértésében.

Az alkalmazott módszer sem mindennapi, hiszen a regionális mikrokörnyezetet vizsgálja az országos diplomáciai eseményekkel párhuzamosan, egészséges egyensúlyt találva ezzel mondandójának igazolására.

Ugyanakkor arra keresi a választ, hogy a két szint tevékenysége mennyire hatott egymásra, voltak-e találkozási pontok, mi motiválta az egyiket és a másikat. Arra a következtetésre jut Tóth Imre, hogy Burgenland és Nyugat-Magyarország kérdésében egyik érdekelt fél (Ausztria, Magyarország és Németország) sem akarta országos diplomáciai szinten bolygatni az ügyet. A helyi politika viszont a közvélemény erejének a kihasználásával sok esetben kellemetlen helyzetbe kényszerítette a magyar diplomáciát, állandó határmódosítási javaslataival a kettős beszéd irányába szorította.

A nyugat-magyarországi kérdés valóban az osztrák–magyar kapcsolatokban emblematikus, a békeszerződés ugyan Ausztriának ítélte, de a velencei egyezmény lehetővé tette az ott élő lakosság számára a népszavazást (plebiszcitum), így egyszerre jelentette ez a trianoni békeszerződés szorításából való kitörést, a másik oldalról viszont a magyar mozgástér növekedésével egyre veszített jelentőségéből.

A Velencei Egyezményt követte a Burgenlandi Egyezmény, ami a két állam vegyes döntőbírósi (adjudikáció) eljárását is szabályozta, alapul szolgált egyben a vagyoni tárgyalásoknak. A nyugat-magyarországi terület egyedül az, amely az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után valójában megvalósítja az államutódlás kategóriáját, gyakorlatilag a többi nem. Burgenland mintegy ütközőként szerepelt mindkét kormány kezében. Kerekes Lajos idézi könyvében az osztrák kormány közlését, miszerint olyan lassan fog tárgyalni az egykori államvagyon likvidálásának ügyében Magyarországgal, mint amilyen lassan Magyarország Burgenland kérdésében.

A Burgenlandi Egyezmény 1923. február 26-án rendelkezett a terület késői átadásával kapcsolatos osztrák követelésekről, a tulajdonok, károk, ingóságok, bankjegyek és értékpapírok, adósságok, nyugdíjasok és alkalmazottak kártérítéséről. Ebben fogalmazza meg a VI. cikkely, hogyha a vitás kérdéseket nem lehet 1923. május 1-jéig megoldani, akkor a két fél vegyes döntőbírósi keretében fogja ezt megtenni.

A burgenlandi telekkönyvek, nyugdíjak ügye mellett vissza-visszatér az osztrák–magyar tárgyalásokon a húszas években, sőt még Ausztria egy viszont keresetében is, amit 1931-ben nyújtott be a Magyar Királysággal szembe, ennek egy fejezete a burgenlandi károk megtérítésére vonatkozik.

Tóth Imre alapos vizsgálat alá veszi és mutatja be az osztrák–magyar viszonyt a húszas években, ennek eredményeit, esetleges buktatóit. Jól érzi, hogy szükséges feltárni a burgenlandi kérdés német relációját is, mindezt a német illetve a nagynémet gondolat jegyében teszi. Az Anschluß tilalmát 1919-től mindkét államnak figyelembe kellett vennie, a weimari alkotmányban ugyan szerepelt, de Ausztria számára a saint-germain-i békeszerződés mondta ki már határozatilag. A kérdésben Németország igyekezett a semlegesség lát-

szatát kelteni a húszas években. Mindemelllett a terület megtartásával és megőrzésével számolt a majdani egyesülés esetére.

A nyugat-magyarországi német érdekek védelme egyrészt a Löbe affér miatt is előtérbe került, illetve a német propaganda tevékenység a húszas évek végén előhírnöke volt a 30-as évek egymás után megjelenő propagandatevékenységnek.

A területrendezéseknek hatása volt a helyi regionális politikára, de a gazdaság fejlődésére is. Ebben az alfejezetben Tóth Imre világosan bemutatja, hogy Ausztria nyilvánvalóvá kívánta tenni, hogy a terület számára az életben maradása miatt szükséges. A magyar fél ezzel szemben azt állította, hogy Burgenland maga is gabona behozatalra szorul. Felmerült az is, hogy a terület kolonc lesz Ausztria nyakán, az pedig feléli az ott lévő készleteket. A határok átalakulása, Bécs felvevőpiacként történő kiesése komoly válságba sodorta Sopron gazdaságát is.

Fontos kiemelni a civitas fidelissima gondolatot, amely valóban alkalmas volt arra, hogy az eltérő eszmeiségű erők is felsorakozhattak mögéje.

A 30-as évek diplomáciai kapcsolatait a nyugat-magyarországi probléma nézőpontjából vizsgálja a továbbiakban a könyv, szerkezetében érthető okokból a húszas évek történései dominálnak. Magyarország gazdasági, majd politikai orientációja Németország felé irányult a 30-as évek elején, de ennek fontos láncszeme volt az osztrák-magyar viszony.

Gömbös elismerte a német taktikai érdekeket, de egyben kijelentette, hogy Németország nem akarja elvenni Nyugat-Magyarországot, inkább az a célja, hogy visszaadja Magyarországnak. Gömbös gondolt a terület visszaszerzésére, de azt nem tartotta egyelőre kivitelezhetőnek. A gazdasági válságjelenségek valóban drámaként jelentek meg, a magyar exportlehetőségek beszűkültek, a határ menti életfeltételek jelentősen nehezedtek.

Sopron gazdasága is az összeomlás határán volt. A térség jelentősen érdekelt volt az osztrák-magyar kapcsolatok kedvező alakulásában. Tóth Imre azt a módszert alkalmazza a 30-as évekre is, mint a húszas évek fejezeteire, a helyi politika, a határ menti sérelmek és történések mellett bemutatja a nemzetiségi helyzet alakulását Sopronban. Itt is jelentősek a változások. Egyrészt a radikalizálódás, másrészt a hatalom homogenizáló törekvései vannak jelen.

A munka fontos eredménye a helyi, közigazgatás és civil szerveződések önálló életre kelésének bemutatása, s annak vizsgálata, hogy a központi koncentrikus körökkel milyen volt a lefedettsége.

Az 1921–22-ben kialakult probléma nem szűnt meg, lappangott, különleges helyzetbe kerül 17 év után, mikor megtörténik az Anschluß. Ez ismét napirendre hozta az ügyet, más dimenziót nyitva jelentőségének. Mindezt érdekesen vizsgálja a német külpolitika rendszerében és az osztrák-német egyesülési törekvések árnyékában.

1936 őszén ünnepelte Ausztria Burgenland születésének 15. évfordulóját. A nagyszabású előkészületek felháborodást váltottak ki. Ám Miklas államfő baráti hangvételű üzenetet küldött a keleti szomszédnemzetnek. A baráti hangnem mellett felerősödött a hazai propaganda, ami terhelte a két ország viszonyát. Az Anschluß előtti politikai várakozások a határ menti lakosságban egyfajta félelmet is keltett.

A hivatalos német diplomácia mellőzte a feszültségek kiélezését, amelyek a területekkel voltak összefüggésben. Voltak óvatos, a kormányhoz közelálló körök részéről Berlinben puhatolózások Burgenland megszerzésére vonatkozóan, azonban a német fél kitérő választ adott. Ernst von Weizsäcker feljegyzéseiből tudhatjuk meg, hogy Hitler nem lelkesedett a magyar elképzelésekért.

A valóság Helmut Triska által elkészített két javaslatból derül ki, ami Sopron és környéke, illetve egész Nyugat-Magyarország Németországhoz csatolásáról szólt. Az első „Sopronnak a Német Birodalomhoz való csatolása” füzet statisztikai sorokat, térképet tar-

talmaz, s történetileg igazolja a „visszacsatolás” szükségességét. A másik füzet „Német-Nyugat-Magyarország beillesztése a Német Birodalomba” hasonló érvekkel és túlzó adatokkal tálalja javaslatát. Napvilágot látott egy másik tervezet, Fritz Heinz Reimesch elképzelése, ami Magyarország néprajzi viszonyait és átrendezését tartalmazza. A kétségek fokozásához járult hozzá, hogy Erdmannsdorff 1939. május 23-án 6000 magyar kitelepítését javasolta az egykori burgenlandi Engerau térségből.

A Német Birodalom új vezetése kétséget nem hagyott a felől, hogy a tartományt évezredes német területnek tekinti, amely hosszú idegen uralom után tért vissza a birodalomba. Tóth Imre ennek hatását vizsgálja módszerének megfelelően a határ menti lakosságra, Sopronra, illetve a soproni néemetségre. A második világháború egy időre levette a napirendről a nyugat-magyarországi kérdést.

Ezen kutatási területek mellett fontos volt Tóth Imre számára a kor várospolitikájának a vizsgálata is, ami véleménye szerint egyértelműen tudatosságot mutatott.

Tóth Imre könyve módszerével, eredményeivel, a különböző nézőpontok bemutatásával nemcsak értékálló művet alkotott, hanem hozzájárul a különböző gondolkodásmódok megértéséhez, a másik véleményének tiszteletéhez és elfogadásához. Ezért is mestermunkának tekintem.

Szávai Ferenc